

ANDREJ BANDELJ • PRIMOŽ PIPAN

VIDEMSKO

EVROPA

- 1 IRSKA
- 2 BOLGARIJA
- 3 SLOVENIJA I – Ekскурzije LGD
- 4 SLOVENIJA II – Ekскурzije LGD
- 5 SLOVENIJA III – Ekскурzije LGD
- 6 SLOVENIJA IV – Ekскурzije LGD
- 7 ZAMEJSKA HRVAŠKA
- 8 TRŽAŠKO IN GORIŠKO
- 9 SLOVENIJA V – Ekскурzije LGD
- 10 SLOVENIJA VI – Ekскурzije LGD
- 11 VIDEMSKO

AFRIKA

- 1 MAROKO
- 2 LIBIJA

AZIJA

- 1 SIRIJA
- 2 IRAN
- 3 KIRGIZISTAN
- 4 CIPER
- 5 JEMEN
- 6 ŠRILANKA

AMERIKA

- 1 KALIFORNIJA

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA

EVROPA

Andrej Bandelj
Primož Pipan

V I D E M S K O

Vzhodne Nadiške doline
Čedad in dolina Nadiže
Južna pobočja Matajurja
Pradol in Robidišče
Terske doline
Videm z okolico
Rezija
Kanalska dolina
Karnija
Popotresna obnova Furlanije

LJUBLJANA 2014

VODNIKI LJUBLJANSKEGA GEOGRAFSKEGA DRUŠTVA
Evropa

VIDEMSKO

Andrej Bandelj, Primož Pipan

© 2014, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC

Urednik: Drago Kladnik
Recenzenta: Naja Marot, Blaž Repe
Oblikovanje in prelom: Brane Vidmar
Kartografija: Rok Ciglič, Andrej Bandelj
Fotografije: Silvo Bizjak, Bojan Erhartič, Matej Gabrovec,
Miha Pavšek, Primož Pipan, Matija Zorn

Izdajatelj: Ljubljansko geografsko društvo
Za izdajatelja: Primož Pipan
Založnik: Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika: Oto Luthar
Glavni urednik: Aleš Pogačnik

Tisk: Tiskarna Present, d. o. o.
Naklada: 500

Fotografija na ovitku: Čedad. Foto: Primož Pipan

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

913(450.365)(036)
908(450.365)(082)

BANDELJ, Andrej, 1980-

Videmsko / Andrej Bandelj, Primož Pipan ; [kartografija Rok Ciglič, Andrej Bandelj ; fotografije Silvo Bizjak ... et al.]. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2014. - (Vodniki Ljubljanskega geografskega društva. Evropa, ISSN 1408-6395)

ISBN 978-961-254-677-9
1. Pipan, Primož
272393216

PREGOVOR

S pričujočim vodničkom nadaljujemo s predstavitvami slovenskega zamejstva v Italiji in ga z njim tudi zaokrožamo. V njem so predstavljene ekskurzije, izvedene med marcem 2010 in novembrom 2012. Na njih so se udeleženci seznanili s severnim delom slovenskega zamejskega prostora v Italiji, z Videmsko pokrajino torej.

Avtorja vseh desetih prispevkov sta geografa Andrej Bandelj, ki je večino ekskurzij tudi vodil in si pri tem pridobil zveste privržence, ter Primož Pipan, ki je obravnavanim območjem posvetil raziskavo v okviru svojega doktorskega dela, v Ljubljanskem geografskem društvu pa je bil tudi neutruden organizator prav vseh predstavljenih ekskurzij. Najbrž ni neumestno povedati, da sta oba skupaj tako zelo uspešen tandem, da so bile prav vse ekskurzije povsem zasedene in so postale pravcata društvena uspešnica.

Dve od v vodniček vključenih ekskurzij predstavljata mejno območje med Slovenijo in Italijo, pri čemer prva obravnava Matajur, na katerega so se udeleženci povzpeli iz italijanske, torej beneškoslovenske smeri, druga pa suho dolino Predol in najzahodnejše naselje v Republiki Sloveniji, vasico Robidišče, ki pa je po svojem značaju povsem beneškoslovenska. Poleg Terskih in Nadiških dolin, Čedadada in Vidma z okolico, vselej skrivnostne Rezije in z vidika osrednje Slovenije skoraj bližnje Kanalske doline je vključena še pri nas manj znana Karnija, ki pa je z avtocestno povezavo med Beljakom in Vidmom prav tako na doseg roke. Karnija za razliko od ostalih obravnavanih območij ni bila nikoli slovensko narodnostno ozemlje, pač pa se v njej prevladujoče furlansko prebivalstvo prepleta s pripadniki nemških narodnostnih otokov. Kot nekakšna nadgradnja vodniček zaključuje prispevek o obnovi furlanskih naselij po uničujočih potresih v letu 1976, ki so vzeli skoraj 1000 življenj, njihovi učinki pa so bili, čeprav brez smrtnih žrtev, zelo izraziti tudi v Posočju na slovenski strani državne meje.

Kot urednik sem se znašel v dilemi, kako nasloviti vodniček. Zdi se, da bi bil še najbolj natančen s slovenstvom prežeti naslov Beneška Slovenija, Rezija in Kanalska dolina, ki pa, ob tem, da je dolg, niti ni dovolj natančen, saj ne pokriva Čedadada, Vidma in Karnije. Razmišljal sem tudi o naslovu Slovenstvo v Videmski pokrajini, a tudi ta ne odraža dejanske celovitosti vsebinskega prikaza, ki ga ob Slovencih zaokrožajo Furlani. Ponujala se je tudi možnost naslova Videmska pokrajina, ki pa se mi ob težnjah po ukinjanju pokrajin, Italijani jim pravijo province, ni zdela najbolj posrečena. Zato sem se odločil za kratek in jednat, čeprav morda za koga malce nenavaden naslov Videmsko, ki mu lahko najdemo analogijo v že obstoječem vodničku z območja Italije, naslovljenem Tržaško in Goriško.

Na tem mestu velja reči, da je vodniček Videmsko v primerjavi z vodničkom Tržaško in Goriško bolj poljuden. Poglavitni razlog je dejstvo, da krajevni leksikon Slovencev v Italiji za Videmsko pokrajino za razliko od leksikonov za Tržaško pokrajino (prva knjiga iz leta 1990) in Goriško pokrajino (druga knjiga iz leta 1995) še ne obstaja, zato je čutiti pomanjkanje podatkov na ravni naselij. To pomembno delo še čaka na udejanjanje, kar bi bilo tudi zaradi ohranjanja izginjajoče dediščine in za zdaj še živih spominov treba čim prej postoriti.

Rdeča nit večine prispevkov v vodničku Videmsko je narodnostna problematika, praviloma vpeta v zgodovinski okvir, ki jo je odločilno zaznamoval in tudi vplival na raznorazne posebnosti. Pri tem je imela odločilen vpliv pripadnost Beneški republiki oziroma Avstriji, pomembni pa so bili tudi dogodki v obeh svetovnih vojnah, ki so temu prostoru vtisnili neizbrisen pečat. Po drugi svetovni vojni je bila tamkaj najprej skoraj nepredušno zaprta državna meja med Italijo in Jugoslavijo, ko pa je z osamosvojitvijo Slovenije ter njenim vstopom v Evropsko zvezo in v šengensko območje državna meja postala zgolj formalnost, so bili nekateri kraji že tako demografsko prizadeti, da so izgubili stalno prebivalstvo in se spremenili v občasna zatočišča priseljencev ter potomcev izseljencev iz Furlanskega nižavja in tujine. Na eni strani imamo opraviti z odmaknjenimi, prometno težko dosegljivimi predeli, kar je v Reziji povzročilo izjemno izoliranost, na drugi pa s prometno pomembnimi koridorji na poti iz Sredozemlja proti Srednji Evropi, kakršni sta Kanalska in Železna dolina.

Povsod pa so izrazito zastopane raznovrstne naravne lepote, prežete s tradicionalnimi etnografskimi vrednotami, kar je dodaten impulz hitro rastočemu turizmu. Ta se je sprva sramežljivo, potem pa čedalje bolj smelo uveljavil, tako da zdaj lahko govorimo tako o turističnih regijah, kakršni sta na primer Karnija in Kanalska dolina, kot o območjih ekskluzivnega, trajnostno naravnanege ekološkega turizma, značilnega za Beneško Slovenijo in Rezijo. Vsa ta območja ponujajo izredne možnosti za aktivno preživljanje prostega časa, pa naj gre za planinarjenje, pohodništvo in kolesarjenje ali pozimi smučanje in tek na smučeh. V zadnjih letih so se kot gobe po dežju razrasle najrazličnejše učne poti.

Učitelji geografije lahko iz knjižice črpajo ideje za izvedbo ekskurzij v lastni režiji, drugi bralci pa se lahko seznanijo s pojavi in procesi ter številnimi pokrajinskimi, zgodovinskimi in političnimi okoliščinami, ki so neizbrisno zaznamovale narodnostno mešana območja na skrajnem severovzhodu Italije. V opisih so praviloma navedene priporočljive točke za postanke in temeljitejše ogleda, ki nazorno predstavijo tamkajšnje glavne zanimivosti in pokrajinske značilnosti.

Prelistajte knjigo in izvedeli boste marsikaj. Morda jo odnesete s seboj na izlet in vam bo koristen pripomoček za obogatitev znanj o mestih, drugih naseljih in ustanovah, pomembnih za razvoj slovenstva, in, kot običajno, tudi za poglobljeno spoznavanje manj znanih koticov onstran naše zahodne in severozahodne državne meje.

Drago Kladnik

VZHODNE NADIŠKE DOLINE

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 10. aprila 2010.

Potek poti: Ljubljana – Gorica – Čedad – Stara Gora – Kamenica – Gorenji Tarbij – Solarji – Kolovrat – Hlodič – Most – Čedad – Nova Gorica – Ljubljana

Postaje:

1. Stara Gora
2. Kamenica
3. Gorenji Tarbij
4. Solarji
5. Kolovrat
6. Vasi pod Kolovratom
7. Rečanska dolina

Uvod

Beneška Slovenija, za nekatere Slovenska Benečija, za domačine pa preprosto Benečija, je slikovit preplet dolin in vmesnih hrbtov na prehodu iz Furlanskega nižavja v Julijske Alpe. Hidrografsko pripada Posočju, saj se vode s tega območja stekajo v reki Nadižo (*Natisone*) in Ter (*Torrente Torre*), ki se po njenem sotočju izliva v Sočo, tik pred njenim ustjem v Tržaški zaliv. Geografom so lokalne razvodnice podlaga za podrobnejšo členitev Beneške Slovenije na Terske in Nadiške doline. V te kraje so bile izvedene štiri ekscurzije. Opisi treh obravnavajo doline Nadiže in njenih pritokov ter hribovij nad njimi, četrta pa območje ob Teru.

Leta 1866 so zarisali novo jugozahodno mejo habsburške monarhije, ki je proti Karniji tekla po strugi reke Idrije, prek grebenov sredogorskih vrhov ter visokogorskih pogorij Kanina in Montaža. Takrat so se prebivalci Beneške Slovenije in Rezije prvič srečali z mlado Kraljevino Italijo. Tisti, ki so se še spominjali časov avtonomije v okviru Beneške republike do njenega propada leta 1797, so morali na takratne privilegije hitro pozabiti in se soočiti z raznarodovalnim pritiskom, ki je Slovence postavil pred hude preizkušnje.

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Državna pregledna karta Republike Slovenije 1 : 250.000, 2008.

1 postaja
pot z avtobusom

Poleg nove meje je veliko domačinov daleč proč od sončnih vasic nad Idrijo, Kozco (*Cosizza*), Arbečem (*Erbezzo*) in Reko (*Rieca*) pognala gospodarska kriza. Prešerno Sonce so zamenjali s temačnostjo belgijskih in francoskih rudnikov. A usoda je hotela še več. Med prvo svetovno vojno so se morali mladi Beneški Slovenci, tudi na domačih vrhovih, za Italijo boriti proti slovenskim rojakom, ki so na nasprotni strani umirali za Avstrijo. In po končani vojni je Italija državno mejo zmagovito pomaknila na območja vzhodno od Soče. Fašizem je srdito preganjal vse, karkoli je dišalo po slovenstvu. To je rodilo odpor, ki ga simbolizirajo pokončni beneškoslovenski duhovniki; z romanom *Kaplan Martin Čedermac* jih je v nesmrtnost povzdignil primorski pisatelj France Bevk.

Po drugi svetovni vojni je reka Idrija spet ločevala dva svetova. Domačinom na njenem desnem bregu so v podzavest vsakodnevno vcepljali prepričanje, da na levem bregu skromnega vodotoka, vse tja do daljnega Vladivostoka, jedo nič manj kot lastne otroke.

Poznavajoč te, za 20. stoletje skoraj neverjetne zgodbe, precej lažje razumemo, da nas med vožnjo po izjemno slikovitih grebenskih cestah med romarsko Staro goro in Kolovratom spremljajo številne prazne hiše in zaraščena polja. Zagradi nas občutek tesnobe, ki izgine šele, ko opazimo, kako so na prevalu Solarji dokončno dvignili zarjavele mejne zapornice in odprli umetno zaloputnjena vrata v zemljepisno sicer bližnji, a miselno vendarle daljni svet. In potem malce bolj optimistično upamo, da se bo vsaj nekaj življenja vrnilo v doline, iz katerih so pot v svet našle tudi legendarne melodije prav tako legendarnega narodnozabavnega ansambla *Beneški fantje*.

Naj tokrat namesto *Oj božime*, kar v beneškoslovenskem narečju pomeni "Zbogom", velja dobrodošlica v Nadiških dolinah.

Preplet dolin ob Nadižinih pritokih in vmesnih razpotegnjenih hrbtov

Na odseku med Robičem in Goriškimi brdi naredi slovensko-italijanska državna meja širok lok proti vzhodu in tako objame pahljačo dolin, po katerih se večji in manjši vodotoki stekajo proti Nadiži. V severnem delu poteka večinoma po grebenih, ki te doline ločujejo od porečja srednje Soče, na jugu pa se spusti do struge Idrije, ki ji sledi vse do Mirnika v Goriških brdih. Medtem ko se Idrija pridruži Nadiži blizu Krmına v Furlanskem nižavju, se ostali potoki v Nadižo skoraj skupaj izlivajo pri vasi Most (*Ponte San Quirino*) med Špetrom Slovenovom (*San Pietro al Natisono*) in Čedadom (*Cividale del Friuli*). Vode na tem območju odteka proti jugozahodu. Tako so usmerjeni tudi vmesni hrbti, po katerih so raztresene vasice vzhodnega dela Beneške Slovenije.

Na tem odseku državna meja sovпада s staro mejo, ki je bila, takrat kot meja med Italijo in Avstro-Ogrsko, zarisana že leta 1866. Pozneje se je kot tako imenovana rapalska meja pomaknila proti vzhodu in se po drugi svetovni vojni spet povrnila na izhodišče. Razvodnici ne sledi le na območju kraja Livek. Čeprav je bil ta nekoč bolj povezan s kraji v Nadiških dolinah kot s Kobaridom, zdaj pripada Republiki Sloveniji.

Za lažjo orientacijo najprej naštejmo Nadižine pritoke s pripadajočimi dolinami, kot si

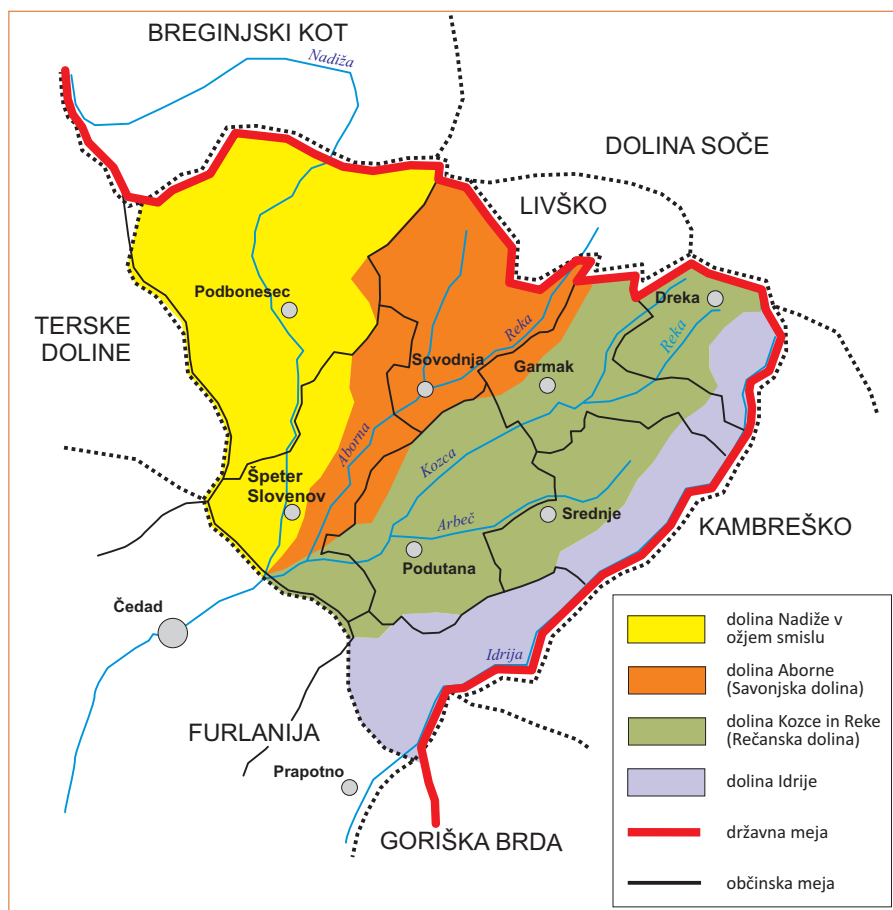
Udeleženec ekskurzije med prepoznavanjem prostrane panorame Nadiških dolin. Foto: Primož Pipan.

sledijo od severa proti jugu. Neposredno pod Matajurjem izvira Aborna (*Alberone*). Tej se pri vasi Sovodnja (*Savogna*) pridruži Reka (*Rieca*), ki priteče z Livka. Obe dolini sta osrčje prevladujoče slovenske občine Sovodnja, v kateri so malce večja naselja še Matajur (*Montemaggiore*), Mašera (*Masseris*) in Čeplesišče (*Cepletischis*), pa tudi znani Tarčmun (*Tercimonte*). Dolini ob Aborni domačini pravijo *Savonjska dolina* (v knjižni slovenščini Sovodenjska dolina). Aborna se pri Ažli (*Azzida*), torej tik pred sotočjem z Nadižo, združi s Kozco (*Cosizza*). Ta priteče izpod južnih pobočij mejnega Koločevca in se v povirnem delu imenuje Reka. Zaradi tega dolgi dolini ob njej pravijo enostavno *Rečanska dolina*. Ob njenem zgornjem toku je območje občine Dreka (*Drenchia*), nekoliko nižje občine Garmak (*Grimacco*), ob spodnjem toku Kozce pa je občina Podutana (*San Leonardo*). Prav pri Podutani, ki ji domačini pravijo tudi Sveti Lenart, se v Kozco izliva potok Arbeč (*Erbezzo*). Ta izvira tik pod hrbtom, ki ga deli od vzhodneje ležeče doline Idrije in teče prek območja občine Srednje (*Stregna*). Najvzhodnejša in hkrati najdaljša je dolina mejne Idrije, ki izvira pod prevalom Solarji. Njen levi breg, kjer sta Kambreško in Kanalski Koločevca, je v Republiki Sloveniji. Dolina je ozka in skoraj neposeljena. Razširi se šele pri Golem Brdu, kjer reka v celoti vstopi na ozemlje Italije. Tam so tudi prva večja naselja, denimo Prapotno (*Prepotto*) in Dolenje (*Dolegna del Colio*).

Z izjemo Matajurja in Koločevca razvodni hrbti med dolinami ne presegajo nadmorske višine 1000 m. Značilno je, da so številne tamkajšnje vzpetine poimenovane po cerkvah, ki stojijo na njih, oziroma njihovih ostankih. Po temenih in pobočjih hrbovov so speljane krajevne ceste, ki majhne vasice ob državni meji povezujejo s Čedadom. Ceste so speljane

tudi po dnu dolin. Težava nastane, če želimo priti iz ene doline v drugo. Povezovalnih cest skorajda ni oziroma gre za strme, ozke in ovinkaste ceste ali celo gozdne ceste. Čeprav je na primer zračna razdalja med krajema Dolenje ob Kozci in Sovodnja ob Aborni le dva kilometra, sta po cesti med seboj oddaljena vsaj deset kilometrov.

Glavna značilnost krajev vzhodnih Nadiških dolin, ki jo obiskovalec kaj hitro opazi, je izrazita izpraznjenost. Nekdanji prebivalci ali tisti, ki iščejo mir v skoraj neokrnjeni naravi, jih obiskujejo samo ob koncu tedna. Razlogov za depopulacijo je več, od nekdanjih prenaseljenosti in revščine do vpliva državne meje in z njo povezanega ustrahovanja domačinov v časih hladne vojne. Takrat je bila meja razmeroma zaprta, tako da med Robičem v dolini

Položaj Nadiških dolin.

Nadiže in Neblim v Goriških brdih ni bilo nobenega mednarodnega mejnega prehoda. Obstajali so le maloobmejni prehod na Livku in kopica kmetijskih prehodnih mest ob Idriji.

Opis poti

Postaja 1: Stara Gora

Z vzhodnega roba Čedadada se cesta strmo vzpenja proti razvodnemu hrbtu med Nadižo in Idrijo. Popelje nas na skrajni jugovzhodni rob Beneške Slovenije, v kraje, ki se že spogledujejo z Goriškimi brdi v Sloveniji. Tu dolina mejne reke Idrije poteka od severovzhoda proti jugozahodu. Njen povirni del je visoko pod Kolovratom, na območju prevala Solarji. Vzporedno z dolino potekata dva hrbta. Vzhodni, ki pripada Sloveniji, se imenuje Kanalski Kolovrat. Njegovemu osrednjemu delu pravimo tudi Kambreško, kakor se imenuje tamkajšnja razložena vas. Na jugozahodu se Kanalski Kolovrat zaključi s hribom Korada (811 m) in nato strmo spusti v Goriška brda. Na italijanski strani državne meje se razprostira podoben hrbet, na katerem so številna manjša naselja. Povezuje jih slikovita panoramska cesta, ki je nekakšna hrbtenica te ekskurzije. Hrbet brez enotnega imena se zaključi na Stari gori (618 m),

Romarsko središče na Stari gori. Foto: Primož Pipan.

Do cerkve na vrhu hribčka vodi ozka ulica.
Foto: Primož Pipan.

vrh katere je staro romarsko središče, številna razgledišča pa ponujajo izjemen razgled na Beneško Slovenijo, dolino Idrije, Čedad in prostrano Furlansko nižavje v njegovem ozadju.

Stara gora nad Čedadom v istoimenskem naselju, ki pa ima obe besedi zapisano z veliko začetnico, torej Stara Gora (*Castelmonte*), velja za eno najpomembnejših svetišč Furlanije - Julijske krajine. Družbo mu delata cerkvi na Višarjah nad Kanalsko dolino in Barbana sredi Gradeške lagune. Prvo krščansko svetišče naj bi bilo vrh hriba postavljeno že v rimskem obdobju. Sledila je burna zgodovina, pri čemer je bila cerkev večkrat obnovljena in prezidana. Prizadeli so jo požari (leta 1469), oropali so jo francoski vojaki (leta 1797) in med obstreljevanjem v drugi svetovni vojni poškodovali Nemci. Zaradi velike nevarnosti turških vpadov je bilo v srednjem veku svetišče s pripadajočim samostanom obdano z obzidjem, ki se je ohranilo. Celota daje vtis majhne, utrjene vasice vrh vzpetine, v katero se do vhodnih vrat povzpne z velikega parkirišča, ki so ga na tamkajšnji uravnavi uredili predvsem za številne romarje.

Še vedno dejaven starogorski samostan pripada frančiškonom. Pred leti so ga v okviru čezmejnega projekta med Slovenijo in Italijo vključili v povezavo treh cerkva, ki jih verniki in ostali obiskovalci lahko obišejo peš, s kolesom, konjem ali z avtomobilom. Gre za Sveto goro nad Gorico in Marijino Celje na Ligu v Sloveniji ter Staro goro v Italiji. Sem prihaja tudi veliko obiskovalcev iz Slovenije. Ker je Stara Gora osrednji romarski kraj Beneške Slovenije, so tamkajšnja bogoslužja tudi v slovenskem jeziku.

Postaja 2: Kamenica

V nadaljevanju poti po panoramski cesti visoko nad Idrijo čez nekaj kilometrov prispemo do razglednih travnikov, ki jim domačini pravijo Kamenica. Najdemo jih kilometer južno od vasi Dolenji Tarbij (*Tribil di Sotto*). Tam je tik ob cesti postavljen kamniti blok z vklesanim napisom, spominom na čase samouprave, ki so jo domačini v Beneški Sloveniji uživali vse do propada Beneške republike. Načelo njenega delovanja je bilo v osnovi preprosto. Benečani so potrebovali zanesljivo zaščito meje s Habsburžani, ki se je na tem odseku v veliki meri ujemala s sodobno slovensko-italijansko državno mejo (izjema so manjši popravki meje po drugi svetovni vojni, izvedeni na območjih Livka in Breginjskega kota). Zagotavljali so jo domačini, ki so zelo dobro poznali prehode prek sedel, prevalov ter mejne reke Idrije in so v zameno od Benečanov dobili razmeroma široko avtonomijo. Samostojno so odločali o lokalno pomembnih zadevah, ki so, denimo, zajemale tudi sodstvo. Povezali so se v nekakšne občine, ki so jim pravili *sosednije* in se srečevali nekajkrat letno. Srečanja so navadno potekala na kulturnih krajih, predvsem ob starih lipah in cerkvah. Tako so pri nekaterih cerkvah še vedno ohranjene stare kamnite plošče – *banke*, ob katerih so sprejemali pomembne odločitve. Primerka bank sta v Bijačah (*Biacis*) pod Landarjem in pri cerkvi sv. Kvirina v Špetru Slovenovu.

S propadom Beneške republike je izginila tudi samouprava in nad Beneško Slovenijo so se začeli zgrinjati težji časi. Tako Avstriji kot pozneje Kraljevini Italiji je bilo malo mar za želje Beneških Slovencev. Položaj se je še poslabšal s krepitvijo italijanskega nacionalizma,

SECONDO
OGGI
STAVATA
L'ARENGO
CUI QUALE
CUI
DUE ANNI
DELLA BEVEGIA
DI AUTO
GOVERNARONO
PER 1000 ANNI
KAMENICA
1938-1975

Spomenik beneškoslovenski samoupravi na Kamenici z znamenitim napisom, ki so ga skrajneži oskrnili do neberljivosti. Foto: Primož Pipan.

ki je v prvih desetletjih dvajsetega stoletja prerasel v fašizem. Tisto obdobje in čas po drugi svetovni vojni, ki ga je kruto zaznamovala tako imenovana *železna zavesa* med Vzhodom in Zahodom, mnogi imenujejo *mračna leta Benečije*. Veliko zanimivega, skoraj neverjetnega o njih, si lahko preberemo v istoimenski knjigi Boža oziroma Natalina Zuanelle, ki je v italijanskem izvirniku izšla z naslovom *Gli anni bui della Slavia*.

Beneški Slovenci so želeli ohraniti vsaj spomin na čase samouprave. Zato so začeli organizirati vsakoletna družabna srečanja na Kamenici, od koder se odpira eden najlepših razgledov na Nadiške doline, nad katerimi kraljuje pogorje Matajurja. Zaradi dolgotnega kratenja narodnostnih pravic ter ideološko priučenega zanikanja svoje narodne in jezikovne pripadnosti so taka srečanja marsikoga motila. Prišlo je do številnih incidentov v obliki uradnega zapiranja cest do krajev družabnih srečanj pod krinko domnevnih plazov, podiranja dreves prek ceste, trosenja žebeljev po asfaltu in podobno. Tudi spomenik beneškoslovenski samoupravi, kar kamniti blok na Kamenici dejansko je, ni prav dolgo zdržal neoskrunjen, saj so neznanci na njem močno poškodovali dvojezični napis. Ta še vedno opominja na mnogokrat nerazumljivo dogajanje v teh krajih, predvsem nacionalna trenja in nestrpnost, ki so bila poleg gospodarskih razmer zagotovo eden od poglobitvinih razlogov za hitro zmanjševanje števila prebivalcev Nadiških in Terskih dolin.

Danes zelo težko berljiv napis na spomeniku sporoča:

"TLE SE
VSAKO LIETO
PONAVALJAJO
SOSIEDNJE
S KATERIMI
SO SE
BENEŠKI
SLOVENCI
AVTONOMNO
UPRAVLJALI
SKOZI 1000 LIET"

KAMENICA
10. 8. 1975

Postaja 3: Gorenji Tarbij

Med naselji na razglednem hrbtu je Gorenji Tarbij (v narečju Gorenj Tarbij, italijansko *Tribil di Sopra*) zagotovo eno najlepših. Gručasta vas je stisnjena na policah tik pod vrhom vzpetine s cerkvijo, kar je značilna struktura beneškoslovenskih naselij. K temu je treba dodati še posebno arhitekturo, značilno za stare beneškoslovenske hiše. Kamnita nadstropna poslopja imajo dolge lesene ganke oziroma balkone, podprte s kamnitimi stebri. Predvsem

Slikovita vas Gorenji Tarbij. Foto: Primož Pipan.

v Terskih dolinah in v Breginjskem kotu so veliko te arhitekturne dediščine uničili potresi leta 1976. Ohranili so se redki primerki, ki so imeli denimo status kulturnega spomenika ali pa so se pri njihovi obnovi angažirali lastniki. V večini primerov so bile hiše obnovljene v sodobnejših slogih, ki so v pokrajini nekakšen tujek. Značilen primer neustrezne prenove je uporaba aluminijastih oken in vrat.

Novogradenj je v Beneški Sloveniji zelo malo, saj je za tamkajšnje kraje že skoraj celo stoletje značilno naglo zmanjševanje števila prebivalcev. Okvirni podatki kažejo, da je v času zadnjega avstrijskega popisa prebivalstva leta 1910 v Nadiških in Terskih dolinah živelo okrog 27.000 ljudi. Zdaj jih je na tem območju le še kakšna četrтина. Prvi val odseljavanja je bil izrazito gospodarsko pogojen. Že na koncu 19. in začetku 20. stoletja so ljudje iz prenaseljenih vasi, ki jih borna kmetijska zemljišča niso zmogla več prehranjevati, odhajali s trebuhom za kruhom v rudnike zahodne Evrope ter onkraj Atlantika v Kanado in Združene države Amerike. Zatem je prišla prva svetovna vojna. Veliko moških je bilo rekrutiranih v italijansko vojsko, prek Matajurja in Kolovrata je potekala tudi fronta. Zaradi tega so nekatera naselja izpraznila. Še najtežje obdobje pa je prišlo po drugi svetovni vojni. Z opustitvijo rapalske meje se je meja med Italijo in Jugoslavijo "vrnila" na Matajur, Kolovrat in Idrijo, le da je bila tokrat vzpostavljena tudi ideološka meja med "komunistično" vzhodno in "kapitalistično" zahodno Evropo. Pod krinko državne varnosti so italijanske oblasti za prikrito spodbujanje domačinov k izseljevanju v Furlanijo in globlje v Italijo, kjer so se hitro asimilirali, uporabljale zastraševanje, nenehno navzočnost vojske in policije, onemogočanje

kmetovanja in gozdarjenja pa še kaj bi se našlo. K uresničevanju italijanskih zamisli je dodatno pripomoglo ravnanje jugoslovanske vojske ob državni meji. Zadnja kaplja čez rob je bilo nadlegovanje domačinov v vaseh tik ob državni meji, ki se je v nekaterih primerih sicer ilegalnih, a povsem neškodljivih prehodov meje končalo celo tragično.

Zaradi vseh teh neprijetnosti so beneškoslovenske vasi opazno prazne. Mnoge hiše so obljudene le konec tedna, ko se vanje na kratek oddih vrnejo bodisi prvotni prebivalci, ki zdaj živijo in delajo po Furlanskem nižavju, bodisi Furlani in Italijani, ki so jih pokupili v želji po kakovostnejšem bivanju v mirnem, neokrnjenem okolju.

Gorenji Tarbij je samo eden od mnogih primerov neugodnega demografskega razvoja. Razmere v manjših zaselkih, ki so prometno še težje dostopni, so precej bolj dramatične. Najbolj očiten dokaz tega je gorska občina Dreka pod Kolovratom.

Postaja 4: Solarji

Solarji (tudi Solarje) so preval na nadmorski višini 956 m, s cestnim prehodom prek državne meje. So tik pod vrhom Kolovrata in nad povirjem reke Idrije. Že dolga stoletja so pomembna vez med Beneško Slovenijo na eni strani in dolino Soče na drugi. Ta vez je bila večkrat prekinjena in nato znova vzpostavljena. Zdaj na krajevni ravni v najlepši luči simbolizira ponovno združeno Evropo.

Na Solarjih je udeležence ekskurzije sprejel gospod Aldo Clodig, viden predstavnik

Udeleženci ekskurzije v družbi gospoda Alda Clodiga pod prevalom Solarji. Foto: Primož Pipan.

kulturnega in društvenega življenja v Rečanski dolini. Predstavil jim je številne zanimivosti iz življenja Slovencev v tem delu Beneške Slovenije.

Prehod prek Solarjev je imel pomembno vlogo že v davni preteklosti. Nekatere vasi na beneškoslovenski strani Kolovrata so namreč pripadale župniji Volče na Tolminskem, eni najstarejših na Slovenskem. Njihova vez s kraji ob Soči je bila tako pravzaprav trdnejša kot tista z naselji ob Nadiži ali v Furlaniji. Vendar je preval pozneje prevzel izrazito mejno vlogo. Bil je eno ključnih strateških mest na varovani beneško-habsburški meji. Maja 1915, ko so se začeli boji na soški fronti, naj bi prav tu padel prvi italijanski vojak. V spomin na ta dogodek so Italijani ob cesti postavili spominsko obeležje. Po drugi svetovni vojni je Kolovrat spet dobil strateško vlogo. Dejavnosti, ki sta jih na grebenu in okrog Solarjev izvajali italijanska in jugoslovanska vojska, so bile sila zanimive. Po ureditvi razmer z osimskimi sporazumi so Solarji postali maloobmejni mejni prehod, ki pa je omogočal prehod meje le lokalnemu prebivalstvu s prepustnicami. Policisti in cariniki, zaposleni na tem odročnem prehodu, so bili večkrat priča iznajdljivosti domačinov, ki so iz Jugoslavije v Italijo in v obratni smeri skrivaj prenašali domače pridelke in v trgovinah nakupljeno blago. Šlo je za bolj ali manj uspešne poskuse, ki se jim zdaj radi posmehujemo in so tudi že upodobljeni v številnih skečih vaških dramskih skupin, takrat pa so bili za številne ljudi dobesedno eksistenčno pomembni. Njihov zaslužek je bil ničlikokrat odvisen bodisi od njihove tihotapske spretnosti bodisi od razpoloženja uradne osebe ob mejni zapornici.

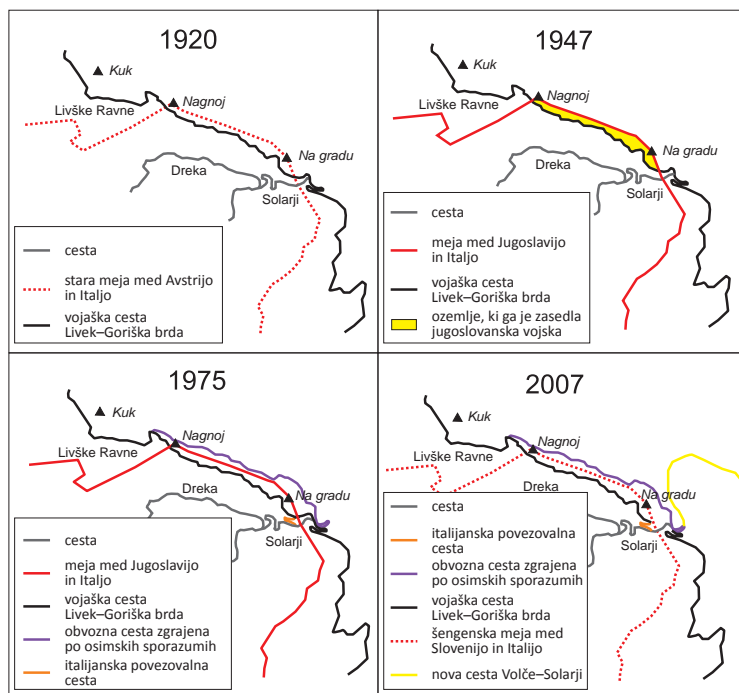
Ko so v osemdesetih letih 20. stoletja obmejne napetosti začele popuščati, so na Solarjih začeli prirejati družabna srečanja Slovencev z obeh strani meje. Ta so imela nadvse pomembno vlogo pri njihovem ponovnem zbliževanju. Z vstopom Slovenije v Evropsko zvezo leta 2004 in vzpostavitev šengenskega mejnega režima leta 2007 so Solarji ponovno postali le slikovit gorski preval nad reko Idrijo. Sadove so obrodila tudi dolgoletna prizadevanja za ureditev nove ceste iz Volč. Tako se lahko zdaj do vasi južno pod Kolovratom zlahka in hitro pripeljemo tudi s "soške magistrale". Vendar so na žalost ti kraji skoraj povsem prazni in tako ima cesta prek Solarjev predvsem vlogo najkrajše povezave med Tolminom in Čedadom.

Postaja 5: Kolovrat

Gledano iz Čedada se Nadiške doline na severu in severovzhodu vzpenjajo vse do štirih vrhov, visokih več kot 1000 metrov, ki jih omejujejo proti Breginjškemu kotu in dolini Soče. To so Ivanac (*Monte Joanaz*, 1167 m), Mija (*Monte Mia*, 1237 m), Matajur (*Monte Mataiur*, 1642 m) in Kolovrat (1243 m). Slednji je pravzaprav le najvišji del zelo dolgega hrbtna, ki se vleče vse od Livka do Goriških brd. Tu, na odseku med Livkom in Solarji, so razporejeni naslednji vrhovi: Kuk (1243 m), Nagnoj (1193 m), Trinški vrh (1139 m) in Klabuk/Na Gradu (1115 m). Dandanes je Kolovrat izredno privlačen izletniški cilj. Mnogi ga obiščujejo peš ali s kolesom, veliko je tudi motoristov in obiskovalcev z avtomobili.

Posebna zanimivost je muzej prve svetovne vojne na prostem, ki so ga uredili na vzpetini Klabuk z alternativnim imenom Na Gradu. Nasploh je preteklo dogajanje na Kolovratu

Spreminjanje državne meje in cestne infrastrukture na Kolovratu v 20. stoletju.

pogosto zaznamovala vojska. Zanimivejši dogodki segajo v čas prve svetovne vojne in leta po drugi svetovni vojni.

Med boji na soški fronti je bila prek Kolovrata speljana druga obrambna črta italijanske vojske. Od tu je bil dober razgled na pogorje Krna ter dolino Soče med Kobaridom in Tolminom. Iz tega obdobja so bunkerji in rovi v muzeju na prostem. Do neposrednih spopadov na tem območju ni prišlo vse do oktobra 1917. Takrat se je zgodila znamenita 12. soška bitka oziroma napad avstro-ogrske vojske, ki ji je pomagala nemška. Poleg plinske vojne v Bovški kotlini in obkolitve tisočev italijanskih vojakov na območju Krna je do enega odločilnih spopadov prišlo prav na Kolovratu. Ta je v veliki meri prispeval k zlomu Italijanov, ki se je zaključil šele nekaj dni zatem ob reki Piavi. Udarne enote pod vodstvom znamenitega Erwina Rommla, ki se ga je med drugo svetovno vojno v bitki pri El Alameinu v severni Afriki oprijel vzdevek "puščavski lisjak", so iz Tolmina prodrle na Kolovrat, porazile Italijane in zmagoviti pohod prek Livka nadaljevale na Matajur. Po njegovi osvojitvi je bila pot proti Furlaniji odprta. Začel se je kaotičen umik celotne italijanske armade, ki se je, tudi s francosko pomočjo, končal šele malo pred Benetkami. Vojna vihra, ki je ob Soči pustošila kar osemindvajset mesecev in za seboj pustila stotisoče mrtvih, je torej Kolovrat le oplazila, vendar je v vojaškem smislu prav to bojišče odločilno vplivalo na njen končni razplet.

Dolgotrajnejše in za geografje veliko zanimivejše vojaško dogajanje je sledilo po koncu druge svetovne vojne. S podpisom pariške mirovne pogodbe leta 1947 se je nova jugoslovansko-italijanska meja naslonila na razvodnico na Kolovratu. Pogled na zemljevid nam

Razvaline nekdanje jugoslovanske obmejne stražnice na Kolovratu. Foto: Primož Pipan.

razkrije, da je bila s tem presekana strateško pomembna cestna povezava med Livkom in Goriškimi brdi. Ko je 15. septembra 1947 pogodba stopila v veljavo, je jugoslovanska vojska pohitela, na Kolovratu prekoračila mejno črto in zasedla pas ozemlja na južni strani hrbta, vse do omenjene ceste. Gledano *de facto* se je zgodilo nekaj podobnega, čemur smo dandanes priča ob še ne dokončno določeni slovensko-hrvaški meji ob Dragonji in na Trdinovem vrhu na Gorjancih.

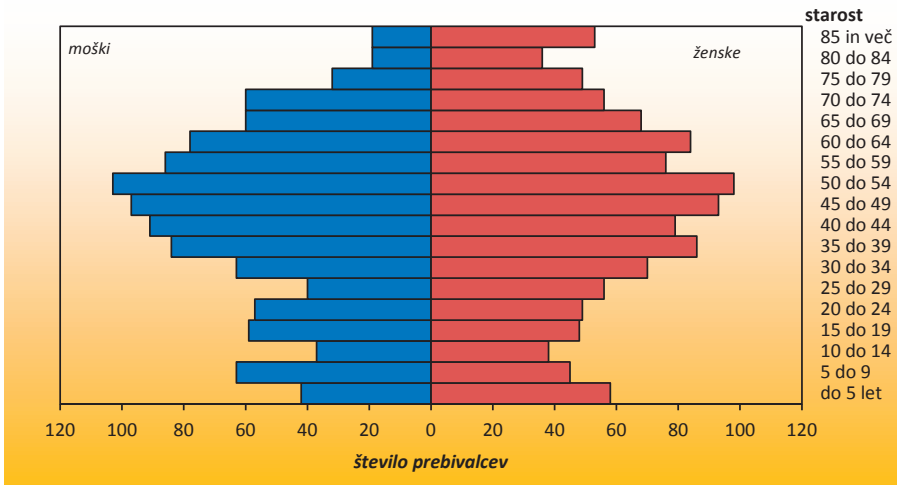
Zaplet na Kolovratu je trajal skoraj trideset let! Jugoslavija se strateško pomembni cesti ni hotela odreči, Italija pa je svojo priložnost videla v pogojevanju na drugih območjih. Do umika jugoslovanske vojske s Kolovrata ni želela pristati niti na življenjsko pomembne popravke mejne črte, ki je nesmiselno "prerezala" kmetije v Brdih in pokopališče v Mirnu, kaj šele na gradnjo pomembne sabotinske ceste, ki naj bi slovenski del Goriških brd po bližnji povezala z Novo Gorico. Končni dogovor je prišel leta 1975. Predvidel je umik jugoslovanske vojske na severno stran Kolovrata ter italijansko udeležbo pri gradnji nadomestne ceste za vzpostavitev povezave med Goriškimi brdi in Livkom. Dogovor se je upošteval in ovire za dokončno potrditev celotne državne meje z Osimskimi sporazumi so bile odstranjene. Čez nekaj let je bila zgrajena tudi znamenita sabotinska cesta.

Zdaj vzdolž Kolovrata vodita dve cesti. Tista na slovenski strani je lepo urejena in ob koncu tedna polna avtomobilov, italijanska pa je prometno sicer zapuščena, vendar izredno priljubljena med pohodniki in kolesarji. Turistični potencial tega hrbta je torej izjemen in je močan argument proti postavitvi vetrne elektrarne, ki so jo tamkaj načrtovali pred leti.

Postaja 6: Vasi pod Kolovratom

Niz gručastih vasic na pobočnih polinah pod Kolovratom je med prometno najbolj odmaknjenimi predeli celotne Beneške Slovenije. Tu je občina Dreka, iz katere se je v zadnjih desetletjih odselilo sorazmerno največ prebivalcev.

Kljub temu je sprehod skozi ta naselja prijetno doživetje. Stare domačije in lepi razgledi v dolino, ki se nam ponujajo, odtehtajo sicer turobno vzdušje zaradi odsotnosti stalnih prebivalcev. Neposredno pod Kolovratom si sledijo vasice Laze (*Lase*), Dreka (*Drenchia*), Trinko (*Trinco*), Codar (*Zuodar*) in Kraj (*Crai*). Ostale so postavljene na hrbtih, ki se spuščajo proti jugozahodu. Pod Solarji so tako naselja Klobučarji ali Breg (*Clabuzzaro*), Praprotnica ali Praponca (*Prapotnizza*), Dobenje ali Dubenije (*Obenetto*) in Skale (*Scale*), na hrbtu med potokoma Reko in Koderjano pa Kras (*Cras*), Očne Bardo (*Oznebrida*) in Trušnje (*Trusgne*).

Starostna piramida občine Špeter Slovenov. Vir: <http://www.regione.fvg.it/rafvfg/cms/RAFVFG/GEN/statistica/SCHEDA2/>

Postaja 7: Rečanska dolina

Poleg glavne doline Nadiže in doline Idrije je na tem območju najdaljša Rečanska dolina. Strogo geografsko gre sicer za dolino Kozce, ki se tik pred Špetrom Slovenovom pridruži Aborni, ta pa se kmalu zatem izliva v Nadižo. V zgornjem delu domačini glavni vodotok poznajo enostavno kot Reko, zato dolini pravijo Rečanska dolina. Po njej vodi glavna in najkrajša prometna povezava med Solarji in Čedadom. Na njenem območju so občine Dreka, Garmak in Sveti Lenart, ki predstavljajo jedra izrazito slovenske poselitve. To dejstvo se kaže predvsem v bogati kulturni dejavnosti, ki jo vzdržujejo vaška društva. Ta skrbijo za organizacijo kulturnih in družabnih prireditev, namenjenih tudi povezovanju domačinov

in tistih, ki so nekoč prebivali v teh krajih, a jih je življenje zaneslo drugam. Še vedno pa se radi vračajo v rodne vasi ob praznikih cerkvenih zavetnikov in drugih prireditvah, kakršna je denimo *Senjam beneške pesmi*.

Prav pesem je slavo Rečanske doline ponesla tudi v matično Slovenijo. Vsi dobro poznamo legendarni narodnozabavni ansambel *Beneški fantje*, ki izhaja prav od tam. Njihove znamenite skladbe *Oj božime*, *Pojdem v Benečijo*, *Zvezde žarijo* in mnoge druge so navezane neposredno na Rečansko dolino in njeno ljudsko izročilo.

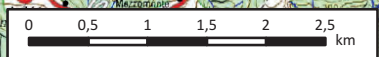
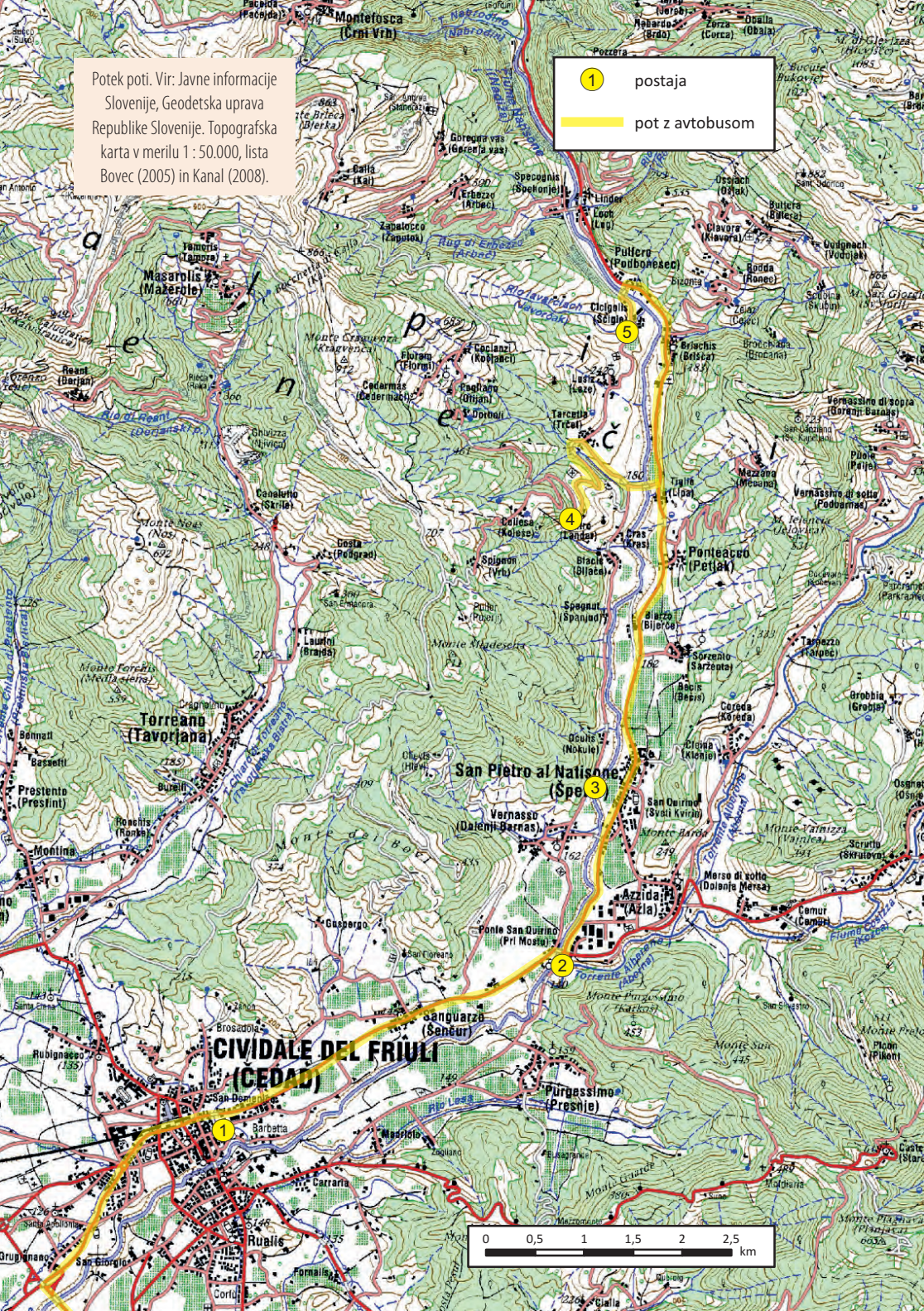
Literatura in viri:

- Civiale del Friuli and the Natisone Valleys, Tarcento and the Torre Valleys. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine. Videm, 2012.
- Grego, M., Gruden, Ž. 1998: Beneška Slovenija. Družina. Ljubljana, 255 str.
- Kalc-Hafner, A., Pahor, S., Volk, L. 1995: Slovenci in Italija. Cankarjeva založba. Ljubljana, 95 str.
- Medmrežje 1: <http://www.geopedia.si>, 25. 4. 2012.
- Medmrežje 2: http://it.wikipedia.org/wiki/Santuario_della_Beata_Vergine_di_Castelmonte, 25. 4. 2012.
- Medmrežje 3: <http://www.regione.fvg.it/rafvfg/cms/RAFVG/GEN/statistica/SCHEDA2/>, 20. 4. 2012.
- Osimo in Goriška. Goriški muzej. Nova Gorica, 2010.
- Poti miru – po sledeh prve svetovne vojne med Nadižo in Sočo. Pro Loco "Nadiške doline – Valli del Natisone". Videm, 2007, 111 str.
- Regione in cifre. Statistični podatki Furlanije - Julijske krajine, 2011.
- Terre d'incontro = Kraji srečanj. Associazione Don E. Blanchini. Čedad, 2007, 341 str.
- Zuanella, N. 1998: Mračna leta Benečije. Cankarjeva založba. Ljubljana, 316 str.

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Topografska karta v merilu 1 : 50.000, lista Bovec (2005) in Kanal (2008).

1 postaja
pot z avtobusom

ČEDAD IN DOLINA NADIŽE

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 6. marca 2010.

Potek poti: Ljubljana – Gorica – Čedad – Špeter Slovenov – Landar – Bijača – Podbonesec – Ščigle – Čedad – Gorica – Ljubljana

Postaje:

1. Čedad
2. Most
3. Špeter Slovenov
4. Landar in Landarska jama
5. Ščigle

Uvod

Nadiške doline so pahljačasto razporejene po prisojnih pobočjih Ivanca (*Monte Joanaz*, 1167 m), Mije (*Monte Mia*, 1237 m), Matajurja (*Monte Mataiur*, 1642 m) in Kolovrata (1243 m). V njih in na pobočnih policah visoko nad njimi, tudi do skoraj 1000 metrov nad morjem, so razporejena slikovita stara naselja, ki pričajo o bogati, vendar ne vselej idilični preteklosti teh krajev. Takrat je od doma odšla velika večina skoraj izključno slovenskega življa. Zaradi tega se še zdaj ne moremo izogniti občutku, da potujemo po izpraznjenem svetu, ki ga do neke mere poživijo zgolj izletniki ob koncu tedna. Pri tem je veliko, na žalost zelo negativno vlogo, odigrala državna meja na Matajurju, Kolovratu in reki Idriji, ki je še dodatno, včasih do skrajnosti, otežila življenje obmejnih prebivalcev. Njena ločevalna vloga je že nekaj let preteklost, zato je obujeno upanje na lepšo prihodnost tega območja.

Pri Špetru Slovenovu (*San Pietro al Natisono*) se Nadiške doline zlijejo v eno in odprejo v široko ravan Furlanije. Na tej točki se Alpe srečujejo s Sredozemljem, Slovenci pa s Furlani. Vasica Most (*Ponte San Quirino*) povezuje dva naroda, ki sta za svoj kulturni obstoj v italijanski državi morala biti srditi boj. Čeprav ta še vedno ni povsem končan, se na področju uveljavljanja pravic obeh narodov v zadnjih letih vendarle kaže precejšen napredek.

In potem je tu Čedad (*Cividale del Friuli*), staro mesto z izjemno zgodovino, ki nas med njegovim obiskom spremlja na vsakem koraku. Četudi je malenkostno zunaj zgodovinsko opredeljene slovenske narodnostne meje, velja za srce Beneške Slovenije in je formalni sedež njenih številnih pomembnih organizacij.

Od Hudičevega mostu (*Ponte del Diavolo*) prek Nadiže in mimo Špetra Slovenova je do Landarske jame (*Grotta di San Giovanni d'Anatro*) sicer le nekaj kilometrov, a vendar dovolj za prvi stik z bogato preteklostjo in zanimivo sedanostjo tako doline Nadiže kot celotne Beneške Slovenije.

Dolina Nadiže – naravni prehod med Posočjem in Furlanijo

Pri nas je Nadiža najbolj znana kot razmeroma topla reka, ki poleti na svoje bregove privablja osvežitve željne kopalce. Vendar je tudi reka, ki povezuje. Teče skozi dve državi, ob njenih bregovih živita dva naroda, zaradi narečnih posebnosti ima kar štiri imena.

Izvira pod južnimi pobočji Stolovega grebena, zelo blizu točke, kjer Republika Slovenija sega najdlje proti zahodu. Če smo še nekoliko bolj natančni, so izviri Nadiže med naseljema Breginj na slovenski strani državne meje in Brezje (*Montemaggiore*) na italijanski. Struga Nadiže prvih nekaj kilometrov sovпада z državno mejo, nato pa reka nekaj časa v celoti teče po ozemlju Slovenije in v severovzhodni smeri prečka Breginjski kot. Pri Robiču je znamenito koleno, s katerim reka zapusti široko ledeniško preoblikovano dolino in, namesto proti bližnji Soči, skozi prebojno dolino odteka na jug, proti Furlaniji. Približno pet kilometrov dolga soteska je vrezana med pobočji Mije na zahodu in Matajurja na vzhodu. Skoznjo je speljana tudi cesta, ki Kobarid prek nekdanjega mednarodnega mejnega prehoda Robič povezuje s Čedadom.

Pri Štupici (*Stupizza*) se dolina razširi v osrčje vzhodnega, nadiškega dela Beneške Slovenije. Tukajšnji domačini reko imenujejo *Nediža*. Njen tok se nadaljuje v južni smeri, mimo Podbonesca (*Pulfero*), Petjaga (*Ponteacco*) in Špetra Slovenova. Na vzhodni strani jo obdaja hrbet, ki se z Matajurja postopno znižuje vse do Špetra, na zahodni pa podoben hrbet, ki se spušča z Ivanca. Po pobočjih obeh je posejanih nekaj majhnih naselij, ki so dostopna po ozkih, strmih in ovinkastih cestah. Žal so bile te vasice izpostavljene močnemu izseljevanju, zato mnoge med njimi oživijo šele konec tedna, ko se vanje pripeljejo nekdanji prebivalci, ki so si novi dom ustvarili v Furlanskem nižavju.

Takoj za Špetrom Slovenovom se Nadiži z vzhoda pridruži pahljača pritokov izpod Matajurja in Kolovrata, ki so razlog, da se doline ob njih skupno z dolino ob Nadiži navadno obravnavajo v množinski imenski obliki Nadiške doline. Pri naselju Most se dolina dokončno odpre. Nadiža zapusti hribovje Beneške Slovenije in priteče na ravnico Furlanije. S tem preide na območje, kjer so večinsko prebivalstvo Furlani, ki reko imenujejo *Nadison*.

Že čez tri kilometre bregove Nadiže krasi starodavni Čedad. Skozenj si je Nadiža utrla pot tako, da je strugo poglobila v konglomeratno teraso, kar je najlepše vidno z znamenitega Hudičevega mostu sredi mesta. Na Furlanskem nižavju začne reka, podobno kot velika večina ostalih na tem območju, vodo izgubljeni v prostranih prodnih nanosih. Predvsem

Slikovito staro jedro Čedad na konglomeratni terasi Nadiže. Foto: Primož Pipan.

v sušnejših obdobjih leta se pogosto zgodi, da tod vidimo le suho rečno strugo. Ta se vije mimo krajev, ki so pred kratkim končno dobili uradno italijansko-furlansko dvojezičnost. Največja med njimi sta *Premariacco/Premarias* (Premerjag) in *San Giovanni al Natisone/San Zuan dal Nadison*. Uradno italijansko ime reke je *Natisone*. In tam, na robu znanega obrtnega središča, tako imenovanega *trikotnika stolov*, se Nadiža izliva v Ter (*Torrente Torre*), ki se pozneje pridruži Soči. S tem so doline Beneške Slovenije hidrografsko povezane s Posočjem.

Tokrat se podrobneje posvečamo samo osrednjemu delu pokrajine, med državno mejo in Čedadom. Obravnavamo dvojni zgodovinski razvoj teh krajev. Tistega, ki je oblikoval mesto Čedad, in tistega, ki je Beneški Sloveniji navdahnil posebno identiteto. Kljub velikim razlikam oba med seboj nista povsem ločena, ampak se prepletata. In če je nekoč veljalo, da je slovenski živelj v teh krajih vezan zgolj na hriboviti svet, ravnino pa obvladujejo Italijani, zdaj vemo, da se je število (slovenskih) prebivalcev Nadiških dolin zelo zmanjšalo. Čeprav Čedad vse bolj prevzema vlogo njihovega kulturnega središča, v prvi vrsti ohranja svoj furlanski značaj.

Dolina ob Nadiži je od nekdaj eden najugodnejših prometnih prehodov iz nižavja proti Alpam. Večina preostalih poti je vodila prek prelazov, ta pa je sledila dolinskemu dnu in se prek Robiča spajala s prometnico ob Soči, ki je v nadaljevanju, prek Predela, vodila proti Koroški. Strateško vlogo tega prehoda so znali najboljše ovrednotiti Benečani, ki so oblast nad njim prevzeli na začetku 15. stoletja. Slovenskim domačinom so zaupali varovanje meje s habsburškim cesarstvom na drugi strani gorskih hrbtov in jim v zameno zagotovili široko

avtonomijo na področjih lokalne sodne oblasti in odločanja o razvoju naselij. Zaradi tega so tamkajšnji Slovenci beneško oblast podpirali vse do njenega konca leta 1797.

Skoraj štiristoletna pripadnost Beneški republiki je botrovala tudi poimenovanju Beneških Slovencev in njihove ožje domovine Beneške Slovenije oziroma krajše Benečije. Pozorni moramo biti, da krajšega imena ne zamenjamo z enakim slovenskim poimenovanjem italijanske dežele Veneto, zato se temu sicer lepemu imenu, ki ga uporabljajo tudi domačini, raje izogibamo.

S habsburško nadoblastjo je bilo privilegijev konec. Čeprav je bila prva polovica 19. stoletja eno redkih obdobj, ko smo bili vsi Slovenci združeni "pod eno streho", so ljudje ob Nadiži v tem videli marsikaj slabega, saj so se njihovi nekdanji privilegiji povsem razbili. Zato so upe polagali tudi v novo državo, zedinjeno Italijo, ki so jo videli kot naslednico Beneške republike. Ti kraji so ji bili dokončno priključeni leta 1866. A namesto avtonomije je prišla italijanizacija v čedalje bolj grobih oblikah, tudi s fašističnim zatiranjem in ustrahovanjem, značilnim za čas po drugi svetovni vojni, znanim kot *mračna leta Benečije*. Državna meja je Beneške Slovence grobo ločila od sosedov v Posočju, s katerimi so bili ponovno povezani med svetovnjima vojnama, a se je po drugi svetovni vojni ta meja prelevila v železno zaveso, ki je do nedavnega Slovincem iz matice dodobra omejevala spoznavanje krajev ob srednjem toku Nadiže. Na srečo je zdaj marsikaj drugače. Čez Robič se pripeljemo brez mejnega nadzora, ob cesti nas pozdravljajo dvojezične krajevne table, Čedad pa je zgodovinsko izjemno zanimiv kraj, ki povezuje Furlane in Slovence, od Italijanov dolgo omalovaževana sosednja naroda.

Opis poti

Postaja 1: Čedad

Čedad (italijansko *Cividale del Friuli*, furlansko *Cividât*) je ujet v nekakšen paradoks. Čeprav je pomaknjen malce izven v stoletjih utemeljene slovenske zahodne narodnostne meje, velja za kulturno in organizacijsko središče Slovencev v Videmski pokrajini. Zato se mu med obiskom Beneške Slovenije, še posebej Nadiških dolin, ne moremo in ne smemo izogniti. Tudi če bi povsem odmislili povezovalno vlogo, ki jo ima Čedad med narodi na tem območju, je zgodovinsko in kulturnoumetnostno bogastvo tega mesta ob Nadiži dovolj veliko, da nas zlahka zaposli za cel dan ali več.

Leta 50 pred našim štetjem je dal rimski cesar Julij Cezar tu ustanoviti utrjeno mesto za nadzor prometnic, ki so od morja prek gorskih prelazov vodile proti severu. Poimenovali so ga *Forum Iulii*. Zanimivo je, da je takrat nastalo tudi poimenovanje Julijskih Alp in tudi celotne dežele Furlanije. Iz imena Forum Iulii namreč izhajata okrajšavi *Friûl* oziroma *Friuli*, kar sta furlanska oziroma italijanska ustreznica slovenskemu imenu pokrajine.

Naslednje prelomno leto je bilo 568. Takrat se je na južni strani Alp naselilo germansko ljudstvo Langobardi, ki si je za prestolnico svojega prvega vojvodstva na tem območju izbralo prav Čedad. Pozneje so Langobardi osvojili še precej več ozemlja in na višku njihove

Glavne zgodovinske zanimivosti starega jedra Čedada.

moči je bila zanje najpomembnejša pokrajina Lombardija, katere ime še vedno spominja nanje. Nesporno pa je dejstvo, da ima prav Čedad močan langobardski pečat, kar ga izdvaja iz povprečja drugih krajev v deželi Furlaniji - Julijski krajini, za katere je značilen prevladujoč beneški ali habsburški vpliv. V mestu so v določenem obdobju prebivali tudi oglejski patriarhi, kar pomeni, da je bil Čedad nekaj časa tako posvetni kot verski sedež.

Benečani so mesto osvojili leta 1420 in tamkaj ostali do leta 1797, ko je za nekaj desetletij prešlo pod habsburško upravo. Ta se je končala leta 1866, ko je Furlanija (skupaj z Beneško Slovenijo) pripadla zedinjeni Kraljevini Italiji.

Skozi dobršen del svoje zgodovine je bil Čedad zelo pomemben tudi za Slovence, ki so poselili njegovo hribovito in gorato zaledje. In prav Langobardi, tisti torej, ki so mestu dali glavni pečat, so s sistemom utrdb v tako imenovanem langobardskem limesu zaustavili prodor

Znamenito okrasje langobardskega templja. Foto: Primož Pipan.

naših prednikov v nižavje. Obstaja legenda, ki pravi, da so takratni oblastniki Slovincem dovolili živeti povsod tam, *kjer se hlebec sira odkotali, če ga postavimo na tla*. Kolo zgodovine pa se je odvrtno malce drugače in dandanes pravzaprav več Slovencev živi na območju med Čedadom in Vidmom kot pa v Beneški Sloveniji sami, saj je ob depopulaciji hribovitih območij tu nastalo drugotno poselitveno jedro, v Čedadu pa so se ustalili sedeži številnih slovenskih organizacij in društev.

Sprehodimo se po *Starem mestu*, kot so Čedad nekoč imenovali Beneški Slovenci. Mesto na skoraj slehernem koraku preseneča z izjemno stavbno in umetnostno dediščino. Delno so še ohranjeni deli mestnega obzidja z nekaj mestnimi vrati. Nekateri italijanski zgodovinarji pravijo, da je bilo mestno jedro zgrajeno v obliki velikega orla, kar naj bi dokazovali tudi zemljevidi. Najbrž pa gre bolj za poskus izpostavljanja rimskega nastanka kraja kot pa dejanski tovrstni načrt.

V severnem delu mestnega jedra je slikovit Trg Pavla Diakona (*Piazza Paolo Diacono*). Poimenovan je po langobardskem menihu, zgodovinarju in piscu iz 8. stoletja, ki je bil rojen prav v hiši na tem trgu. Pomemben je tudi za nas, saj prvi omenja prisotnost Slovanov v dolinah ob Nadiži. Le malce naprej nas pozdravi glavni, Stolnični trg (*Piazza del Duomo*). Ob njem stoji mestna hiša iz 16. stoletja in pred njo spomenik Juliju Cezarju. Na nasprotni strani si je vredno ogledati arheološki muzej, ki med drugim hrani bogato langobardsko zbirko. Najpomembnejša stavba na trgu je zagotovo katedrala Marijinega vnebovzetja (*Duomo di Santa Maria Assunta*). Gradnja zdajšnje stavbe se je začela v 15. stoletju, a je prvotno svetišče

Ena največjih zanimivosti Čedada je znameniti Hudičev most. Foto: Primož Pipan.

tu stalo že veliko prej. V Krščanskem muzeju (*Museo cristiano*) si lahko ogledamo Ratchisov oltar in Kalistovo krstilnico, veliki znamenitosti iz langobardskega obdobja.

Pot nadaljujemo do Nadiže, prek katere se pne čudoviti Hudičev most. Zgradili so ga Benečani v 15. stoletju, a je bil v prvi svetovni vojni uničen in pozneje obnovljen. Po slovenski legendi naj bi ga na skalo sredi reke postavil hudič v zameno za prvo živo bitje, ki ga bo prečkalo. Vrli matajurski pastir je prek mostu poslal hlebec sira, za katerim je k hudiču stekla mačka. Furlanska različica govori o psu in sira ne omenja ...

V neposredni bližini mostu se v konglomeratnih stenah nad desnim bregom Nadiže skriva keltski hipogej oziroma podzemno svetišče. Njegov nastanek se postavlja v 4. oziroma 3. stoletje pred našim štetjem, prvotna namembnost pa ni povsem jasna. Pozneje so ga Rimljani uporabljali za katacombe.

Umetnostnozgodovinsko največji čedajski spomenik je na skrajnem vzhodu starega dela mesta. V okviru pozneje nastalega samostana se je ohranil langobardski tempelj iz 8. stoletja. V tem majhnem, a izjemno zanimivem svetišču si lahko ogledamo dragocene kamnite skulpture, ki simbolizirajo langobardske kraljice in svetnice, detajle iz sveta rastlinstva ter lesene klopi iz 14. stoletja.

Leta 2011 je Čedad uspešno udeležil kandidature za vpis na seznam UNESCO-ve svetovne kulturne dediščine. Tako se je mesto ob Nadiži znašlo na prestižnem seznamu skupaj z nekaterimi drugimi kraji v Italiji, ki so jih s svojo navzočnostjo zaznamovali Langobardi.

Preglednica 1: Naravna in kulturna dediščina Furlanije - Julijske krajine na UNESCO-vem seznamu (*naravna dediščina, kulturna dediščina*).

lokacija	leto vpisa
Oglej	1998
(Furlanski) Dolomiti (skupaj s še osmimi območji v drugih delih Dolomitov)	2009
Čedad (dediščina Langobardov v Italiji - skupaj s pomembnimi pomniki v krajih Brescia, Castelseprio, Spoleto, Campello sul Clitunno, Benevento in Monte Sant'Angelo)	2011
Palu di Livenza (prazgodovinska kolišča okrog Alp - skupaj s še 17 drugimi lokacijami v Italiji ter 93 lokacijami v Avstriji, Franciji, Nemčiji, Švici in Sloveniji, kjer sta vpisani dve skupini kolišč na Igu)	2011

Postaja 2: Most

Iz Čedada nadaljujemo pot proti severovzhodu. Po obeh straneh Nadiže vodita vzporedni cesti, zanimivejša pa je glavna na desnem oziroma severnem bregu reke. Najprej nas vodi skozi vas, ki ji Slovenci pravimo Šenčur (*Sanguarzo*). V njej živijo v glavnem Furlani, ki jo imenujejo *Sanguarc*. Le kilometer naprej je zemljepisno in zgodovinsko izjemno zanimiva točka, kjer se tik ob mostu, ki prečka tamkaj v korita ujeto Nadižo, stiska le nekaj hiš. Vasica, ki je v več pogledih zelo pomembno stičišče, se imenuje Most, po domače Muost, Furlani ji pravijo *Puint*, njeno italijansko ime pa je *Ponte San Quirino*.

Tu se Nadiži pridružijo pritoki z vzhoda Aborna (*Alberone*), Kozca (*Cosizza*), v zgornjem toku imenovana Reka (*Rieca*), in Arbec (*Erbezzo*). Vsi so ustvarili pahljačasto oblikovane doline, ki se od tod razprostirajo vse do razvodnih hrbtov med Nadižo na zahodu ter Sočo in Idrijo na vzhodu. Te doline so tradicionalno osrednji del poselitve slovenskega življa v Videmski pokrajini. Naselja so razporejena tako na dnu ozkih dolin kot na temenih hrbtov, ki jih razdvajajo. Zaradi takšne izoblikovanosti površja je na poti do zračno le kakšen kilometer oddaljenih sosednjih vasi po cesti treba velikokrat prepotovati nekajkrat daljše razdalje.

Takoj po zlitju stranskih z glavno dolino Nadiže se ta odpre v široko Furlansko nižavje. Zaradi tega je bil Most v preteklosti strateško pomembna nadzorna točka ob cesti, ki je iz Vidma in Čedada vodila proti Kobaridu. O njegovi nekdanji vlogi pričajo tudi razvaline utrdbe Gronumperc na pobočjih hriba Karkoš (453 m) jugovzhodno nad naseljem.

Sicer že več stoletij velja, da se je pri Mostu, ob nekdanjem langobardskem limesu, ustalila tudi narodnostna meja med Slovenci in Furlani. Medtem ko so bile nekoč Nadiške doline izključno slovenske, je že omenjeno naselje Šenčur kilometer jugozahodno od tod ohranilo izrazit furlanski značaj. Starejši viri navajajo, da je popotnik med prečkanjem mostu čez Nadižo zapustil Furlanijo in vstopil v doline, kjer živijo Slovani. Tako Most še vedno velja za eno od vstopnih točk v Beneško Slovenijo. Pohvalno je, da na to v zadnjem času opozarja tudi trojezična krajevna oznaka. Na njej je sicer namesto slovenske knjižne oblike Most izpisana narečna Muost.

V Beneški Sloveniji postaja raba narečnih poimenovanj nekakšen standard, saj se italijanske oblasti v teh krajih izogibajo priznanju slovenskega knjižnega jezika in zagovarjajo narečne imenske različice. To do neke mere ustreza tudi domačinom, ki nikdar v preteklosti

Trojezična tabla ob izhodu iz
naselja Most. Foto: Primož Pipan.

niso obiskovali slovenskih šol in govorijo izključno v narečju oziroma, kot sami pravijo, *po nediško* ali (v Terskih dolinah) *po našin*, skratka, po domače. Nekateri italijanski jezikoslovci skušajo te jezikovne posebnosti zlorabiti za ločitev terskih in nadiških Slovencev od ostalih pripadnikov slovenske manjšine v Italiji.

Postaja 3: Špeter Slovenov

Špeter Slovenov (*San Pietro al Natisono*) je središčni kraj ob Nadiži. Postavljen je na terasi na levem bregu reke, na točki, kjer ta zapusti razmeroma ozko dolino, ki do tu poteka od severa proti jugu, nato pa se proti jugozahodu na hitro odpre v prostrano Furlansko nižavje. Dober kilometer južno od kraja, takoj za obrtno cono, ki so jo tu zgradili kot poskus zaustavitve prebivalstvenega praznjenja Nadiških dolin, se Nadiži pridruži rečica Aborna s pritoki izpod Matajurja, Kolovrata in razvodnih hrbtov na skrajnem vzhodu Beneške Slovenije.

Kraju Slovenci uradno pravimo Špeter Slovenov, kar izhaja iz nekdanjega italijanskega poimenovanja *San Pietro degli Slavi*. Domačinom je najbolj po volji narečno ime *Špietar*. V tej obliki, ki se seveda nanaša na vaškega zavetnika sv. Petra, je izpisano tudi na dvojezičnih tablah ob vhodih v naselje.

Špeter Slovenov je središče istoimenske občine, ki obsega še spodnji del doline Nadiže, tja do Lipe (*Tiglio*), in velik del sosednje doline Aborne (domačini ji pravijo *Savonjska dolina*), vse tja do Sovodnje (*Savogna*), središča sosednje občine. Ti kraji so v celoti na tradicionalnem slovenskem poselitvenem območju. Zaradi tega in ugodne lege na stičišču dolin se je Špeter Slovenov razvil v osrednji slovenski kraj vzhodne Beneške Slovenije oziroma Nadiških dolin, in, če upoštevamo neugodne narodnostne razmere v Terskih dolinah, Beneške Slovenije nasploh.

Glavni steber v sistemu organizacij, ki skrbijo za ohranjanje slovenstva v teh krajih, je zagotovo dvojezično šolsko središče. Na začetku delovanja se je soočalo z mnogimi birokratskimi ovirami, saj ga italijanska država uradno sploh ni priznavala, kar je v praksi pomenilo, da učenci, ki so tu končali šolanje, niso imeli "uradne" podlage za nadaljevanje šolanja na višjih stopnjah izobraževanja. Zadeve so se začele urejati s sprejemom zaščitnega zakona za Slovence v Italiji leta 2001, v katerem je bila tudi v Videmski pokrajini končno priznana zgodovinska prisotnost manjšine. Zdaj je pouk v Špetru Slovenovu organiziran na treh stopnjah: v vrtcu, osnovni šoli in nižji srednji šoli. Slednja je v italijanskem šolskem sistemu približno enakovredna višjim stopnjam slovenskih osnovnih šol. Število otrok, ki obiskujejo šolsko središče, se počasi, a vztrajno povečuje. Vse več je tudi otrok iz narodnostno mešanih družin, v katerih so sprevideli, da je tak način šolanja dodana vrednost k odraščanju v narodnostno mešanem okolju, še posebej po vstopu Slovenije v Evropsko zvezo in odprtju njenih meja proti vzhodu. Kljub vsemu se špeterska šola še vedno ubada z določenimi logističnimi težavami. Trenutno namreč nima primerne prostora za izvajanje pouka pod eno streho. Iz stare stavbe so namreč učence, domnevno zaradi potresne ogroženosti, selili prav na dan izvedbe ekskurzije Ljubljanskega geografskega društva.

Da sta šolstvo in vzgoja že od malih nog zelo pomembna pri ustvarjanju in krepitvi

Zgodovinsko pomembna cerkva svetega Kvirina na obrobju Špetra Slovenova. Foto: Primož Pipan.

Vključenost beneškoslovenskih občin v zaščitni zakon za slovensko manjšino v Italiji.

narodne zavesti, so se zavedali tudi Italijani za časa fašizma. Takrat so namreč z namenom poitalijančevanja prav v Špetru Slovenovu odprli učiteljsiše, ki je imelo sedež v mogočni stavbi na severnem robu naselja, kjer stoji še zdaj. Učiteljice, ki so jih v glavnem pripeljali z oddaljenih območij Italije in so bile brez vsakršnega znanja slovensčine oziroma domačega narečja, so se tamkaj pripravljale na svojo vlogo v šolah s slovenskimi učenci, ki jih je bilo skladno s takratno fašistično politiko treba čim prej poitalijančiti.

K sreči so ti časi že davno mimo in tudi v Špetru Slovenovu je zaznati precej bolj odprto ozračje v odnosih do Slovencev in odnosih med sosednjimi narodi na tem območju nasploh. Vse več je obcestnih dvojezičnih napisov. Tu je tudi sedež *Planinske družine Benečije*, ki združuje zamejske ljubitelje gora in med drugim oskrbuje *Dom na Matajuro*, gostoljubno planinsko postojanko tik pod vrhom znamenite gore.

Na južnem vhodu v Špeter Slovenov, tik ob Nadiži, je zaselek Škurin (*San Quirino*). Ime se navezuje na majhno cerkev svetega Kvirina, ki stoji ob glavni cesti. Gre za zgodovinsko pomemben kraj, za Beneške Slovence poln simbolov. V časih do propada Beneške republike, ko so tukajšnji prebivalci še uživali samoupravo, so se prav pri svetem Kvirinu sestajali predstavniki tako imenovanih *soseidnij* iz Nadiških dolin, nekakšnih predhodnic zdajšnjih občin. Razpravljali so o odločilnih zadevah in sprejemali pomembne odločitve. Samouprava je bila ukinjena s prihodom avstrijskih oblasti. Kraljevina Italija je pozneje seveda ni obnovila, tradicija pa se je vendarle vsaj simbolično ohranila. Pri svetem Kvirinu se namreč enkrat letno še vedno srečujejo prebivalci vasi iz vzhodne Beneške Slovenije, ki semkaj pridejo s prapori.

Preglednica 2: Število učencev, v nekaj zadnjih šolskih letih vpisanih na dvojezično šolo v Špeter Slovenovu.

	šolsko leto 2009/2010	šolsko leto 2010/2011	šolsko leto 2011/2012
vrtec	ni podatka	65	61
osnovna šola	112	111	120
nižja srednja šola	36	43	48
skupaj	148	219	229

Vira: Statistični podatki Furlanije - Julijske krajine in medmrežje 3.

Postaja 4: Landar in Landarska jama

Ko se iz Špetra Slovenova odpravimo proti severu, v smeri Kobarida, se vozimo mimo vasi Sarženta (*Sorzento*), Bijerče oziroma narečno Bjarč (*Biarzo*) in Petjag (*Ponteacco*), potem pa pri Lipi (*Tiglio*) naletimo na most čez Nadižo. Čezenj vodi cesta do slikovitih krajev na desnem bregu reke. Na terasah v dolinskem dnu so naselja Bijače (*Biacis*), Kras (*Cras*), Trčet (*Tarcetta*) in Laze (*Lasiz*), nekoliko višje je sredi strmih pobočij Landar (*Antro*), še naprej, že visoko na hrbtu, ki Nadiško dolino razdvaja od Tavorjanske, pa so še vasice Vrh oziroma narečno Varh (*Spignon*), Kočjanci (*Cocianzi*), Čedermaci (*Cedermas*) in nekaj manjših zaselkov.

Čprav gre za zelo majhne vasi, so v preteklosti nekatere imele za Beneško Slovenijo zelo pomembno vlogo. Tako je pri cerkvi v Bijačah še vedno shranjena *landarska banka*, kamnita plošča, ob kateri so se nekoč srečevali predstavniki samoupravne skupnosti. V tej vasi je živel tudi znameniti slovenski duhovnik Paskval Gujon, ki je še v visoki starosti skrbel za duhovno življenje visoko pod Matajurjem. Ker je bila vera v teh krajih vselej povezana tudi z izražanjem nacionalne pripadnosti, je seveda tudi Gujon naredil ogromno za priznavanje enakopravnosti slovenščine v cerkvah in zunaj njih. Izobraževal je mlade in se trudil za vzpostavljane povezav s Slovenci iz matice, tudi v časih, ki temu niso bili najbolj

Prenovljene hiše z lesenimi ganki v Sarženti. Foto: Primož Pipan.

naklonjeni, ob tem pa je postoril še marsikaj koristnega v narodnobuditeljski smeri. Za svoj trud je prejel Zlati častni znak svobode – najvišje državno odlikovanje Republike Slovenije, kar se mu je kmalu zatem maščevalo v obliki vdora orožnikov v "njegovo" cerkev v vasi Matajur (*Montemaggiore*). Cerkev so preiskali in jo zaradi namigov, da je v njej skrito orožje za nekakšno protiiitalijansko vstajo, tudi precej poškodovali. Zato ni čudno, da se je Gujona oprijel vzdevek "zadnji beneški Čedermac".

Kaplana Martina Čedermaca pravzaprav nikoli ni bilo, vsaj ne kot osebe s tem imenom. Dejstvo pa je, da je bil znameniti lik v istoimenskem romanu Franceta Bevka zasnovan na podlagi župnika Antona Kufola iz bližnje vasi Laze. Ta je namreč dolgo pisal župnijsko kroniko, v kateri je podrobno opisal težave, ki so jih domačinom s prepovedmi povzročali fašistični oblastniki, pa tudi uporništvu proti njim.

Nekaj ovinkov po ozki cesti navzgor nas pripelje v Landar, eno najbolj znanih vasi Nadiške doline. Hiše so postavljene na izredno razgledni legi, dobrih 300 m nad morsk gladino in 150 m nad reko Nadižo. Na zgornjem robu vasi je začetek steze, po kateri se skozi gozd v nekaj minutah povzpne do vhoda v Landarsko jamo z znamenito cerkvijo na vhodu.

Za višje vzpetine Beneške Slovenije je značilna zakraselost. Veliko kraških jam je okrog vrha Matajurja, znane so turistične jame v Zavarhu (*Villanova*) v Terskih dolinah. Zaradi svoje zgodovinske in arhitekturne vloge pa je pravi biser Landarska jama. Celoten jamski sistem je dolg približno pet kilometrov. V geološki preteklosti so ga oblikovale vode, ki so se tod (in se po večjem deževju še vedno) pretakale izpod hrbtna, z Ivanca (1167 m) spuščajočega

Udeležence ekskurzije je v Landarski jami nagovoril gospod Giorgio Banchig. Foto: Primož Pipan.

proti Špetru Slovenovu in Nadiži. Arheologi in paleontologi so v jami našli tako ostanke jamskega medveda kot človeka, kar dokazuje, da je bila ta lokacija pomembna naselitvena postojanka že v prazgodovini. Takrat so ljudi v jamo privabljal razgledna lega nad Nadižo, možnost nadziranja pomembne prometne poti med Furlanskim nižavjem in Posočjem ter seveda varnost. Pozneje se je tu razvilo še kultno središče.

Prvo svetišče so ob vhodu v jamo postavili že Langobardi, kristjani pa so tu postavili znamenito cerkev, ki velja za eno od dveh podzemnih cerkva na Slovenskem; druga je v Sveti jami pri gradu Socerb na Kraškem robu. Cerkev je bila v zdajšnji obliki, torej v gotskem arhitekturnem slogu, zgrajena v 15. stoletju. Glavni graditelj tega izjemnega svetišča je bil mojster Andrej iz Škofje Loke, ki je večinoma delal v svojem ožjem domačem okolju, posvetil pa se je tudi gradnjam na območjih skrajnega zahoda slovenskega narodnostnega ozemlja in Furlanije. Opiral se je na lokalne mojstre, ki so landarsko cerkev pozneje dopolnjevali. Eden takih je bil denimo Jernej iz Kobarida, ki je prispeval bogat leseni oltar, postavljen med cerkvijo in nadaljevanjem kraške jame.

Cerkev je posvečena svetemu Janezu Krstniku, ki je v Beneški Sloveniji in pri nas na Primorskem bolj znan kot sveti Ivan. Zaradi tega je landarska cerkev v teh krajih znana pod imenom *Sveti Ivan v Čele*, pri čemer izraz čelo pomeni 'skala, stena'. Za turistični obisk je odprtih prvih 300 metrov jamskega rova. Sprehajalna pot sledi strugi potoka, ki se napolni ob večjem deževju in se konča z zožitvijo, kjer so postavili Marijin kipec.

Rebrasti svod cerkve sv. Janeza Krstnika
v Landarski jami. Foto: Primož Pipan.

Postaja 5: Ščigle

Dolina Nadiže se od Lipe pod Landarjem v severni smeri nadaljuje vse do Štupice (*Stupizza*), kjer se močno zoži. V nadaljevanju govorimo o prebojni dolini, pravi soteski med Matajurjem (1642 m) na vzhodu in Mijo (1237 m) na zahodu. Polovica soteske je v Italiji, preostala polovica pa v Sloveniji. Do vstopa Slovenije v šengensko območje je bil tu mednarodni mejni prehod Robič. Prometni pomen Nadiške doline v ožjem smislu, kot neposredne in enostavne povezave med Čedadom in Kobaridom, je med prvo svetovno vojno in še nekaj let po njej povečevala železniška proga, ki se je iz Čedada nadaljevala do doline Soče. Na nekaterih mestih je njena trasa še vedno ohranjena. Tako lahko pri Štupici vidimo predore, ob njej stoji tudi nekaj značilnih železniških poslopij.

Ta del doline ob Nadiži je upravno v občini Podbonesec. Občina poleg dolinskega dna obsega še naselja na pobočjih nad desnim bregom Nadiže, od Landarja in Kočjancev prek Arbeča (*Erbezzo*) do Črnega Vrha (*Montefosca*), ter naselji Ronec (*Rodda*) in Marsin (*Mersino*) na njenem levem bregu. Tik ob reki so (od severa proti jugu) razporejena naselja Štupica, Log (*Loch*), Podbonesec (*Pulfero*), Ščigle (*Cicigolis*) in Brišča (*Brischis*).

Večina ljudi se skozi te vasi le hitro zapelje. Morda se kdo ustavi v kakšni od vaških gostiln, kjer postrežejo rudi z gubano – znamenito beneškoslovensko potico. Vendar se lokalnim zanimivostim splača nameniti malce več časa. Ogleda vredna je predvsem vasica Ščigle na desnem bregu Nadiže. Med rušilnimi potresi leta 1976 je bila precej poškodovana, a so se domačini odločili za obnovo v tradicionalnem arhitekturnem slogu. Zato si tu še vedno lahko ogledamo čudovite, iz kamna grajene beneškoslovenske hiše z velikimi lesenimi balkoni, imenovanimi *ganki*, ki so na ključnih mestih podprti z masivnimi kamnitimi stebri. Spomeniško zavarovane stavbe se ponašajo še z mnogimi drugimi zanimivimi detajli.

Literatura in viri:

- 2011 – Regione in cifre. Statistični podatki Furlanije - Julijske krajine, 2011.
- Bevk, F. 2008: Kaplan Martin Čedermac. Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske. Škofije, 227 str.
- Cicutti, I., Fasano, L., Krivec, M. 2010: Grotta di San Giovanni d' Antro. Občina Podbonesec. Podbonesec, 48 str.
- Cividale del Friuli and the Natisone Valleys, Tarcento and the Torre Valleys. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine. Videm, 2012.
- Favaro, A. 2011: Cividale del Friuli. Občina Čedad. Čedad, 32 str.
- Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.
- Grego, M., Gruden, Ž. 1998: Beneška Slovenija. Družina. Ljubljana, 255 str.
- Kalc-Hafner, A., Pahor, S., Volk, L. 1995: Slovenci in Italija. Cankarjeva založba. Ljubljana, 95 str.
- Medmrežje 1: http://it.wikipedia.org/wiki/Cividale_del_Friuli, 15. 5. 2011.
- Medmrežje 2: <http://www.geopedia.si>, 15. 5. 2011.

Medmrežje 3: http://www.primorski.it/stories/za_rtvsl0/203414/, 15. 5. 2011.

Terre d'incontro = Kraji srečanj. Associazione Don E. Blanchini. Čedad, 2007, 341 str.

Zuanella, N. 1998: Mračna leta Benečije. Cankarjeva založba. Ljubljana, 316 str.

JUŽNA POBOČJA MATAJURJA

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekskurzija je bila izvedena 29. maja 2010.

Potek poti: Ljubljana – Nova Gorica – Livek – Čeplesišče – Tarčmun – vas Matajur – Matajur – Marsin – Log – Robič – Kobarid – Nova Gorica – Ljubljana

Postaje: 1. Tarčmun
2. vas Matajur
3. gora Matajur
4. Marsinska planina
5. Marsin

Uvod

Od koderkoli se zazremo v vzhodni del Beneške Slovenije, nad njim kraljuje priostreni vrh Matajurja. In povsem samoumevno je, da je tudi pogled z njega v doline, ki se grejejo na njegovi južni strani, najlepši. Če gremo še korak naprej, sploh ni težko razumeti, da so si ga Beneški Slovenci izbrali za svoj simbol.

Vzpon na Matajur priporočamo vsakomur. Nanj se lahko odpravimo s soške ali beneškoslovenske strani, peš, s kolesom, ali (skoraj do vrha) celo z avtomobilom. Tako si lahko na najlepši možni način dopolnimo predstavo dežele ob Nadiži in poglobimo njeno poznavanje. Kako se človekov pogled spremeni, ko stoji na vrhu gore ... Ko se o Beneški Sloveniji pogovarjamo nekje na Tolminskem, je ta tam nekje daleč za hribi, kjer zvečer zahaja Sonce. Tudi, ko v Čedadu pomisliš na Sočo, te od nje loči kar nekaj hrbtov in dolin. Z vrha Matajurja pa se obe deželi zdita izjemno blizu druga drugi.

Na potepu okrog Matajurja nas na vsakem koraku spremlja tudi preteklost. Tu so vasice Tarčmun z legendarnim Ivanom Trinkom, Matajur, najvišje ležeča od vseh v Beneški Sloveniji, in Marsin s svojimi opuščenimi planinskimi pašniki. Brez objokovanja preteklosti so pobočja

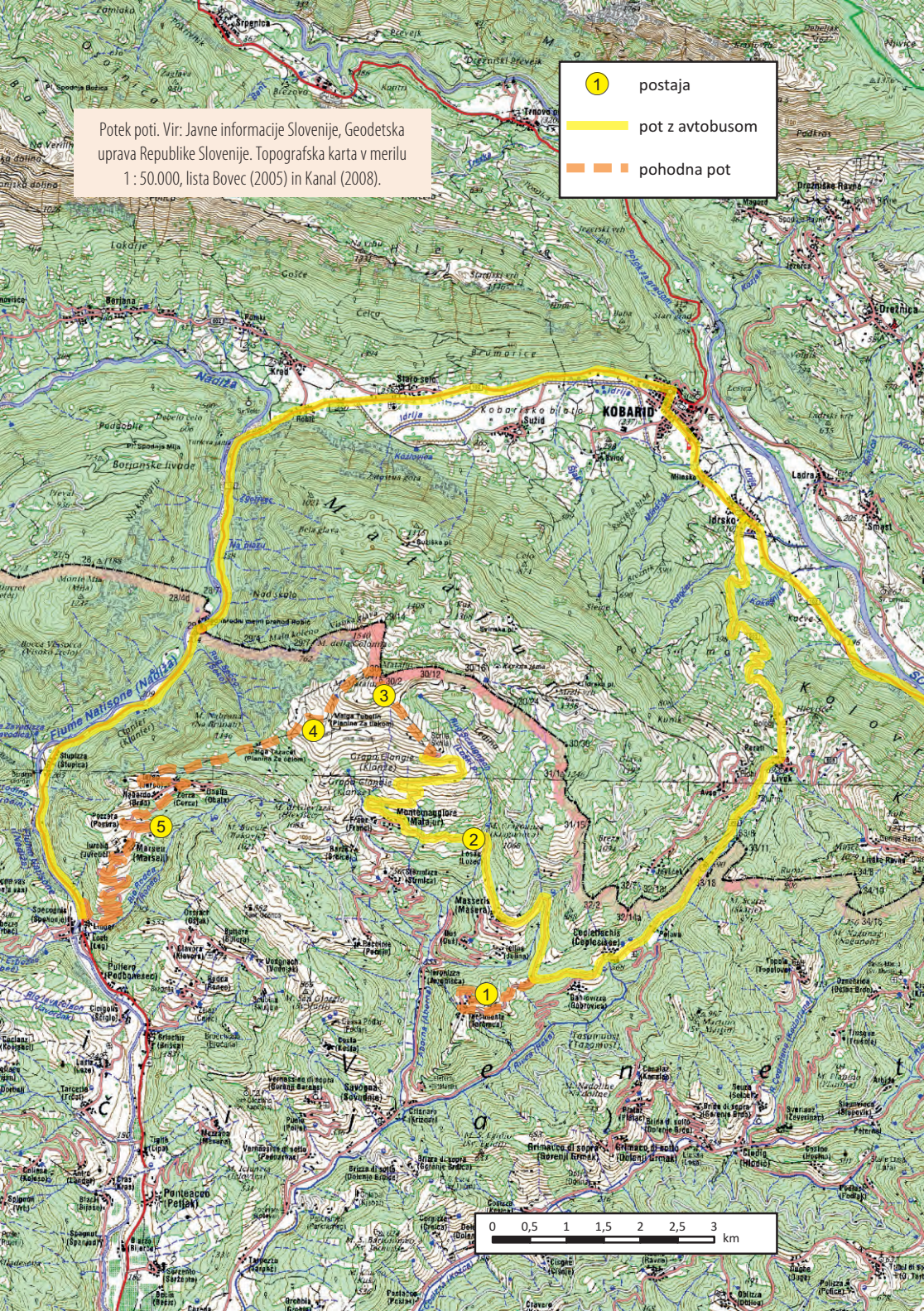
Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Topografska karta v merilu 1:50.000, lista Bovec (2005) in Kanal (2008).

1

postaja

pot z avtobusom

prehodna pot

Matajurja eden najbolj "živih" predelov Beneške Slovenije, kar velja še zlasti ob koncu tedna, ko tamkaj mrgoli rekreativcev z obeh strani državne meje.

Geografska podoba Matajurja in naselij pod njim

Matajur (*Monte Mataiur*, 1642 m) je prvi vrh od morja proti osrednjim Julijskim Alpam, ki presega nadmorsko višino 1500 m. Pne se neposredno na mejni črti med Slovenijo in Italijo oziroma med dolino Soče na severovzhodu in Beneško Slovenijo na jugozahodu. Nekateri slovenski geografi pogorje Matajurja uvrščajo k Julijskim Alpam, drugi k predalpskemu hribovju. Če pritrdimo slednjim, je Matajur najvišji vrh celotnega slovenskega predalpskega sveta. Že slovenska geografija je glede tega neenotna, italijanski geografi pa razmejevanja med predalpami in "pravimi" Alpami razumejo čisto po svoje. Tako v njihovi strokovni literaturi na območju Julijskih Alp celoten vzpeti svet med Furlanskim nižavjem in črto Rezija–Učja–Soča spada k predalpam. Po tej členitvi je prvi pomembnejši vrh Julijcev Kanin, ob tem pa kar nekaj gorskih hrbtov južno od omenjene črte presega višino Matajurja. Za najvišji vrh Julijskih predalp velja gora Lopič (*Monte Plauris*, 1958 m) v pogorju Muzcev (*Musi*) južno nad Rezijo, Slovenci pa mu dodajamo še status najvišjega vrha Beneškoslovenskih predalp. Osredotočimo se na Matajur, ki je s svojo mogočno gmoto med Sočo in Nadižo pomemben geografski, zgodovinski, narečni in etnološki mejnik.

Pobočja Matajurja na zahodu segajo vse do struge reke Nadiže, ki tu od vasi Robič v Sloveniji do Špetra Slovenova (*San Pietro al Natisono*) v Italiji teče skoraj premočrtno proti jugu. V njeni prebojni dolini med Robičem in Štupico (*Stupizza*) so pobočja Matajurja najbolj strma, celo prepadna. Na severu poteka meja pogorja po Staroselskem podolju, izraziti uravnavi med Matajurjem in Stolovim grebenom, po kateri je nekoč voda iz Breginjskega kota odtekala naravnost proti Soči. Od Kobarida teče rob matajurskega pogorja najprej po Soči, nato pa se prek Livškega prevala usmeri na jug in se od tam v jugozahodni smeri nadaljuje po dolini Aborne (*Alberone*; domačini ji po vasi Sovodnja pravijo tudi Savonjska dolina) vse do Špetra Slovenova in reke Nadiže.

Zaradi poteka državne meje, ki ima na tem odseku že dolgo zgodovino, saj je najprej razmejevala Beneško republiko in pozneje Kraljevino Italijo od Avstrije, je večji del pogorja v Italiji. V Sloveniji so le severna pobočja in del vzhodnih pobočij nad Livkom, ki so zelo strma. Med vasjo Svino v bližini Kobarida in vrhom Matajurja je kar 1350 m višinske razlike, zračna razdalja pa vsega štiri kilometre. Na južni, beneškoslovenski strani, se Matajur proti Nadiži spušča precej zložneje. Špeter Slovenov je sicer samo 168 m nad morsko gladino (torej skoraj 1500 m nižje), zračna razdalja med njim in vrhom gore pa je dobrih deset kilometrov.

Del pogorja, ki pripada Sloveniji, je v glavnem poraščen z listnatimi gozdovi. Travniki oziroma pašniki so le v vršnem delu in v neposredni okolici naselij na Livškem. V preteklosti so vasi pod Matajurjem imele na gori pašne planine. Na slovenskem ozemlju so tako ostanki Sužiške in Svinške planine, medtem ko je Idrska planina še živa in je za nekatere domačine dodaten vir zaslužka, saj obiskovalcem prodajajo mlečne izdelke. Na beneškoslovenski

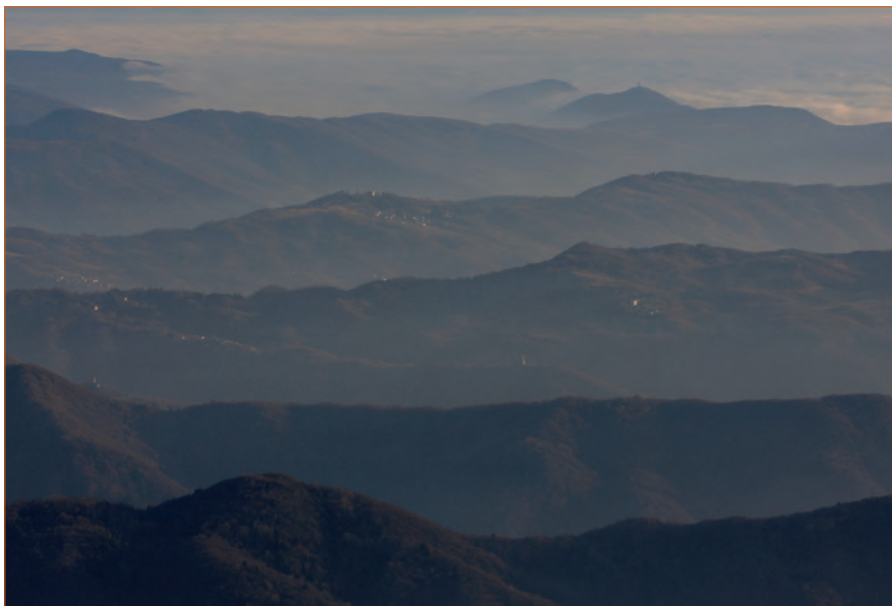

Pogled na Matajur s Stare gore. Foto: Primož Pipan.

strani ni več aktivnih planin, so pa tamkajšnja pašna območja še veliko obsežnejša, čeprav se po opustitvi paše goličave hitro zaraščajo.

Nadmorska višina gore, njen goli vrh in odsotnost višjega sveta v neposredni bližini ob lepem vremenu omogočajo izjemen razgled. Le na severu in vzhodu se pogled hitro ustavi na pogorjih Kobariškega ali Breginjskega Stola, Kanina in Krna. Proti jugovzhodu se dobro vidijo vzpetine slovenskega dinarskega sveta, na jugu in jugozahodu lahko občudujemo celotno Furlanijo in Tržaški zaliv. Na zahodu in severozahodu vidimo Karnijske Alpe, za njimi pa del Dolomitov in celo Visokih Tur z najvišjim avstrijskim vrhom Velikim Klekom ali Großglocknerjem. Neposredno pod nami, na južni strani, pa je kot na dlani pahljača Nadiških dolin in slikovitih matajurskih vasi.

Sončna lega in možnost gospodarjenja s pašniki sta visoko pod Matajur privabili некоč številno prebivalstvo, ki se je prav tu naselilo najvišje v celotni Beneški Sloveniji in oblikovalo trdno jedro slovenskega življa v pokrajini. Do stikov s sosednjimi Furlani na tem območju ni prišlo; vasi so vse do sodobnosti ostale izključno slovenske. Na žalost je trenutni demografski položaj vse prej kot rožnat. Prometna odmaknjenost in odsotnost delovnih mest sta, v kombinaciji z nacionalističnimi pritiski v prejšnjem stoletju, domačine pregnala v Furlanijo, rudarska območja zahodne Evrope in tudi onstran Atlantika, predvsem v Kanado in Združene države Amerike. Ko se dandanes odpravimo na obisk teh krajev, srečamo le malo naseljenih hiš. Mladine skorajda ni več. Ostali pa so mali arhitekturni biseri, številne cerkve vrh hribov in bogato slovensko izročilo.

Z vrha Matajurja se odpira prekrasen pogled na beneškoslovenske hrbte in vmesne doline, medtem ko se Furlansko nižavje skriva v megli. Foto: Bojan Erhartič.

Italijani so visoko navzgor speljali cesto, ki ima celo oznako "turistična". Iz Špetra Slovenova nas skozi Sovodnjo (*Savogna*) popelje do naselja Matajur (*Montemaggiore*) in še dlje, vse do italijanske planinske kočje Pelizzo (1320 m) ob vznožju nekdanjega smučišča. Od tam je do vrha le še ura zložne hoje.

Od omenjene ceste ni daleč do Tarčmuna (*Tercimonte*), ene najpomembnejših podmatajurskih vasi. V njej je živel znameniti zamejski pesnik in narodni buditelj Ivan Trinko. Njegov grob je na vaškem pokopališču vrh hriba. Vas Matajur je z nadmorsko višino 955 m najvišje ležeče naselje med vsemi naselji na tem območju. Obe naselji spadata k vzhodni polovici prostranih pobočij z majhnimi vasicami. Pogled na zemljevid namreč razkrije, da se od vrha Matajurja enoten hrbet brez prekinitve spušča proti jugu vse do Špetra Slovenova in tako predstavlja razvodje med Nadižo na zahodu in njenim levim pritokom Aborno na vzhodu. Na zahodni strani nas čakajo podobni kraji, ki so po ozkih cestah dostopni neposredno iz doline Nadiže. Tako se lahko iz Loga (*Loch*) povzpemo v Marsin (*Mersino*), iz Brišč (*Brischis*) pa nas cesta popelje v Ronc (*Rodda*). Ti dve naselji pravzaprav sestavljajo številni majhni gručasti zaselki, razpršeni po pobočnih policah.

Udeležence ekskurzije je pot vodila z vzhoda prek vrha Matajurja proti zahodu. Mimo Tarčmuna in vasi Matajur so se povzpeli do kapelice na vrhu in planinske kočje beneškoslovenskih planincev pod njim. Prek Marsinske planine so sestopili v Marsin in pot nadaljevali do Nadiže.

Opis poti

Postaja 1: Tarčmun

Glede zapisovanja beneškoslovenskih krajevnih imen obstaja nekakšna dilema. Če bi sledili knjižnemu slovenskemu jeziku, bi bilo pravilno ime naselja Trčmun. Domačini, ki govorijo izključno domače narečje, ne pa tudi knjižne slovenščine, ga imenujejo Tarčmun. To ime najdemo tudi na občestni tabli, na dvojezičnih zemljevidih in v publikacijah, izdanih v Italiji, v novejšem času pa tudi na slovenskih zemljevidih.

Tarčmun je dandanes precej izpraznjena vas vrh hriba južno pod Matajurjem. Tamkaj se še enkrat več srečamo z vsemi značilnostmi beneškoslovenske vasi s cerkvijo na najvišji točki, strnjeno pozidavo in, žal, izpraznjenostjo. Tudi iz Tarčmuna se je namreč večina ljudi odselila v dolino.

Pri Tarčmunu se srečamo s še enim paradoksom. Prav tu je bil namreč doma največji narodni buditelj Beneške Slovenije Ivan Trinko, ki si je požrtvovalno prizadeval ohranяти narodno zavest in v ljudeh gojiti ljubezen do lastnega jezika. Ko je, že dolgo po njegovi smrti, uradna Italija končno tudi v Videmski pokrajini priznala prisotnost Slovencev, se je razvelo jezikovno vprašanje, zasnovano na pravzaprav umetni dilemi, ali dati prednost

Ena glavnih zanimivosti Tarčmuna je tamkajšnje pokopališče. Foto: Primož Pipan.

" O TI ZEMLJA BOGATA,
ZEMLJA BEDNA. MALA,
KI TE MILOST BOZJA,
MENI V LAST JE DALA!"

(TRINKO)

"SCRITTORE ED ACCADEMICO
IL SUO NOME SI SPANDE
OLTRE CHE IN FRILIA

E IN SLAVIA

ANCHE IN REMOTE LANDE"

(ZANETO)

N. 25.I.1863

M. 26.VI.1954

HIC

MONS. IVAN TRINKO

RESURECTIONEM EXPECTAT

TANTO NOMINI

NULLUM PAR ELOGIUM

NON SIBI

SED SUIS VIXIT

LX ANNIS AMPLIUS

FERE INNUMEROS LEVITAS

IN SEMINA IO UTINENSI

SOLIDAE ARCI

THOMISTICAE PHILOSOPHIAE

CHATHOLICITATI

DONAVI

Nagrobni spomenik
Ivanu Trinku na
tarčmunskem
pokopališču. Foto:
Primož Pipan.

narečni rabi ali knjižni slovenščini. Medtem ko nekateri skušajo vsiliti prepričanje, da se v teh krajih govori poseben jezik *nediško* (kar ni seveda nič drugega kot nadiško narečje), je treba vsekakor spoštovati doseženo raven jezikovne zaščite in tako imenovane vidne dvojezičnosti, ki se med drugim zrcali na krajevnih tablah. Zato bi bilo najbrž zgrešeno tudi kakršnokoli vsiljevanje knjižnih oblik krajevnih imen.

Ivan Trinko se je v Tarčmunu rodil leta 1863. Po zaključku šolanja na videmskem semenišču je bil v prvi vrsti duhovnik. Bil pa je tudi pesnik in pisatelj, ukvarjal se je s prevajanjem in domoznanstvom. Tuja mu ni bila niti geologija. Opisoval je domače kraje in pred pozabo rešil marsikatero zanimivost. Prijateljeval je s sodobnikom Simonom Gregorčičem, ki je izhajal z druge strani Matajurja, z Vrsnega nad Soško dolino. Ivan Trinko je v slovenski literaturi zaslovel pod vzdevkom *Zamejski*. Neprecenljiva je njegova narodnobuditeljska vloga v težkih časih fašizma in obdobja neposredno po drugi svetovni vojni. Njegovega dela so se ustrašile tudi italijanske oblasti. Ko je leta 1954 umrl, se je menda na njegovem pogrebu v Tarčmunu zbralo tudi veliko policistov, ker naj bi se bali nekakšnih provokacij in izgrediv. Po Ivanu Trinku je imenovano kulturno društvo s sedežem v Čedadu, ki vsako leto izda Trinkov koledar, pred njegovim sedežem pa so postavili doprsni kip tega izjemnega beneškoslovenskega rojaka.

Postaja 2: vas Matajur

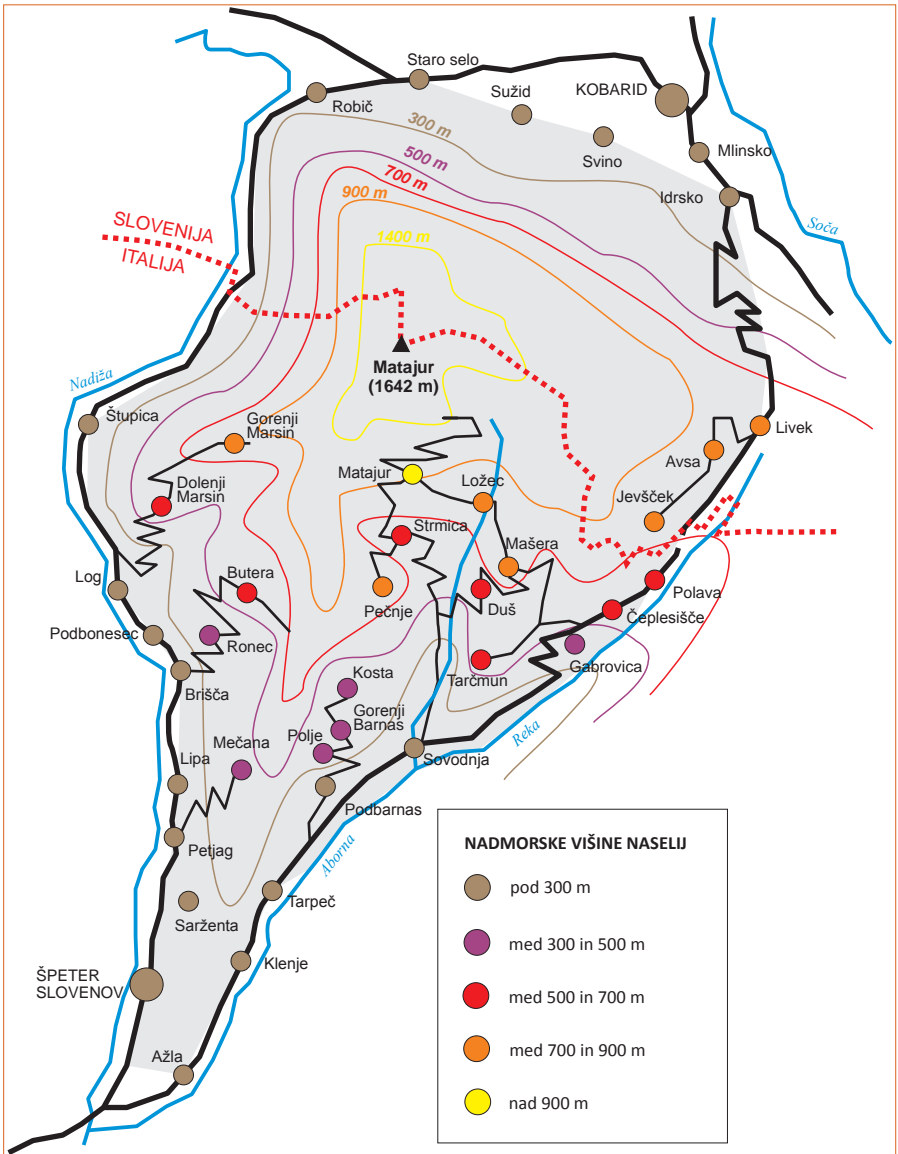
Vasi pod Matajurjem so postavljene najvišje od vseh v Beneški Sloveniji. Nad nadmorsko višino 900 m je samo Matajur (*Montemaggiore*), ki je glavno izhodišče za vzpon na vrh istoimenske gore z južne strani. Do sem se lahko pripeljemo po tako imenovani turistični cesti po dolini Reke (*Rieca*) in čez Mašere (*Masseris*) ali po ozki in strmi cesti ob Aborni, neposredno iz Sovodnje. Cesta se nadaljuje vse do planinske kočice Pelizzo na nadmorski višini 1320 m in nekdanjega smučišča. Iz Matajurja je speljana še stara makadamska vojaška cesta do sosednjega Marsina na zahodu, tako da je mogoče tudi po njej priti neposredno v dolino Nadiže, kjer se pri Podbonescu (*Pulfero*) priključimo glavni cesti Čedad–Kobarid.

Matajur je bil še pred nekaj desetletji nekako na zgornji gozdni meji, ki je bila tu precej nizko, saj so bila celotna pobočja gore nad vasjo namenjena košnji in paši. Zdaj je podoba precej drugačna. Z izseljevanjem domačinov in opustitvijo tradicionalnega kmetovanja je prišlo do intenzivnega zaraščanja in posledično dviga zgornje gozdne meje.

Kot marsikje v Beneški Sloveniji se tudi tu srečamo z močno simboliko. Kot najvišje ležeče naselje pod *beneškim Triglavom*, kakršen je vzdevek gore Matajur, je bila vas Matajur kot naročena za srečevanja domačinov in razne kulturne dogodke, ki so bili v napetih časih vselej prizorišča provokacij. Tem je dodaten zagon dala še prisotnost znamenitega duhovnika Paskvala Gujona, ki je oskrboval vaško cerkev in tu redno maševal v slovenščini. V devetdesetih letih 20. stoletja so mu podtaknili preiskavo zaradi suma skrivanja orožja in pri tem močno poškodovali cerkev, pred katero stoji velik Kristusov kip, ki je bil sicer prvotno namenjen eni od cerkva v Furlaniji, a je po Gujonovi zaslugi končal visoko pod Matajurjem.

Zdaj v vasi živi še en znani duhovnik – Božo Zuanella, ki je udeležence ekskurzije sprejel

JUŽNA POBOČJA MATAJURJA

Razporeditev podmatajurskih naselij glede na nadmorsko višino.

in jim predstavil preteklo in sodobno življenje v vasi. Z njim so se pogovorili tudi o njegovi knjigi *Mračna leta Benečije*, ki opisuje neverjetne provokacije iz let po drugi svetovni vojni. Kot avtor tega dela je imel velike težave, ki so sprožile tudi sodni proces.

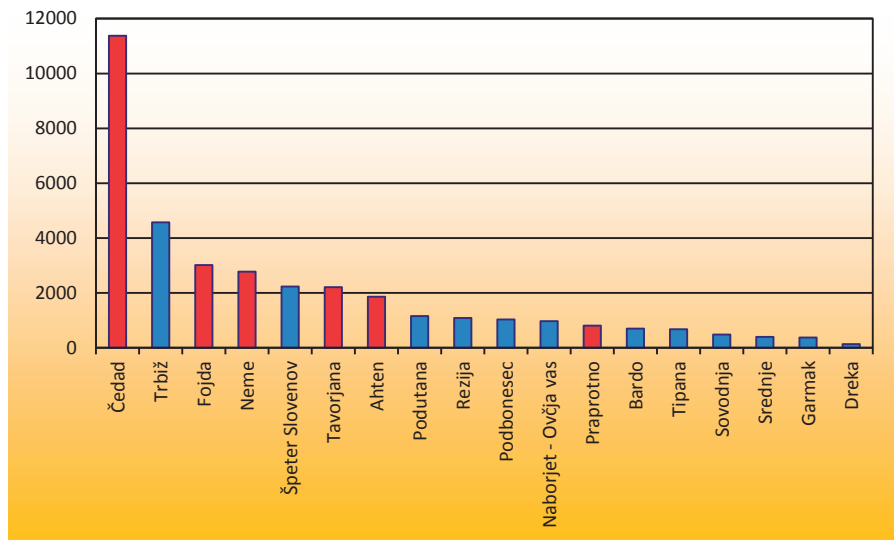

Cerkev v vasi Matajur, kjer je maševal Paskval Gujon. Foto: Primož Pipan.

V cerkvi je udeležence ekskurzije sprejel zdajšnji duhovnik Božo Zuanella. Foto: Primož Pipan.

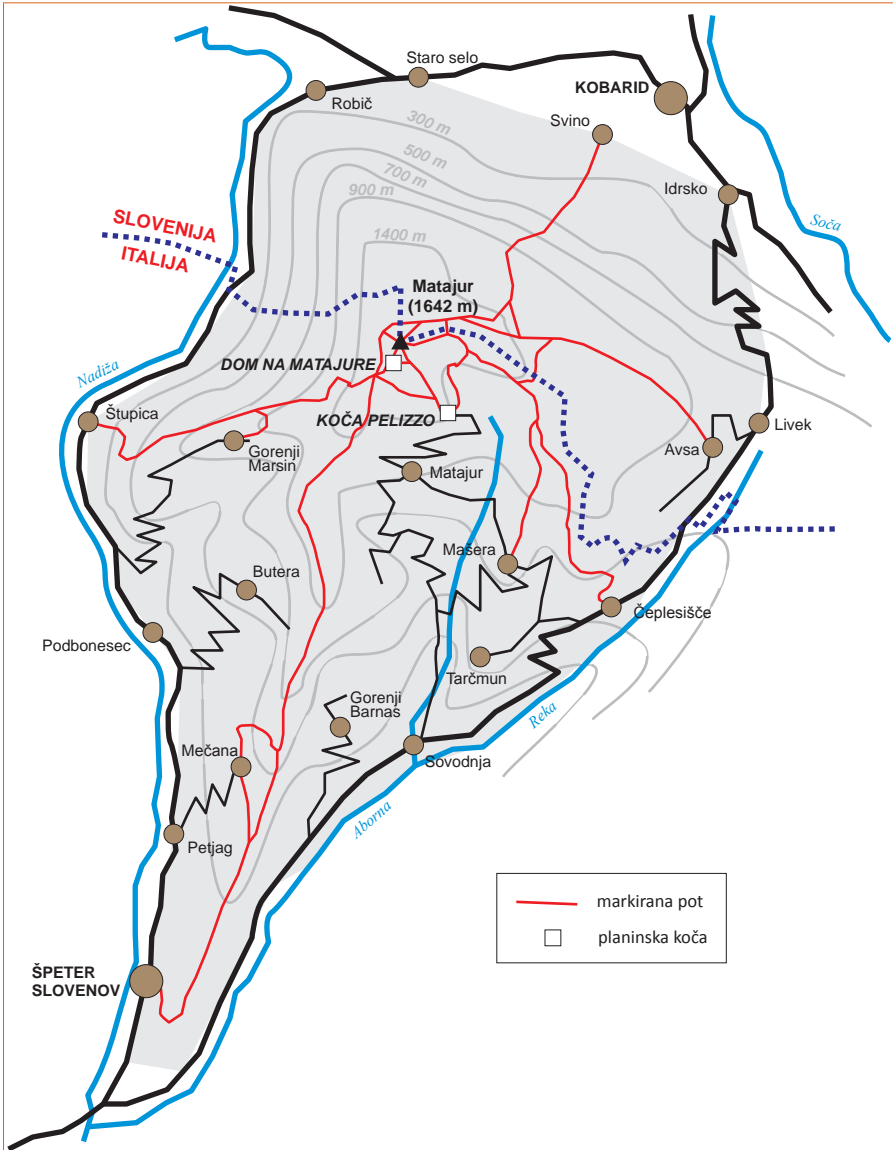
Število prebivalcev v občinah Videmske pokrajine z uradno priznano slovensko narodno skupnostjo. Z rdečo barvo so označene občine, kjer je raba slovenščine priznana v omejenem obsegu ali le v določenih naseljih. Vir: medmrežje 2.

Postaja 3: gora Matajur

Od sami gori je precej napisanega že v uvodu prispevka k tej ekskurziji, med katero so udeleženci opravili eno najlepših planinskih tur, ki so možne v tem pogorju. Od kočice Pelizzo so se povzpeli na vrh in sestopili do kočice slovenskobeneških planincev, imenovane *Dom na Matajure* (1545 m). Nato so se po planinski poti prek Marsinske planine odpravili do zgornjih zaselkov vasi Marsin. Zadnji del sestopa jih je vodil po cesti, ki je v Marsin speljana iz Loga ob Nadiži.

Na najvišji točki gore stoji kapelica, tu so tudi plošča s prikazom razgleda z Matajurja in mejni kamni. Državna meja je speljana tako, da se slovensko državno ozemlje vrha samo dotakne, saj tri četrtine najvišje ovršja pripadajo Italiji. Na jug in jugovzhod se pobočja zložno spuščajo. Tu so še vedno obširne goličave. Severna stran v Sloveniji je že skoraj v celoti zaraščena. Pobočje se tu najprej strmo spusti na vršno planoto, ki je kakih dvesto višinskih metrov nižje. Šele severno od nje se pobočja prelomijo proti Soči in Staroselskemu podolju.

Ta vmesni, nekoliko uravnan del, ki se razprostira na nadmorski višini med 1300 in 1400 metrov, je znan po ostankih opuščeni Sužiške in Svinske planine ter po še aktivni Idrski planini. Tamkaj je tudi pravi raj za speleologe, saj je območje močno zakraselo. Prevladujejo razmeroma globoka brezna, ki so jih jamarji odkrili in raziskali že v preteklosti. Med bolj znanimi sta Kavkna in Snežena jama.

Označene planinske poti na območju Matajurja.

Od vseh je še najbolj prepadna zahodna stran gore, kjer je prebojna dolina, ki jo je oblikovala Nadiža in z njo Matajur ločila od sosednje Mije (*Monte Mia*, 1237 m). Na tem mestu je višinska razlika med rečno strugo in vrhom gore kar dobrih 1400 m, zračna razdalja med njima pa je vsega 2,5 km.

Zadnji del vzpona po ovršju Matajurja je precej zložen. Foto: Primož Pipan.

Na vrhu Matajurja stoji kapelica. Foto: Bojan Erhartič.

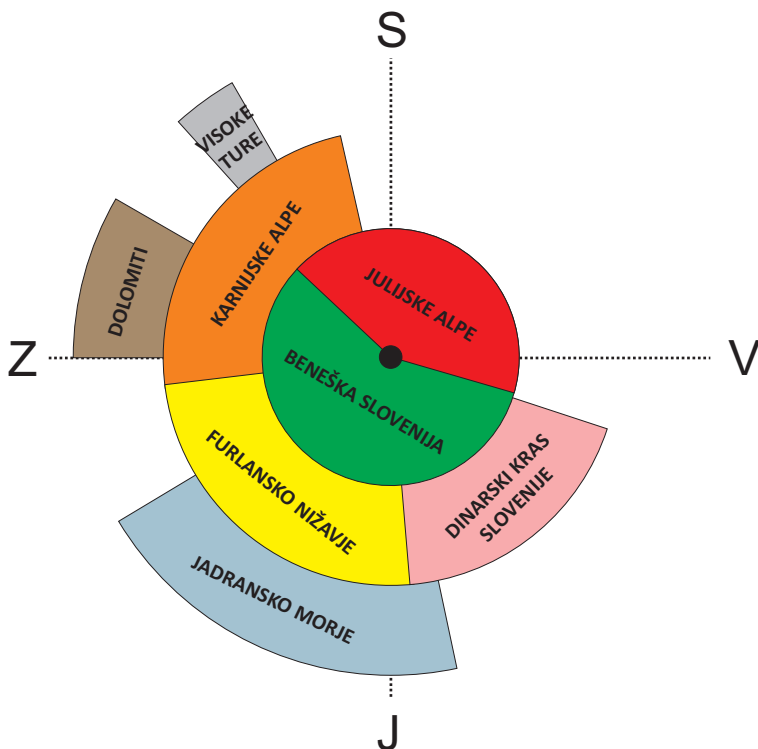

Pogled z Matajurja na Breginjski kot. Foto: Primož Pipan.

Pogled na Kaninsko pogorje; spredaj se pne ravno ovršje Stolovega grebena. Foto: Bojan Erhartič.

Shematiziran prikaz razgleda z Matajurja.

Najvišjo točko Matajurja nekateri domačini še vedno poznajo pod imenom Baba, ki je kot ledinsko ime zapisano tudi na dvojezičnem zemljevidu založbe Tabacco.

Postaja 4: Marsinska planina

Jugozahodno od vrha je na nadmorski višini 1400 m uravnava, kjer je nekoč delovala največja matajurska planina. Ker je pripadala kmetom iz vasi Marsin (*Mersino*), so jo poimenovali Marsinska planina. Z vasjo jo povezuje zložna steza, po kateri so nekoč gnali živino na pašo. Zdaj omogoča planincem slikovit vzpon ali sestop.

Živine na planini že nekaj časa ni več. Nekatere objekte so prepustili propadu, nekatere pa so obnovili in so namenjeni počitnikarjem ter lovcem. V okolici planine so ohranjeni kali oziroma vodni zbiralniki, kjer se je nekoč napajala živina.

Vklesani logotip Planinske družine Benečije. Foto: Primož Pipan.

Postaja 5: Marsin

Marsin se v grobem deli na spodnji in zgornji del oziroma Dolenj Marsin (*Mersino basso*) in Gorenj Marsin (*Mersino alto*), kot jima pravijo domačini. Pogled na podrobnejši zemljevid ali obisk teh krajev pa nam razkrijeta, da je vasic še veliko več. Gre namreč za številne majhne zaselke, ki so ohranili svoja imena. Nekateri, na primer Jerebi (*Ierep*), Žorži (*Zorza*) in Juretiči (*Iuretig*), so poimenovani po značilnih priimkih. Tu so še Obala (*Oballa*), Medvieži (*Medves*), Klin (*Clin*), Bardo (*Nabardo*) in Pocera (*Pozzera*). Vsi zaselki so razpostavljeni v ugodni prisojni legi, vendar so precej visoko nad Nadižo, kar pomeni, da je prometna dostopnost razmeroma težavna. Najnižje (575 m) so Juretiči, najvišje (800 m) pa Jerebi.

Ozka cesta se glavni prometnici v dolini priključi pri Logu, vasi blizu Podbonesca. Te kraje obravnava ekskurzija po dolini Nadiže, severneje ležečo vas Štupica pa so obiskali udeleženci pohodniške ekskurzije skozi fosilno dolino Pradol (*Valle di Pradolino*) na Robidišče, najzahodnejše naselje v Republiki Sloveniji.

Literatura in viri:

Cividale del Friuli and the Natisone Valleys, Tarcento and the Torre Valleys. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine. Videm, 2012.

- Grego, M., Gruden, Ž. 1998: Beneška Slovenija. Družina. Ljubljana, 255 str.
- Gujon, P., Qualizza, M., Zuanella, N. 1979: Ivan Trinko. Kulturno društvo Ivan Trinko. Videm, 77 str.
- Leban, L. 2009: Dolina Soče – gorskokolesarski vodnik. Sidarta. Ljubljana, 262 str.
- Medmrežje 1: <http://www.geopedia.si>, 10. 6. 2010.
- Medmrežje 2: <http://www.regione.fvg.it/raffvg/cms/RAFFVG/GEN/statistica/SCHEDA2/>, 10. 6. 2010.
- Poti miru – po sledeh prve svetovne vojne med Nadižo in Sočo. Pro Loco "Nadiške doline – Valli del Natisone". Videm, 2007, 111 str.
- Zuanella, N. 1998: Mračna leta Benečije. Cankarjeva založba. Ljubljana, 316 str.

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Topografska karta v merilu 1 : 50.000, lista Bovec (2005) in Kanal (2008).

- 1 postaja
- pot z avtobusom
- prehodna pot

PRADOL IN ROBIDIŠČE

Primož Pipan
Andrej Bandelj

Vodji: dr. Primož Pipan, znanstveni sodelavec na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU; Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekskurzija je bila izvedena 10. novembra 2012.

Potek poti: Ljubljana – Kobarid – Štupica – Pradol – Robidišče – Prosnid – Ljubljana

Postaje: 1. Štupica
2. Pradol
3. Robidišče
4. Prosnid

Uvod

Tokratna ekskurzija nas vodi v kraje brez širokih cest, ki bi dopuščale lagoden obisk s prevoznim sredstvom. Najboljši vpogled v zapleten relief območja med Matajurjem na vzhodu in Stolovim grebenom na severozahodu ter tamkajšnja odmaknjena naselja omogoča pohodništvo. Reka Nadiža, vodna rdeča nit vzhodnega dela Beneške Slovenije, tu večkrat spremeni smer in se nekako ovije okrog vrhov in naselij, ki se stiskajo na skromnih uravnavah visoko nad njo. Državna meja ji pri tem le delno sledi, kar pomeni, da so na obeh njenih bregovih ozemeljski žepi, ki so tako s slovenske kot z italijanske perspektive te kraje zaznamovali s težavno usodo obmejnih krajev. Razumevanje preteklosti in sodobnosti, ko se je z vstopom Slovenije v šengensko območje meja na stežaj odprla, poraja razmislek o prihodnjem razvoju, ki daje tako Breginjškemu kotu kot Beneški Sloveniji novo vrednost in prinaša nove razvojne priložnosti.

Naša pot se začne v Štupici, naselju v soteski Nadiže med Matajurjem in Mijo, dva kilometra jugozahodno od nekdanjega mednarodnega mejnega prehoda Robič. Tam je iztek slikovite suhe doline Pradol, vrezane med vzpetini Mijo (1237 m) in Ljubijo (Vogel, 1124 m). Nadaljujemo mimo zgornjega, severnega vhoda vanjo, ki je v neposredni bližini znanega Napoleonovega mostu čez Nadižo pri Podbeli. Potek doline Pradol, njena smer in strmec

CASERA M.MIA

754

2.30

M.MIA – MIJA

3.00

756

**Sentiero naturalistico
lungo il Natisone**

Erbezzo

1.00

Goregnavas

1.40 723

Chiesa S. Andrea

2.00

MONTEFOSCA – ČARNI VARH

1.15

735

Križišče označenih pohodniških
poti pred začetkom vzpona proti
Pradolu. Foto: Silvo Bizjak.

nakazujejo, da je v preteklosti skozi tekla Nadiža, ki si je pozneje s pretočitvami poiskala novo pot prek Robiča. Prestopimo slovensko-italijansko državno mejo in se odpravimo do bližnjega Robidišča, najzahodnejšega naselja v Republiki Sloveniji.

Reka Nadiža (beneškoslovensko *Nediža*, furlansko *Nadison* in italijansko *Natisone*) je, gledano ozemeljsko, tako slovenska kot italijanska in tudi mejna reka. Pogled na zemljevid razkrije, da izvira v nekakšnem naravnem amfiteatru pod južnimi pobočji Stolovega grebena, med Breginjem na slovenski in Brezjem (*Montemaggiore*) na italijanski strani meje. Njeno povirje sestavlja razvejan niz potokov, ki se stekajo z obeh strani državne meje. Nekaj kilometrov zatem je Nadiža, vse do sotočja z desnim pritokom Legrado (*Lerada*), mejna reka. Do opustitve mejnega nadzora je bil tu tudi maloobmejni prehod Most na Nadiži. Zahodno pod vasjo Logje reka v celoti teče po slovenskem državnem ozemlju in ga prečka tako, da so na njenem desnem bregu, stisnjenem med reko in državno mejo, osamljena vas Robidišče ter severna pobočja hribov Ljubija in Mija. V tem delu so ob Nadiži znana in priljubljena kopaljšča pri Podbeli in Robiču. Pri slednjem Nadiža naredi izrazit okljuk in se usmeri proti jugu, skozi mogočno prebojno dolino z nekdanjim mejnim prehodom Robič. Prva zamejska vas ob njej je Štupica. Dolvodno od tam je Nadižina dolina čedalje širša, reka pa teče v izrazito južni smeri proti Čedadu in Furlaniji, kjer se nazadnje izliva v sosednjo reko Ter (*Torrente Torre*), ta pa se čez nekaj kilometrov pridruži Soči, tik pred njenim izlivom v Tržaški zaliv.

Miselni preskok v geološko preteklost nam razkiva povsem drugačno reliefno podobo tega območja. Če upoštevamo predpostavko, da je Nadiža izoblikovala dolino Pradol, potem lahko sklepamo, da je bil njen tok precej bolj premočrten od današnjega. Po izviru je namreč skozi Pradol kaj hitro dosegla območje zdajšnje vasi Štupica, kar pomeni, da je bila Mija takrat na njenem levem bregu.

Za obravnavano obmejno območje je značilna robnost tako z vidika Zgornjega Posočja in Slovenije kot tudi Beneške Slovenije, Videmske pokrajine in dežele Furlanije - Julijske krajine. Če je Breginj središčno naselje obrobnega Breginjskega kota, Špeter Slovenov pa obrobni Nadiških dolin, je obravnavano območje obrobje tega obrobja.

Osrčje občine Podbonesec (*Pulfero*) je sicer ob glavni prometnici, ki povezuje Čedad s Kobaridom, a večina ostalih krajev je od nje precej oddaljena. Številne vasice na obeh straneh Nadiže so tako prometno precej težko dostopne, pa naj gre za območje pod Matajurjem, kjer je kraj Mersin (*Mersino*), ali območje pod Ivancem (*Monte Joanaz*, 1167 m) in Ljubijo, kjer sta naselji Črni Vrh (*Montefosca*) in Arbeč (*Erbezzo*). Dodaten omejitveni dejavnik pri razvoju teh vasi je bila in je še vedno precejšnja nadmorska višina. Črni Vrh je denimo 700 metrov nad morjem, vas Kal (*Calla*) še sto metrov višje. Tudi zaradi tega so se omenjeni kraji skoraj povsem izpraznili. Večina hiš je namenjena oddihu ob koncu tedna, ki si ga privoščijo potomci nekdanjih lastnikov, živeti v Čedadu, Vidmu in drugih krajih Furlanskega nižavja. Vse več je tudi neavtohtonih lastnikov, ki so hiše kupili zaradi oddiha. Te kraje je vredno obiskati tudi zaradi bogate etnološke dediščine, denimo pustnih običajev, ki se še vedno ohranjajo v Črnem Vrhu.

Prav čez Črni Vrh vodi sicer ozka in vijugasta, a zelo slikovita cesta iz Loga (*Loch*) pri Podbonescu na Robidišče. Če se zapeljemo po njej, lahko naredimo lep krog prek hribov nad Nadižo in ob reki nazaj na izhodiščno točko.

Najzahodnejše slovensko naselje Robidišče kaže vse več znakov oživljanja. Foto: Silvo Bizjak.

Na Robidišču je čedalje več obnovljenih hiš. Foto: Primož Pipan.

V nekdanji tolminski občini, ki je do leta 1994 obsegala tudi zdaj samostojni občini Kobarid in Bovec, je Breginjski kot veljal za popolno obrobje, Robidišče pa za obrobje tega obrobja. Z vidika občinskega središča so se pojavljali pomisleki o upravičenosti dodatnih investicij v javno infrastrukturo izumirajočega kraja, denimo napeljave telefona ter razširitev in asfaltiranje ceste. Po takratnem mišljenju naj bi nove asfaltirane ceste tako kot v sosednji Italiji omogočile predvsem lažji in hitrejši odliv prebivalcev proti dolinam in večjim zaposlitvenim središčem, kar naj bi še dodatno pospešilo depopulacijo. Takrat v odmaknjenih predelih infrastruktura ni veljala za pogoj ohranjanja poselitve, temveč prej kot nepotreben strošek na območjih, ki naj bi bila tako in tako zapisana propadu. Postavljalo se je vprašanje, zakaj bi oddaljeno občinsko središče investiralo v izumirajoč kraj, ki ga prebivalci zapuščajo ali pa ga naseljujejo le še ostareli krajani (Gregorčič 2008).

Robidišče nima veličastnih spomenikov, vendar je s svojo še ohranjeno stavbno dediščino svojevrsten spomenik kmečke arhitekture beneškoslovenskega tipa in branik slovenske identitete na zahodni narodnostni meji, kjer se slovenski živelj stika s furlanskim in romanskim. Poleg zunanje lupine hiš in gospodarskih poslopij, ki s svojo značilno podobo kažejo razvoj kmečke hiše tega območja od 17. do 19. stoletja, se je v hiši številka 14 do današnjih dni ohranila tudi tako rekoč nespremenjena notranjščina (Miklavčič Brezigar 1995). Hiša, ki se ji po domače reče *Wančni*, s svojo zunanostjo in notranjo opremo kaže prehod iz dimnice v "baročno" arhitekturo, ki je v 18. in 19. stoletju značilno zaznamovala arhitekturno in krajinsko podobo tako beneškoslovenskih kot breginjskih vasi. Hiša je enocelična dimnica z nizkim ognjiščem, iz katerega dim na plan uhaja kar skozi vrata (Miklavčič Brezigar 2006). To hišo in celotno naselje je leta 1952 dokumentirala terenska ekipa pod vodstvom Borisa Orla, gradivo o tem pa hrani arhiv Slovenskega etnografskega muzeja.

Tradicionalni način življenja ter z njim povezana arhitektura in gospodarstvo sta se na Robidišču obdržala še dolgo v 20. stoletje, tako rekoč do petdesetih in šestdesetih let, ko se je z izseljevanjem prebivalstva spremenila tudi podoba vasi. Potresni sunki leta 1976 so stanje še dodatno poslabšali (Miklavčič Brezigar 2006).

Čeprav je bil s popotresno obnovo preostalim prebivalcem omogočen sodobnejši način življenja, se je depopulacija nadaljevala. Nadaljnji razvoj Robidišča kaže, da je popotresna obnova v primeru razvojno šibkih obrobni območij z dolgoročnega vidika enakovredna skladnemu regionalnemu oziroma krajevnemu razvoju, zato je od razvoja ni niti možno niti smiselno ločevati. Na vprašanje, kje se konča obnova in kje začne razvoj, se zdi smiseln odgovor, da se obnova nikoli ne konča, saj preide v razvoj, ki prav tako nikoli ne preneha (Pipan 2011).

Opis poti

Postaja 1: Štupica

Štupica je prvo naselje na italijanskem ozemlju, v katerega prispemo, če se iz Soške doline peljemo proti Čedadu. Stoji v izteku prebojne doline Nadiže, ki se tu usmeri izrazito proti

Pri Štupici je treba prečkati most čez Nadižo. Ob narasli vodi njegovi nosilci zadržujejo plavje, zato mora komunalna služba ovire sproti odstranjevati. Foto: Silvo Bizjak.

jugu. Zahodno nad krajem je vzpetina Vogel (*Monte Vogu*, 1124 m), severno se dviga Mija (*Monte Mia*, 1237 m), na vzhodu pa se vzpenja Matajur (*Monte Mataiur*, 1642 m). Štupica je na nizki nadmorski višini 203 m, kar seveda pomeni, da so pobočja, ki jo obdajajo z vseh strani, izredno strma, relativne višinske razlike do posameznih vrhov pa velike. Medtem ko je večina južneje in zahodnejše ležečih vzpetin Beneške Slovenije iz fliša, te visoke vrhove nad Nadižo v glavnem gradijo raznovrstni apnenci mezozojske starosti (Melik 1960). Domačini za naselje uporabljajo skrajšano imensko obliko Štupca. To ime najdemo tudi na zemljevidu Vzhodna Beneška Slovenija, ki ga je izdala založba Tabacco. Na njem so krajevna imena zapisana v italijanščini in beneškoslovenskem narečju, ledinska imena pa izključno v narečni obliki, tako kot jih izgovarjajo domačini. Tako se na primer predel v vršnem delu Mije imenuje Šaroka (in ne Široka) dolina.

Štupico je skozi stoletja oblikovala predvsem njena najizrazitejša značilnost, to je obmejnost. Prebojna dolina Nadiže je že od rimskih časov omogočala ugoden prehod iz Furlanije proti Posočju in naprej, prek Predela na Koroško. Po drugi strani je bila ta soteska vselej naravna meja med Beneško Slovenijo in območjem okrog Kobarida. Zaradi tega se je prav sredi doline umestila državna meja. S črto, ki povezuje vrhova Mije in Matajurja ter vmes prečka Nadižo, so tu najprej ločili Beneško republiko od Habsburške monarhije. Ta razmejitev je bila aktualna vse do propada Beneške republike leta 1797. Zatem je pod avstrijski nadzor prišla tudi Furlanija in meja je s Štupice za nekaj let izginila. Leta 1866, po plebiscitu s katerim so prebivalci Furlanije (in Beneške Slovenije) izrazili željo po vključitvi

v novonastalo Kraljevino Italijo, se je meja ponovno vzpostavila in tamkaj vztrajala do leta 1918, ko je Avstro-Ogrska razpadla. Z rapalsko mirovno pogodbo leta 1920 je bilo Posočje priključeno Italiji in državna meja je bila za nekaj desetletij pomaknjena na precej vzhodnejše ležečo razvodnico med Sočo in Savo. S pariško mirovno pogodbo leta 1947 se je meja vrnila na Štupico. Do leta 2007, ko je Slovenija pristopila k šengenskemu režimu opustitve nadzora notranjih meja Evropske zveze, je tu stal mednarodni mejni prehod Robič–Štupica. Nanj še vedno spominjajo opuščeni objekti mejnega nadzora in obcestne oznake.

Poleg ceste je v prvi polovici 20. stoletja skozi Štupico tekla železniška proga iz Čedadada proti Kobaridu. Šlo je za ozkotirno železnico z medtirno razdaljo 750 mm, ki so jo Italijani zgradili med prvo svetovno vojno. Najprej je potekala le do vasi Sužid tri kilometre od Kobarida; uporabljali so jo izključno za vojaške potrebe. Po koncu prve svetovne vojne in s priključitvijo Posočja Italiji so progo podaljšali do Kobarida in jo namenili civilnim potrebam. Po slabih 28 km dolgi progi so potniški vlaki vozili vse do leta 1932, ko so jo zaradi nerentabilnosti ukiniteli (medmrežje 1).

Posamezni ostanki odsekov proge so v dolini Nadiže še vidni. Gre v glavnem za podporne zidove, predore in ostanke mostov. Sredi Štupice je ohranjena in lepo obnovljena nekdanja železniška postaja.

V neposredni bližini kraja so na desnem bregu Nadiže pred leti odprli tako imenovano Medvedjo vas (*Villagio degli Orsi*), namenjeno obiskovalcem, ki se želijo seznaniti z značilnostmi življenja medvedov in drugih velikih sesalcev s tega območja. Prav kraji ob Nadiži so namreč ena od tranzitnih con, prek katerih se medvedi s slovenskega ozemlja občasno selijo proti italijanskemu alpskemu severu (medmrežje 2).

Postaja 2: Pradol

Območje med Štupico in Breginjskim kotom skriva izjemno naravno znamenitost, dolino Pradol. Gre za suho dolino, pravzaprav suho sotesko, ki jo Italijani imenujejo *Valle di Pradolino*, v slovenski literaturi pa se pojavljata še poimenovanji Predolina ali Predol. Ker je Predolina tudi planina v Krnskem pogorju nedaleč od tod, je bolj prikladno poimenovanje Pradol, ki je zapisano tudi v Atlasu Slovenije in na že omenjenem Tabaccovem zemljevidu. Zanimivo je, da je na slednjem sedlo na državni meji, na zgornjem koncu soteske, poimenovano Nad Predolom (*Bocca di Pradolino*), na slovenskih zemljevidih pa se v glavnem pojavlja ime Nad Pradolom.

Kakorkoli že, dolino Pradol je vredno obiskati iz več razlogov. Zanimiva je kot nekdanja dolina predhodnice reke Nadiže in kot stara pešpot iz Breginjskega kota proti Beneški Sloveniji, s čimer je bil prometno pomemben za zahodni del Breginjskega kota. Zgodovinsko gledano je bila tudi vas Logje bolj kot na Kobarid in Tolmin vezana na Čedad. Tja je vodila pot prek Napoleonovega mosta čez reko Nadižo in naprej čez Pradol do Štupice, od tam pa po dolini Nadiže in skozi Špeter Slovenov do Čedadada. Pridelke iz Logij so skozi Pradol peš nosili do Štupice, od koder so jih s prevoznimi sredstvi prepeljali do tržnice v Čedadu (Rosič 2008).

Približno tri kilometre in pol dolga dolina Pradol se razteza od državne meje na sedlu

Dobro utrjena, ponekod še vedno tlakovana pot opozarja na njen velik pomen v preteklosti, saj je bila glavna vez med Breginjskim kotom in Čedadom. Foto: Silvo Bizjak.

Izrazito ozka in razpotegnjena dolina Pradol ima značaj soteske. Ker je brez vodnega toka, jo je lahko izoblikovala samo predhodnica Nadiže. Foto: Silvo Bizjak.

Nad Predolom do reke Nadiže pri Štupici. Njena najvišja točka 491 m nad morsk gladino je na omenjenem sedlu. V prvih dveh tretjinah se nadmorska višina le zelo zlagoma znižuje in šele po dveh kilometrih doseže koto 433 m. Ta je približno tam, kjer se od označene planske poti po Pradolu odcepi prav tako označena italijanska pot na vrh Mije. Od tam pa do Nadiže je strmec precej večji, saj dolina le v dobrem kilometru, ko doseže strugo Nadiže, doseže nadmorsko višino vsega 200 m.

Pradol poteka v izraziti smeri od severozahoda proti jugovzhodu. Že pogled na zemljevid nam da slutiti nekdanje tokove rek in potokov na tem območju, saj se potek Pradola povsem ujema s smerjo od zdajšnjih izvirov Nadiže pod Stolovim grebenom proti Štupici. Dodaten argument za teorijo o nekdanji strugi Nadiže so ujemajoče nadmorske višine. Celotno teorijo bomo najbolje razumeli, če se podamo do razgledne vasi Logje. Od tamkajšnje cerkve sv. Primoža in Felicijana imamo krasen pogled prek ostro zarezanega sedla Nad Pradolom v dolino samo. Tako si je mogoče predstavljati tudi, da je med pleistocensko poledenitvijo ledeni pokrov blokiral odtok voda z Breginjskega kota proti zdajšnji Soči in predhodnico Nadiže prisilil, da si je odtok utrla proti jugu, po strugi, ki jo je vrezala med Mijo in Ljubijo (Mesec in Škvor 2001).

Pri nekaj kilometrov vzhodneje ležeči sodobni dolini Nadiže je bolj verjetna teorija pretočitve. Medtem ko naj bi "stara" Nadiža nekoč dosegla Sočo na območju Kobarida, jo je z zadenjskim zarezovanjem med Matajur in Mijo dosegel in navezal nase pravodotok, ki je odtekal proti Furlaniji. Zaradi tega imamo zdaj znano koleno Nadiže pri vasi Robič, široka dolina med Robičem in Kobaridom pa je dandanes suha (Kunaver 1991; Rojšek 1992). Pri tem se omenja še teorija, po kateri naj bi odtok Nadiže proti Kobaridu pospešil nastanek velikega podora s severnih pobočij Matajurja, imenovanega Molida.

Pradol je zdaj skoraj povsem suha dolina. Vanj se sicer občasno stekajo hudourniki z obdajajočih pobočij, a se le v spodnjem delu pojavi izvir, ki ga domačini imenujejo *Uodica* (Vodica) in ga uporabljajo kot krajevni vodni vir.

Zelo zanimiv je prečni prerez Pradola. Pobočja Mije in Ljubije, ki se spuščajo vanj, so v zgornjem delu sicer strma, a vseeno razmeroma lahko prehodna. Nižje, tik nad dolinskim dnom, pa se izrazito prelomijo in v skalnih stopnjah dobesedno padajo v ozko dno Pradola. Prav zato smo zapisali, da je dolina pravzaprav suha soteska. Pod prepadnimi skalnimi stenami so veliki skalni bloki, ki so se odlomili z ostenij in so marsikje nagrmadeni v velike podorne gomile. Zaradi tega strmec doline ni enakomeren. Dno Pradola spominja na niz vrtač, ki jih razdvajajo podorni kupi. Zgornji vhod v dolino (na državni meji) je tako ozek, da ga Italijani imenujejo *Bocca* ('Usta'). Gre za tako izrazito reliefno pregrado, da se je nanjo naslonila tudi državna meja. Zdaj celotni Pradol pripada Republiki Italiji, v Sloveniji je samo pobočje, ki se od sedla Nad Predolom spušča do Nadiže pri Napoleonovem mostu.

Dolina je strateško vlogo odigrala tudi v prvi svetovni vojni, ko so bili v njej položaji italijanske rezervne obrambne črte. Do bojev ni sicer nikoli prišlo, še vedno pa lahko tamkaj opazujemo številne kaverne, izvrtane v prepadne stene najožjega dela soteske.

Na poti skozi Pradol spoznamo številne zanimivosti, ki jih obiskovalcem, žal samo v italijanščini, približajo pojasnjevalne table na naravoslovni poti po Pradolu in Miji. Ta se začne na Štupici in prečka most čez Nadižo. Kmalu zatem pridemo v bližino nekdanje planine

Predrobac, ki je nekoč pripadala prebivalcem krajev Špehonje (*Specognis*) in Podvaršič nekaj kilometrov južneje ob Nadiži. Šlo je za govejo planino, na katero so živino prignali spomladi in na njej ostali do jeseni. Opustili so jo neposredno po prvi svetovni vojni (medmrežje 3 in 4). V nadaljevanju se pot drži stare mulatjere, ki je povečini še vedno tlakovana in omogoča lagodno hojo, čeprav je prvi del Pradola precej strm. Obdaja nas značilen bukov gozd.

Podobno kot planino Predrobac so domačini iz Nadiške doline uredili tudi planino Pradol, ki je bila malo pod vrhom strmega dela poti iz Štupice. Pripadala je kmetom iz Gorenje vasi (*Goregna vas*) nad desnim bregom Nadiže. Na območju Pradola in Mije je do poznega 19. stoletja obstajalo še več planin. Na višku njihove uporabe naj bi na njih poleteli prebivalo približno 150 ljudi, ki so skrbeli za okrog 1500 glav živine (medmrežje 4).

Ko se dno Pradola uravna, mu lagodna steza sledi vse do sedla Nad Pradolom oziroma državne meje. Od tam se strmo spusti na slovensko ozemlje, do Napoleonovega mostu čez Nadižo.

Postaja 3: Robidišče

Robidišče je najzahodnejše naselje v Republiki Sloveniji. Stoji na odmaknjeni planoti južno nad Nadižo, v nekakšnem žepu, ki ga s treh strani obdaja državna meja z Italijo, na nadmorski višini 673 m. Z Breginjskim kotom ga povezuje le ozek pas ob Nadiži, med izlivom potoka Legrade in Napoleonovim mostom za Pradolom. Na zahodni strani se planotasto površje strmo prevesi v grapo Legrade, na vzhodni strani pa se vzpenja vzpetina Sleme (816 m), ki jo Pradol loči od Mije (Lipušek 1996; Uršič 1968).

Do potresov leta 1976 Robidišče ni imelo cestne povezave z Breginjskim kotom in preostalo Slovenijo. Do najbližje ceste v Logjeh je bilo uro hoda. Iz Logij je strmo navzdol v dolino Nadiže vodila ozka, serpentinasta steza. Čez Nadižo je vodil ozek most, nato pa nekoliko manj strma steza navzgor do Robidišča. Ker "Rbiščani" niso imeli vozov, so vse potrebno blago prenašali na hrbtih (Novačan 2008).

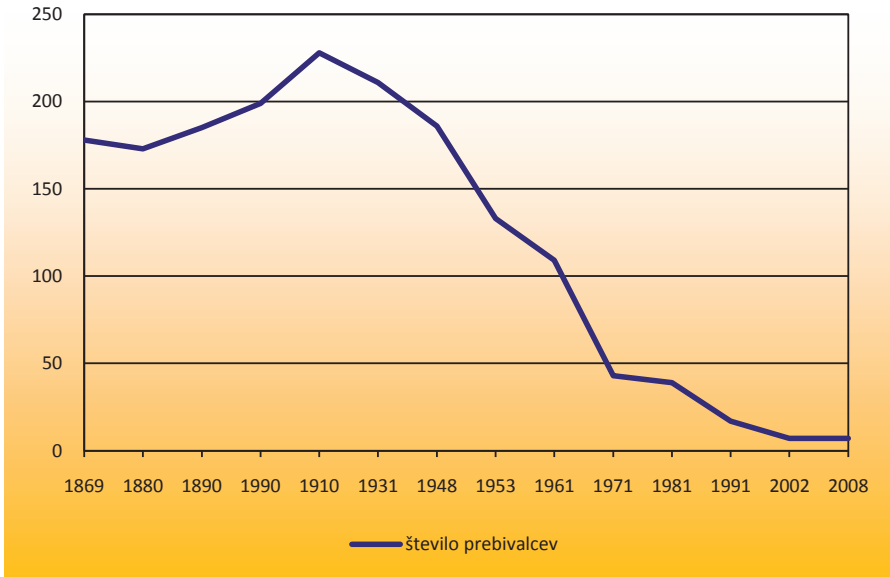
Po potresih leta 1976 so iz Logij na Robidišče zgradili ozko makadamsko cesto, čez nekaj let pa še makadamsko cesto neposredno iz Podbele. Takrat so cesto do Logij za nekaj časa prenehali vzdrževati, zato je postala neprevozna in se je začela zaraščati. Od leta 1997 je cesta iz Podbele asfaltirana, pozneje pa so znova uredili in asfaltirali tudi cesto do Logij. Tako je zdaj z Robidišča do Kobarida le še 25 minut vožnje.

Skozí nekdanji mejni prehod za dvolastnike in maloobmejni promet Robidišče–Robedischis vodi cesta v Italijo, kjer je speljana v Črni Vrh (*Montefosca*) in naprej v Podbonesec (*Pulfero*) v dolini Nadiže. Proti jugozahodu vodi do križišča Šintonih (*Bocca di S. Antonio*), od koder se razcepi v tri smeri. Južna prometnica vodi na Mažerole (*Masarolis*), v Tavorjano (*Torreano*) in Čedad, zahodna v Čanebolo (*Canebola*) in Fojdo (*Faedis*), severna pa v Porčinj (*Porzus*) in Ahten (*Attimis*) oziroma Tipano (*Taipana*).

Robidišče in njegovi prebivalci so zgodovinsko in sorodstveno najbolj navezani na Črni Vrh, močne vezi pa obstajajo tudi s Prosnidom (*Prossenico*) in Plestišči (*Platischis*) na zahodu.

Hiše so se zaradi izseljevanja prebivalcev po drugi svetovni vojni praznile in propadale

Spreminjanje števila prebivalcev na Robidišču. Viri: Krajevni leksikon Slovenije 1968; Krajevni leksikon Slovenije 1995; SURS.

(Lipušek 1996). Stalnih izseljencev je največ v Belgiji. Kraj je bil nekdaj znan po izdelovanju košev, košar in grabelj, s katerimi so zalagali okoliške vasi (Uršič 1968). Učinki potresov leta 1976 so pomembno vplivali na morfologijo naselja, vendar ne tako radikalno, kot na primer v Breginju. Za vas, ki je bila v letih po potresih na robu demografskega propada, je po letu 1995 značilna revitalizacija. Nekaj domov, ki so obnovljeni tako, da so ohranili prvotno podobo, je preurejenih v počitniške hiše.

Robidišče si pestro zgodovino deli z ostalimi vasmi Breginjskega kota (Škvor 1999). Prva pisna omemba planine Robidišče kot *Rubidiskes* ali *Russitonis* oziroma *Rubidiskis* sega v leto 1214 (Kočar 1999; Miklavčič Brezigar 2006). Prvi znani pisni viri o stalni naselitvi Robidišča segajo v leto 1677 (Miklavčič Brezigar 2006). Po ustnem izročilu so bili prvi naseljenci pastirji iz bližnjega Črnega Vrha. Med vaščani je še živo izročilo, da so potomci Uskokov. Priimek Cencič oziroma Cencič, ki je na Robidišču najpogostejši, se v endemični obliki pojavlja v vasi Črni Vrh v Beneški Sloveniji, tja pa naj bi ga zanesli priseljenci iz hrvaške vasi Lokve v Gorskem Kotarju, kjer še vedno živijo Cenciči. Po njihovem izročilu naj bi ti proti koncu 15. stoletja pred Turki pribežali iz Bosne. Sčasoma je Robidišče iz cerkvenega okoliša Špeter Slovenov, kamor je prvotno spadalo, prešlo pod župnijo Logje (Miklavčič Brezigar 2006). Svoje pokopališče, locirano ob cesti proti Podbeli, je dobilo šele leta 1930. Do takrat so umrle vaščane pokopavali na pokopališču v Logjih, kjer je še vedno najbližja cerkev (Škvor 2008).

V srednjem veku je prek Robidišča potekala poletna bližnjica trgovske poti med Koroško in Furlanijo. S smeri Bovca je potekala čez Kobariški Stol do Sedla, potem pa čez Belo v Logje

Pogled na vaško središče Robidišča, kot ga je leta 1952 v objektiv ujela terenska ekipa Borisa Orla iz Slovenskega etnografskega muzeja. Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja.

Robidišče je edino v potresih leta 1976 poškodovano naselje v Breginjskem kotu, kjer je pogled na posamezne dele vasi enak kot na dokumentarnih fotografijah iz leta 1952. Foto: Primož Pipan.

in čez Nadižo do Robidišča, od koder je po Čeneblijski dolini skozi Fojdo vodila v Videm (Kočar 1999). Robidišče je leta 1866 v nasprotju z ostalo Beneško Slovenijo, ki je bila priključena Italiji, skupaj z Logmi in Breginjem pripadlo Avstriji. Nov obmejni položaj je naselju omogočil razmah značilno obmejne pridobitne panoge, to je tihotapstva. Vas se je namreč znašla na živahni tihotapski poti, ki je čez Prevalo vodila v Čanebolo (Ilešič 1978; Stranj 1999).

Leta 1902 je bila na Robidišču dograjena šola. Leta 1943 jo je požgala nemška vojska in, še preden so jo po koncu vojne obnovili, so leta 1949 zgradili novo (Škvor 2008). Po končani drugi svetovni vojni je bilo Robidišče vključeno v cono A anglo-ameriške vojaške uprave. 15. septembra 1947 je bilo dokončno priključeno Jugoslaviji in tako postalo njeno najzahodnejše naselje.

Vasi, ki je imela skozi zgodovino izrazito obmejno lego, meja do takrat ni nikdar ovičala v razvoju, saj je bila vedno prepustna. Z novo razmejitvijo so se razmere spremenile, a manj kot bi lahko pričakovali glede na lego tik ob železni zavesi. Ker so imele vse družine zemljo tudi na italijanski strani, so jo ljudje kljub "trdi" meji lahko hodili obdelovati, pogosto so hodili tudi v Prosnid (Novačan 2008; Škvor 2008). Pa vendar so se mnogi "Rbiščani" počutili zelo nelagodno, saj je bila cela vas v obmejnem pasu, kjer je bilo gibanje omejeno. Številni vaščani so zaradi tega prebegnili čez mejo. Stanje v vasi na državni meji in številne čezmejne prebege "Rbiščanov" lepo opiše zgodba upokojenega ravnatelja osnovne šole dr. Ivana Korošca v Borovnici, ki je bil kot mlad učitelj z dekretom jeseni 1948 poslan za učitelja v osnovno šolo na Robidišču. Največji prebeg vaščanov se je zgodil maja leta 1949 (Novačan 2008): *"Nekega jutra v maju zaslišim iz Prosnida, sosednje vasi onstran meje, vriskanje in vpitje. Le kaj bi to bilo? Zjutraj je pri pouku manjkalo mnogo učencev. Končno eden le izdavi: "Ali ne veste, pobegnili so čez mejo!" Naštevati so cele družine z otroki, starši. "V Avstralijo bodo šli, tam so že nekateri Rbiščani". Po tem dogodku so učitelja razrešili s položaja in ga skupaj z nekaterimi preostalimi vaščani za krajši čas zaprli. Med zaprtimi je bila tudi lepa mladenka Irma Cencič, ki se ni več vrnila živa domov (Novačan 2008).*

Leta 1947, ko je bilo Robidišče priključeno Jugoslaviji, se je v vasi začela pisati temnejša plat zgodovine. Trdo življenje na mejnikih različnih političnih sistemov je 186 Robidiščanov napeljalo k odselitvi, kar je prebivalstvo vasi zdesetkalo. Bolj kot odseljevanje v razne konce Slovenije je bilo za Robidiščane značilno odseljevanje v tujino. Največ se jih je odselilo v Belgijo, Italijo, Nemčijo, Francijo, Južno Ameriko, predvsem Argentino, Severno Ameriko in Avstralijo. Opredeljevanje robidiških emigrantov oziroma njihovo razvrščanje v kategorije ekonomskih, političnih ali drugih izseljencev, je skoraj odvečno opravilo. Splet različnih dejavnikov je vsakega posebej gnal v odločitve poguma ali obupa; ko so kraju obrnili hrbet, so se le redki ozrl nazaj in se niso nikoli več vrnili. Niso mogli ali niso hoteli? Da lahko ustrezno ovrednotimo take odločitve, moramo seveda razumeti ne le takratni čas, ampak tudi ljudi v vasi, katere razvoj ni bil načrtovan in se po drugi svetovni vojni pravzaprav sploh ni začel. Razumeti pa lahko pomeni že to, da prebegov ne vrednotimo, ampak spoštujemo tako pogum tistih, ki so odšli, kot tistih, ki so ostali (Škvor 1999).

Robidišče je bilo leta 1977 izumirajoče, povsem agrarno naselje, s poudarjeno slabo starostno strukturo, brez možnosti za dnevno komunikacijo z ostalimi kraji, še posebno z

Letalski posnetek Robidišča med potresoma 6. maja in 15. septembra 1976, kjer so na obrobju vasi vidni beli šotori za začasno nastanitev prebivalcev, kaže staro podobo vasi pred rušenjem niza zgradb severno od vaškega središča. Vir: GURS.

dolino. Kmetijstvo je bilo na stopnji motičnega poljedelstva, saj so imeli v vasi vsega eno kosilnico in en plug. Hladilnik je imelo le 28 % od enajstih gospodinjstev, pralnega stroja pa nobeno. Stranišče na izplakovanje s tekočo vodo so imeli v enem samem gospodinjstvu, v petih so uporabljali zunanje stranišče "na štrbunk", člani petih gospodinjstev pa so pozimi potrebo opravljali v hlevu in poleti v bližnji koruzi (Kladnik 1977).

Potres 6. maja 1976 je Robidišče prizadel z intenziteto 8,5° po MSK (Medvedev-Sponheuer-Karnik) lestvici, saj je bilo tako kot Breginj glede na druge kraje v Sloveniji najbližje epicentru potresa. Učinki potresa so bili še posebno izraziti pri slabo ohranjenih objektih (Ribarič 1980). Po majskem potresu je bilo na Robidišču v III. kategorijo, ki je pomenila rušenje, uvrščenih 56 % gospodarskih objektov (Kladnik 1977). Glede na Poročilo o posledicah potresa maja 1976, ki ga je junija 1976 za zasebne objekte v občini Tolmin izdelal Računski center Fakultete za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani, sta bila med 55 pregledanimi objekti na Robidišču dva (3 %) uvrščena v I. kategorijo, 18 (33 %) jih je bilo uvrščenih v II. kategorijo, 35 (64 %) pa v III. kategorijo, ki je pomenila rušenje (Reflak 1976).

Septembrski potres je stanje poslabšal, ob tem pa je treba upoštevati, da po njem na Robidišču ni bilo izvedeno ponovno vrednotenje objektov (Kladnik 1977).

Za razliko od Breginja, kjer so bile stavbe zgrajene večinoma iz prodnikov in neobdelanega kamna, so bile na Robidišču, ki je bilo kot naselje znano po izvrstnih kamnosekih, zgrajene skoraj izključno iz klesanega kamna. Tudi zaradi tega je bila na Robidišču škoda po potresih v primerjavi z drugimi naselji v Breginjskem kotu bistveno manjša (Mikuž 2008; Škvor 2008).

Robidišče ni prišlo v poštev za izvedbo načrta hitre popotresne obnove Breginjskega kota, po katerem so poškodovane hiše že jeseni 1976 porušili in do konca istega leta zgradili trajne montažne hiše. Glavni razlog za to je bila prometna nedostopnost vasi, saj do nje ni bilo ceste, tako da je bil dostop gradbeni mehanizaciji onemogočen. Ker je bilo veliko objektov v vasi nenaseljenih, kljub njihovi prevladujoči uvrstitvi v III. in II. kategorijo, namestitev preostalih prebivalcev ni bila problematična.

Podjetje SGP Nova Gorica je še naseljena poslopja saniralo z injektiranjem in vezavo z jeklenimi vezmi. Za gradnjo novih montažnih hiš se niso odločili (Kladnik 1977). Rušenje poškodovanih zgradb je prišlo na vrsto šele leto po potresih. Vnema zanj je bila v primerjavi z Breginjem in Podbelo precej manjša, saj so porušili le del osrednjega dela vasi in njen severozahodni del. Porušili so predvsem zelo poškodovane, stare, zapuščene in že pred potresom nevdrževane stavbe, katerih lastniki oziroma njihovi potomci so pomrli ali so se izselili v tujino. Po mnenju informatorja bi nekatere med njimi lahko rešili, tako kot so rešili preostale hiše v vasi: "... Ni bilo potrebe, da so porušili vse, kar so porušili. Buldožer je bil že tu, pa so porušili kakšno hišo več ...". Vendar lastnikov ni bilo več v rodnem kraju in svojih hiš niso vzdrževali. Tako na primer informatorjev bratranec, ki živi na Švedskem, za vzdrževanje svoje lastnine sploh ni bil zainteresiran. Če njegove hiše ne bi porušili, bi se zaradi slabega stanja zagotovo podrla sama od sebe. Trajnih montažnih hiš na Robidišču niso postavili, saj za to ni bilo potrebe (Škvor 2008).

Ob novi cesti in vodovodu do vsake vaške hiše je bilo odločeno, da se tudi na Robidišču zgradi skupni hlev (Uršič 1980). Leta 1977 so se samo v petih gospodinjstvih izjasnili, da

Robidišče ima med vsemi naselji v Breginjskem kotu po popotresni obnovi največ ohranjenih tradicionalnih zgradb v beneškoslovenskem slogu. Foto: Primož Pipan.

nameravajo v njem imeti živino, od tega v le dveh zanesljivo (Kladnik 1977). Skupni hlev in senik na Robidišču sta bila kot zadnja med tovrstnimi objekti, ki so bili po potresih zgrajeni v Zgornjem Posočju, dograjena leta 1978. Razlog za zamudo je bila tako kot pri rušenju hiš prometna nedostopnost naselja. Nova, po potresih zgrajena cesta, je bila ozko grlo za prevoz gradbenega materiala. Večino gradbene konstrukcije za hlev in senik so z začasnega helioporta v Kredu na Robidišče dostavili z vojaškimi helikopterji. Žal sodobna pridobitev ni prestala niti prve zime, saj je zaradi neprimerne strešne konstrukcije popustila pod težo novozapadlega snega. Sodoben objekt s precejšnjimi dimenzijami je bil namreč skonstruiran brez upoštevanja krajevnih vremenskih razmer s precejšnjo količino snežnih padavin. Čeprav so ga že naslednjo pomlad popravili, je še vedno sameval, saj vaščani svoje živine enostavno niso želeli imeti v skupnem hlevu (Škvor 2008).

Če so bili v drugih krajih, kjer so po potresih zgradili skupne hleve, lastniki živine svoje živali primorani namestiti vanje zato, ker so jim njihove stare hleve porušili ali poškodovali potresi oziroma so jim jih porušili, ker so bili preveč poškodovani, da bi jih lahko obnovili, je bilo na Robidišču drugače. Stavbe, ki jih leta 1977 niso porušili, so protipotresno utrdili. Kmetje so imeli živino še naprej v svojih hlevih, skupni hlev pa je naslednjih sedem let sameval. Pozneje so nekateri kmetje ob obljubljenih ugodnih odkupnih pogojih mleka število živine povečali. Leta 1985 sta se dva robidiška kmetovalca opogumila in s svojo živino, ki je bila prej nastanjena po raznih hlevih v vasi, skoraj povsem napolnila skupni hlev s kapaciteto 60 glav živine. Ob njegovi gradnji je bilo obljubljeno tudi, da bodo mleko z Robidišča dnevno odvažali v kobariško mlekarno. Ko pa je bil objekt že pol leta poln, je mlekarna zaradi prevelikih prevoznih stroškov prenehala z organiziranim odvozom. Po treh letih uporabe skupnega hleva in odvažanja mleka v lastni režiji sta se kmeta zaradi prevelikih stroškov odločila odprodati živino in skupni hlev je spet začel samevati (Škvor 2008).

Skupni hlev na Robidišču je tipičen primer načrtovanja od zgoraj navzdol, brez upoštevanja potreb in želja prebivalcev ter brez soglasja bodočih potencialnih uporabnikov, da o smiselnosti in finančni upravičenosti investicije niti ne govorimo. V razmerah, ko lastniki objekta niso ne njegovi uporabniki ne kmetijska zadruga, ampak občina, ki kot lokalna oblast ni z uporabniki nikoli vzpostavila kakovostnega dialoga, je težko govoriti o kakršnikoli odgovornosti njegovih potencialnih uporabnikov.

Na Robidišču so v okviru popotresne obnove preuredili tudi vodovod, ki je bil zgrajen še v času Italije leta 1933 in je napajal javne vaške pipe, pri katerih so se prebivalci oskrbovali z vodo. V delu vasi, ki so ga leta 1977 porušili, so vodovodno napeljavo zaprli, obenem pa so vodovodne cevi na novo speljali do vseh preostalih stanovanjskih stavb, tako da so si prebivalci v njih lahko uredili sodobne kopalnice. V vasi je tudi po potresih ostal en sam telefonski priključek, namenjen graničarjem. Na Robidišče so ga napeljali že ob izgradnji karavle leta 1949. Takrat je vas dobila tudi elektriko (Škvor 2008).

Potem ko se je z Robidišča po drugi svetovni vojni in po priključitvi k Jugoslaviji med letoma 1947 in 1952 izselilo skoraj pol prebivalcev, v naslednjih desetletjih pa je naselje demografsko skoraj opustelo, je leta 1991 novo državo Slovenijo pozdravilo 17 krajanov. Čeprav se je do leta 2002 njihovo število zmanjšalo na vsega sedem, je naselje na nek način začelo doživljati pravcati preporod. Ne le, da se je težnja njegovega propadanja ustavila,

Še en primer uspešne prenove tradicionalne stavbe na Robidišču. V ospredju je izdelek poletnega tabora Woodstone študentov kamnoseštva. Foto: Silvo Bizjak.

začelo je celo oživljati. Revitalizacija se je v obdobju 1995–2000 začela po zaslugi izredno motiviranih posameznikov, med katerimi so bili tako domačini kot nekateri povratniki, pa tudi po zaslugi Turističnega društva Breginj in novonastale občine Kobarid.

Prvi korak k revitalizaciji vasi je bila leta 1995 organizirana prireditev *Spoznajmo se*, ki je povezovala prebivalce obmejnih krajev. Njena idejna voditeljica je bila Vida Škvor, dolgoletna učiteljica in kulturna delavka iz Breginja, poročena z domačinom z Robidišča. Sodelovalo je tudi Turistično društvo Breginj. Ob tej priložnosti je bila črna kuhinja v hiši s številko 14 urejena v etnografski muzej, turistično društvo pa je izdalo zloženko *Robidišče, vas med življenjem in smrtjo, ali kako prižgati iskro na ugaslem ognjišču*. V črni kuhinji je bila priložnostna razstava fotografij Marjana Bažata in Sergija Cianija ter dokumentarnih risb iz arhiva Slovenskega etnografskega muzeja, ki so nastale leta 1952 ob obisku terenske ekipe pod vodstvom Borisa Orla (Miklavčič Brezigar 2006).

Pomemben delež k preporodu so prispevali tudi mednarodni delovni tabori, ki so na Robidišču od leta 1996 potekali v organizaciji Zavoda za mednarodno prostovoljno delo Voluntariat in ŠKUC-a. Njihov dolgoletni vodja, domačin Simon Škvor, je leta 2001 v vasi organiziral peti raziskovalni tabor Društva mladih geografov Slovenije.

Odkrivanje in negovanje je izročil je zagotovo podlaga, na kateri se ohranja identiteta oziroma oblikuje sonaravna obnova. S to idejo in delovanjem v tej smeri so bili mednarodni delovni tabori na Robidišču s svojo širšo evropsko dimenzijo zagotovo pomemben in upoštevanja vreden dejavnik preoblikovanja naselja (Škvor 1999).

Novonastala občina Kobarid z županom Pavlom Gregorčičem (1995–2006) je za razliko od nekdanje velike občine Tolmin razvoj infrastrukture v obrobni naseljih razumela kot predpogoj za njihovo preživetje in nadaljnji razvoj. Kot prvi med odgovornimi za razvoj lokalne skupnosti si je Gregorčič prizadeval za dolgoročni razvoj občine, vključno z manj razvitimi robnimi območji. Čeprav je bilo iz perspektive novega občinskega središča v Kobaridu Robidišče v primerjavi s prejšnjim občinskim središčem Tolminom manj obrobno, je bilo vendarle še vedno na obrobju. Pri uresničevanju županove vizije se je pojavil svojevrsten paradoks, saj so poleg predstavnikov drugih območij kobariške občine občinskim investicijam v infrastrukturo na Robidišču v precejšnji meri nasprotovali tudi predstavniki drugih naselij Breginjskega kota. Z njihovega zornega kota je bilo Robidišče obrobje, preostala naselja v Breginjskem kotu z Breginjem na čelu pa središčno območje. Kljub temu si je župan še vnaprej prizadeval za razvoj Robidišča. Rezultat njegovega angažmaja je bila nova cestna povezava od Podbele do Robidišča, ki je vključevala nov most čez Nadižo, južno od nje pa razširitev in asfaltiranje stare ceste, po zaslugi njegove trdovratnosti (Gregorčič 2008) pa so leta 1997 robidiška gospodinjstva končno dobila tudi telefonske priključke (Škvor 2008).

Potres na velikonočno nedeljo leta 1998 oziroma popotresna obnova sta bila dobrodošel motiv in spodbuda tudi za obnovo starih hišna Robidišču, njihovi lastniki pa so po njej začeli pogosteje zahajati v vas. Čeprav je število prebivalcev Robidišča v letih 2002 in 2008 stagniralo, se je vmes, leta 2007, njihovo število povečalo na 10. Spremenila se je tudi starostna sestava, saj so starejši umrli, v naselje pa so se priselili povratniki, praviloma iz vrst mlajših upokojencev.

Od leta 2001 tudi skupni hlev na Robidišču v nekoliko drugačni obliki opravlja prvotno

mišljeno vlogo. Od lastnice, občine Kobarid ga je v najem vzel povratnik Igor Cencič, ki se je na Robidišče priselil zaradi reje ovac in koz ter pridelave sira.

Z vstopom Slovenije v Evropsko zvezo leta 2004 je na maloobmejnem prehodu Robidišče prenehala delovati carinska služba. Vozila prebivalcev vseh njenih članic so lahko mejni prehod prečkala že pred vstopom Slovenije v šengensko območje. Ko pa je leta 2007 vanj vstopila tudi Slovenija, je mejni prehod prenehal delovati in omogočen je popolnoma prost prehod med Robidiščem in Črnim Vrhom oziroma Čanebolo in ostalo Furlanijo.

S padcem državne meje in odprtostjo v beneškoslovenski prostor se Robidišču odpirajo nove razvojne perspektive. Del teh je tudi ponudba zgodovinske in etnološke kulturne dediščine, ki temelji na čedalje večjem povpraševanju po njej. Robidiščani za turistične namene pospešeno obnavljajo tudi nekatere druge stare stavbe.

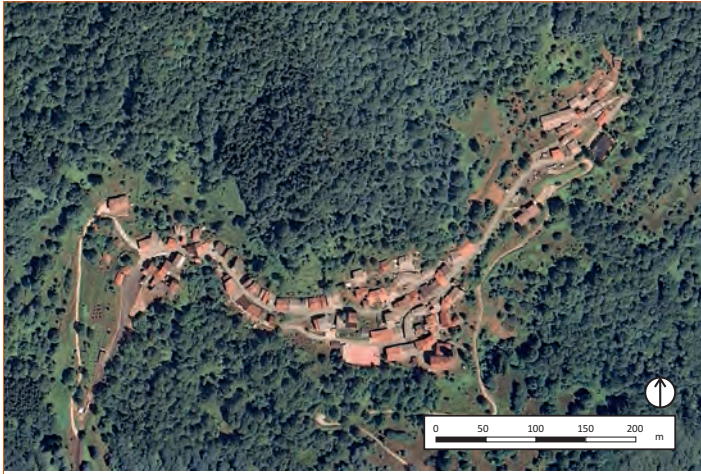
Za zdaj prenočišča zagotavljata dva ponudnika. Ekološka kmetija z gostilno nudi tudi pogostitve, kot turistični zanimivosti pa sta izpostavljeni ohranjena črna kuhinja in muzej-galerija z zbirko o krajevni zgodovini (Mesec 2012).

Postaja 4: Prosnid

Prosnid je beneškoslovensko naselje v občini Tipana (*Taipana*). S cesto, ki je primerna tudi za avtobuse, je bolje kot s svojim občinskim središčem povezano z občino Ahten (*Attimis*). Potresi leta 1976 in popotresna obnova so dodobra preoblikovali nekdanje vaške stavbe.

Pogled na Prosnid z Robidišča. Vmes je globoka dolina Legrade. Foto: Silvo Bizjak.

Na letalskih posnetkih sta naselji Prosnid (*Prossenico*) v Italiji (zgoraj) in Robidišče v Sloveniji (spodaj). Čeprav je zračna razdalja med njima vsega 1,5 km, je zanj značilna velika razlika v zaraščenosti vaškega zemljišča. Vir: DOF, GURS 2006.

Čeprav v vasi obratuje gostilna, kraj zaživi predvsem ob koncu tedna. Takrat se mnogi domačini, ki zdaj večinoma živijo po Furlanskem nižavju, vračajo na domača ognjišča.

Potresi oziroma popotresna obnova so podobno kot drugod v Beneški Sloveniji tudi v Prosnidu zapečatili usodo nekdanje mozaične kulturne pokrajine. Posledica popotresne obnove so novi domovi, prilagojeni sodobnemu načinu življenja, ki ob bivalnem posloplju nimajo hlevov za živino. Zato se redki še zainteresirani starejši prebivalci z živinorejo niso mogli več ukvarjati in potresi so tako rekoč v trenutku zapečatili obdobje živinoreje kot prevladujoče dejavnosti, posledično pa tudi kmetijstva, saj ni bilo več potrebe po paši oziroma košnji za živinsko krmo. Nekdaj mozaično kulturno pokrajino je začel preraščati gozd.

Kljub neuspešnemu poskusu uvedbe skupnih hlevov, kar naj bi pospešilo kolektivizacijo kmetijstva, je kmetijska dejavnost na slovenski strani meje še vedno živa. Zato je zaraščanje

kulturne pokrajine v Sloveniji precej počasnejše kot v Italiji, kjer je v vsega treh desetletjih nekdanjo kulturno pokrajino skoraj povsem prerasel gozd, ki sega že do hiš v naseljih.

Primeri različnih stopenj zaraščenosti pokrajine sta sosednji naselji Prosnid v Italiji in Robidišče v Sloveniji, ki sta med seboj oddaljeni le kilometer in pol zračne razdalje. Na slovenski strani je zaraščanje obdelovalnih zemljišč začelo hitreje napredovati na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. To pomeni, da gre na Robidišču v primerjavi s Prosnidom za najmanj tridesetletni zamik propadanja kulturne pokrajine.

V Prosnidu tamkajšnje turistično društvo načrtuje ureditev krajevnega muzeja. Ta bo v pritličju župnišča, kjer so že spravljeni pustna oblačila, ki bodo del zbirke. Po besedah Alana Cecuttija, predsednika turističnega društva Prosnid in lastnika turistične kmetije *Brez mej*, bodo druge predmete, ki zdaj zaprašeni samevajo na podstrešjih in v kletah ter pričajo o nekdanjem načinu življenja v vasi, prispevali domačini. Glavna znamenitost Prosnida je ohranjena črna kuhinja v pritličju ozke dvonadstropne vrstne hiše. V njej so ohranjeni nizka mizica, polica z nekaj posode, v zadnjem delu prostora pa je nizko, manj kot meter dolgo in široko ognjišče, nad katerim še visi veriga s kotlom. Ognjišče nima ne nape ne dimnika; dim so odvajali skozi majhno zamreženo okence ali pa kar skozi odprta vrata. V zgornjem prostoru, v katerega je mogoče priti le po zunanjih stopnicah, je spalnica, nad njo pa še podstrešje. Zadnja prebivalka hiše Maria Miscoria (*te stara Marija ta s te črne hiše*) je skromno živela v hišici brez kopalnice, stranišča, tekoče vode in ob eni sami žarnici. V kotlu nad ognjiščem si je kuhala polento vse do leta 2007, ko je odšla v dom upokojencev v Tipani, kjer je, stara 100 let, dve leti pozneje umrla (Ivančič Kutin 2013).

Literatura in viri:

- Dante Škvor, Robidišče, Breginj. Ustni vir, 4. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Breginj, 2008.
- Ilešič, S. 1978: Vloga Beneške Slovenije med sosednjimi pokrajinami. Geografski obzornik 25/1–2. Geografsko društvo Slovenije. Ljubljana, str. 1–5.
- Ivančič Kutin, B. 2013: Evelina Melissa, Franca Melissa in Gianna Platischis še znajo zapeti Prosnjske pesmi. Trinkov koledar za Beneške Slovence za leto 2014. Kulturno društvo Ivan Trinko. Čedad.
- Jože Mikuž, župnik v Breginju v letih 1973–1991. Ustni vir, 22. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Ročinj, 2008.
- Kladnik, D. 1977: Učinki potresa na primeru manj razvitega območja Breginjskega kota. Diplomaska naloga. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 136 str.
- Kočar, T. 1999: Nekdanji Breginj. Turistično društvo Breginj. Breginj, 123 str.
- Kunaver, J., 1991: Ob bregovih Soče. Mladinska knjiga. Ljubljana, 32 str.
- Lipušček, R. 1996: Robidišče. Priročni krajevni leksikon Slovenije. DZS. Ljubljana, str. 260.
- Medmrežje 1: http://it.wikipedia.org/wiki/Ferrovia_Cividale-Caporetto, 15. 12. 2013.
- Medmrežje 2: <http://www.villaggiodegliorsi.it/Centrovisite.html>, 15. 12. 2013.
- Medmrežje 3: http://www.vivinfvg.it/sentieri_didattici/sentieri/sentiero_pradolino/3percorso.htm, 25. 12. 2013.

- Medmrežje 4: <http://www.suimonti.it/escursioni/mia/escursione-MonteMia.pdf>, 25. 12. 2013.
- Melik, A. 1960: Slovensko Primorje. Slovenska matica. Ljubljana, 546 str.
- Mesec, S. 2012: Revitalizacija gorske vasi Robidišče ob slovensko-italijanski meji. Trinkov koledar za Beneške Slovence za leto 2013. Kulturno društvo Ivan Trinko. Čedad.
- Mesec, S., Škvor, S. (ur.) 2001: Beneška Slovenija 01'. Zbornik 5. geografskega tabora. Društvo mladih geografov Slovenije. Ljubljana, 72 str.
- Miklavčič Brezigar, I. 1995: Robidišče – vas med življenjem in smrtjo ali kako prižgati iskro na ugaslem ognjišču. Zgibanka ob srečanju "Spoznamo se", ki povezuje prebivalce obmejnih krajev Slovenije. Turistično društvo Breginj, Goriški muzej. Breginj, Nova Gorica.
- Miklavčič Brezigar, I. 2006: Robidišče – razvoj in življenje podeželja na nekdanji avstrijsko-beneški meji v baroku. Barok na Goriškem = Il barocco nel Goriziano. Goriški muzej, Grad Kromberk, Narodna galerija. Nova Gorica, Ljubljana, str. 159–165.
- Miroslav Rosič, Logje. Ustni vir, 25. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Logje, 2008.
- Novačan, S. 2008: Robidišče. Šolska kronika 17-2. Slovenski šolski muzej. Ljubljana, str. 461–468.
- Pavel Gregorčič, predsednik izvršnega sveta občine Tolmin v letih 1989–1994, župan občine Kobarid v letih 1995–2006. Ustni vir, 3. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Vrsno, 2008.
- Pipan, P. 2011: Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji. Doktorska disertacija. Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem. Koper, 327 str.
- Reflak, J. 1976: Občina Tolmin. Poročilo o posledicah potresa maja 1976 – zasebni sektor. Računski center FAGG. Ljubljana.
- Ribarič, V. 1980: Potresi v Furlaniji in Posočju leta 1976, kratka seizmološka zgodovina in seizmičnost vzhodnih Alp. Potresni zbornik. Odbor za ugotavljanje in odpravo posledic potresa, Temeljna kulturna skupnost. Tolmin, str. 17–80.
- Rojšek, D. 1992: Naravne znamenitosti Posočja. Državna založba Slovenije. Ljubljana, 211 str.
- Stranj, P. 1999: Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi. Slovenski raziskovalni inštitut, Narodna in študijska knjižnica, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Trst, Ljubljana, 366 str.
- Škvor, S. 1999: Robidišče ... Oddaljeni pogled na Breginjski kot. ŠKUC. Breginj.
- Uršič, H. 1968: Robidišče. Krajevni leksikon Slovenije, 1. knjiga. Državna založba Slovenije, Ljubljana, str. 419.
- Uršič, S. 1980: Kmetijstvo občine Tolmin v popotresnem obdobju. Potresni zbornik. Odbor za ugotavljanje in odpravo posledic potresa, Temeljna kulturna skupnost. Tolmin, str. 253–272.

TERSKE DOLINE

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 26. marca 2011.

Potek poti: Ljubljana – Sežana – Videm – prelaz Na Meji – Mužac – Bardo – Zavarh – Čenta – Videm – Sežana – Ljubljana

Postaje:

1. prelaz Tam na Meji
2. Dol po Meji in vas Mužac
3. Bardo
4. Zavarh
5. Čenta

Uvod

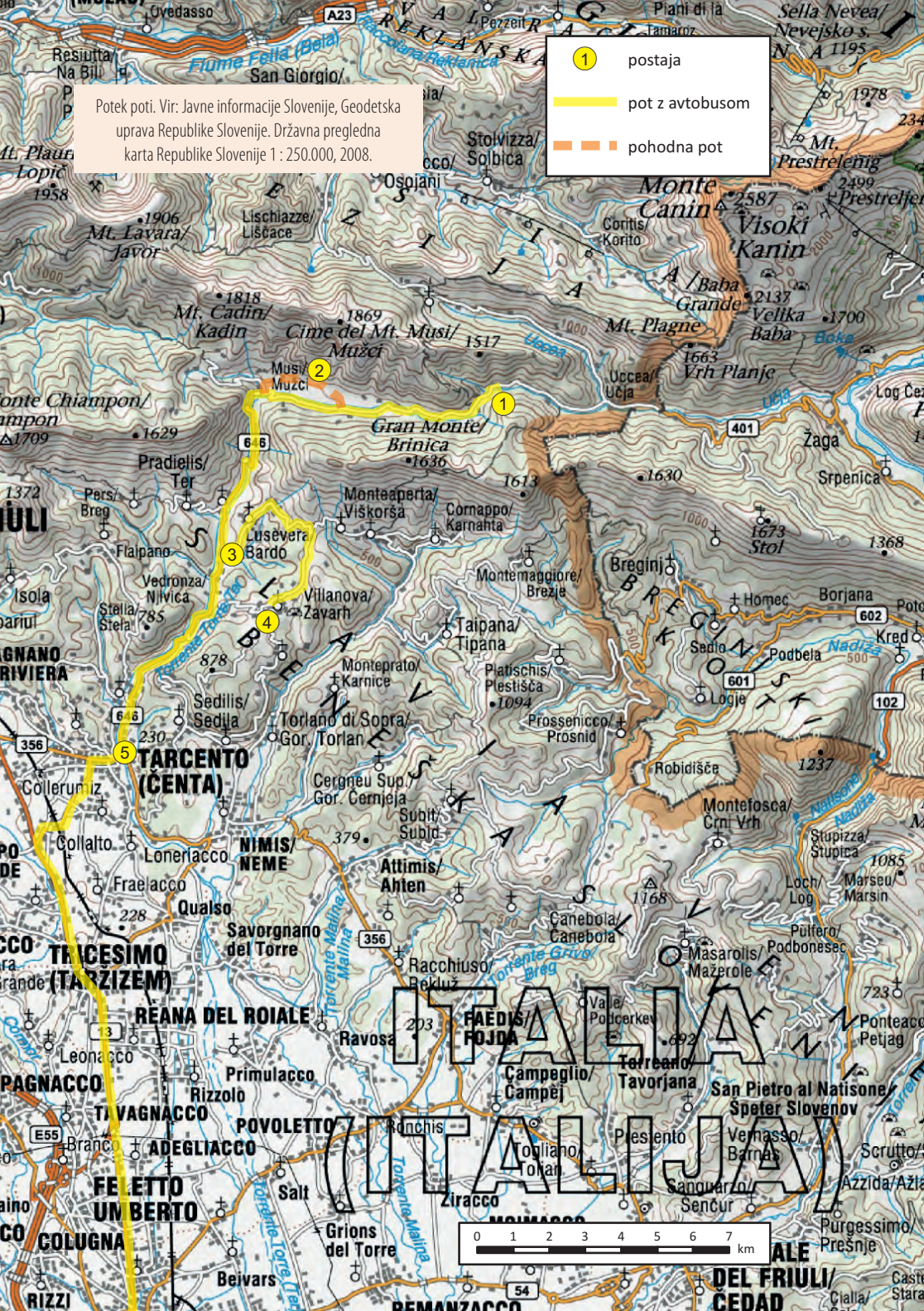
Iz Robidišča v Breginjskem kotu se odpira razgled na okoliške vasi Beneške Slovenije, v katero zgodovinsko tudi samo spada. Prav ta razgled nas mora spomniti na dejstvo, da se slovenska govorica sliši še precej dlje proti zahodu. Čeprav je prebivalcev majhnih naselij pod razpotegnjenimi grebeni Stola in Muzcev vse manj, jih nikakor ne smemo spregledati. In prav tja, v slikovito dolino hudournika Tera, nas vodi tokratna ekskurzija. Le malokdo obišče tamkajšnje kraje, ki so bili dolgo zelo zapostavljeni. Od Slovenije jih je ločevala razmeroma zaprta meja, z nasprotne, italijanske strani pa so jih obravnavani le kot strateško pomembno vojaško območje ob železni zavesi.

Čez Ter se zapeljemo že na avtocesti med Trstom in Benetkami. Malo pred Palmanovo lahko na mostu opazimo tablico z napisom *Torrente Torre*, pri čemer *torrente* pomeni 'hudournik', *Torre* pa je italijansko ime te reke, ki ji Furlani pravijo *Tor*. Običajno je njena struga suha, saj se voda izgubi pod obsežnimi prodnimi nanosi, kar je značilno za veliko večino vodotokov, ki prečkajo Furlansko nižavje. Ter, ki se le nekaj kilometrov od omenjenega mosta izliva v Sočo, v svojem zgornjem toku prejme številne manjše pritoke z jugozahodnega obrobja Julijskih Alp. Omeniti velja vsaj Karnahoto, Malino, Breg in dve Bistrici, Tavorjansko

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Državna pregledna karta Republike Slovenije 1 : 250.000, 2008.

- 1 postaja
- pot z avtobusom
- pohodna pot

in Preštintsko. Vsak od njih je izoblikoval svojo dolino in prav zato se je zanje uveljavilo ime v množinski obliki – Terske doline.

Te doline so v glavnem ozke in globoko vrezane med hribovja Beneške Slovenije. Večina takmajšnjih naselij je postavljena na pobočjih nad dolinskim dnom. Le dolina Tera se v zgornjem delu toliko razširi, da je na njenem dnu dovolj prostora za nekaj vasic. Upravno večina tega območja spada v občini Bardo (*Lusevera*) in Tipana (*Taipana*), ki sta še vedno izrazito slovenski. Ostala naselja so v preteklosti priključili furlanskim občinam Čenta (*Tarcento*), Neme (*Nimis*), Ahten (*Attimis*) in Fojda (*Faedis*), ki imajo poselitvena jedra na ravnini, slovenska so le njihova naselja v hribovitem svetu. Narodnostna meja se skozi stoletja ni bistveno spreminjala. Še vedno poteka vzdolž nekdanjega sistema utrd, znanega kot langobardski limes. Z njim so se Langobardi, ki so poselili Furlanijo, želeli zavarovati pred vdori Slovanov s severovzhoda. Med ljudmi je še živa legenda, ki pripoveduje, kako je nekdo na tla postavil hlebec sira in dejal, da bodo Slovenci živeli tam, kjer se sir kotili po pobočju, tam, kjer se zaradi ravnine ustavi, pa bo prostor za Langobarde oziroma pozneje Furlane.

Območje Terskih dolin je tudi naravnogeografsko zelo zanimivo in privlačno. Furlansko nižavje tu preide neposredno v alpske grebene, ki dosega višino skoraj 2000 metrov. Zaradi tega so pobočja zelo strma, doline globoko vrezane, razgledi z vrhov pa izjemno prostrani. Vzporedni grebeni potekajo od vzhoda proti zahodu. Sprednji, južnejši je greben, ki se od Kobarida nadaljuje prek Stola in Breškega Jalovca (*Punta di Montemaggiore*, 1613 m) vse do reke Ter. Na njenem nasprotnem bregu se vzpenja mogočen greben med Postovčičem (*Monte Postouicco*, 1611 m) in Karmanom ali Čamponom (*Monte Chiampon*, 1709 m). Prav na slednjem doseže s Slovenci poseljeno ozemlje svojo skrajno zahodno točko. Skrito za temi vrhovi je pogorje Muzcev (najvišja vzpetina je 1958 m visoki Lopič (*Monte Plauris*)), ki Terske doline razdvaja od Rezijske. Gre za zelo mogočno naravno pregrado, ki prestreza vlažne zračne gmote, zato pogorje spada med najbolj namočena območja v Alpah.

Proti jugu so nižje vzpetine Beneške Slovenije, ki so v glavnem iz flišnih kamnin, nekateri vrhovi pa so apnenčasti, kar je botrovalo nastanku kraških pojavov. Precej obiskana turistična zanimivost so podzemne jame v okolici vasi Zavarh (*Villanova*).

Razlogov za obisk teh krajev je torej več kot dovolj. Včasih se je treba podati tja, kjer od daleč vidimo samo skrivnostno odmaknjenost, da lahko odkrijemo zaklade, ki nas presenetijo. Naj bodo to izredne naravne lepote ali pokončnost domačinov, ki so bili za svojo pripadnost slovenstvu pripravljeni prestati marsikaj; pri tem jih niso ustavili ne italijanska oblast z vojaškim zastraševanjem ne potresi, ki so jim razrušili domove, ne matična država, ki se nanje ni hotela spomniti niti s televizijskim signalom ...

Terske doline oziroma Terska Beneška Slovenija – geografski oris območja med Čedadom in Rezijsko

Naravnogeografsko je opredelitev in omejitvev Terskih dolin jasna ter logična. Gre namreč za porečje reke Ter, ki v širšem smislu spada k Posočju. Čeprav Ter v spodnjem toku prečka vzhodni del Furlanskega nižavja, se pri opredelitvi njegove doline in dolin njegovih pritokov

Značilna hudourniška podoba doline pod nazobčanim grebenom Muzcev. Foto: Primož Pipan.

omejimo na hriboviti del porečja. Meja s Furlanijo poteka ob vznožju predgorja Julijskih Alp, po črti Čenta (*Tarcento*) – Neme (*Nimis*) – Ahten (*Attimis*) – Fojda (*Faedis*) – Čedad (*Cividale del Friuli*). Na severozahodu sledi razvodnici s porečjem Tilmenta (*Tagliamento*), od Čente prek vrhov Mali in Veliki Karman ter prelaza Tač do grebena Muzci in prek njega naprej do prelaza Na Meji. Muzci Terske doline razdvajajo od severno ležeče Rezije, ki tako naravnogeografsko kot zgodovinsko ne spada k Beneški Sloveniji. K Reziji prištevamo še dolino Učje (*Uccea*), ki odteka v Sočo in se vanjo izliva pri Žagi v Sloveniji. V nadaljevanju sledimo razvodnici med Terom in Nadižo (čeprav je tudi Nadiža dejansko pritok Tera), prek Breškega Jalovca, Javorja (*Monte Lauar*) in Ivanca (*Monte Joanaz*) vse do vzpetin nad Čedadom.

S tako omejitvijo nekako ob strani pustimo nekaj naselij v povirju Nadiže, zahodno od Breginjkega kota, ki pa jih zaradi pripadnosti občini Tipana (*Taipana*) običajno vendarle obravnavamo kot del Terskih dolin. Gre za kraje Prosnid (*Prosenico*), Plestišča (*Platichis*) in Brezje (*Montemaggiore*).

Terske doline se v marsičem razlikujejo od sosednjih Nadiških dolin. Tukajšnji prebivalci govorijo drugačno narečje, ki se je kot samosvoje razvilo tudi zaradi večje odrezanosti od Slovenije. Medtem ko so ljudje ob Nadiži vselej ohranjali stike z ljudmi na Tolminskem, so bili Terski Slovenci vselej tesneje povezani s Furlani. Dodatno jih je zaznamovala odsotnost slovenskih šol, kar je bilo značilno tudi za kraje ob Nadiži, vendar se je tam stanje v zadnjem času vsaj malo popravilo z odprtjem dvojezične šole v Špetru Slovenovu. Kraje ob Teru so močno zaznamovali potresi leta 1976, ki so poleg velike gmotne škode in posledičnega izseljevanja terjali tudi številna življenja.

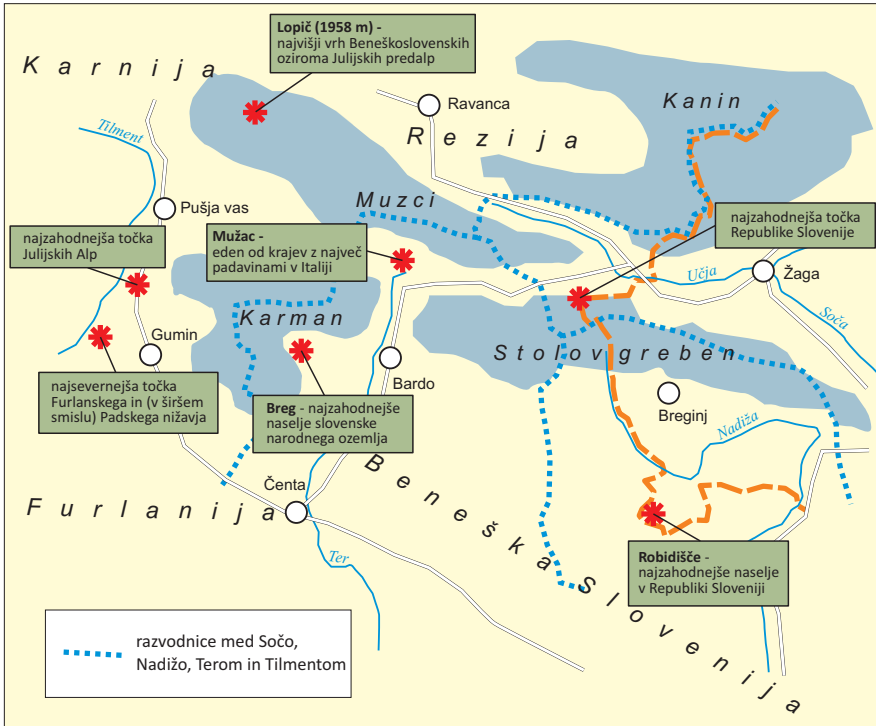
Tokratna ekskurzija se zaradi povsem tehničnih razlogov, povezanih z avtobusno dostopnostjo krajev, posveča Terski dolini v ožjem smislu, torej dolini med Čento in prelazom Na Meji. Zaradi tega je v uvodnem delu nekaj več pozornosti namenjene preostalemu območju, v nadaljevanju pa sledi podrobnejši opis krajev med Čedadom in občino Bardo (*Lusevera*).

Najvzhodnejši pritok Tera, če zanemarimo povirni del Nadiže, je Tavorjanska Bistrica (*Chiaro di Torreano*). Le nekaj kilometrov severno od Čedada je ob njej nastala nekoč povsem slovenska, zdaj pa že deloma furlanska vas Tavorjana (*Torreano*). Prek nje poteka cesta od Čedada do vasi Mažerole (*Masarolis*) visoko pod vrhom Ivanca (*Monte Joanaz*, 1167 m). Nižje, že na ravnini, se Tavorjanski Bistrici pridruži še Preštintska Bistrica (*Chiaro di Prestento*), poimenovana po naselju Preštint (*Prestento*).

Nekoliko zahodneje je občinsko središče Fojda, ki je nastalo ob izteku doline potoka Breg (*Torrente Grivo*). Ob slednjem se lahko po ozki in strmi cesti povzpemo v vas Čanebola (*Canebola*), ki stoji tik pod prelazom Šintonih. Na njem je križišče cest: proti vzhodu v Tavorjano, proti severu na Robidišče v Sloveniji in proti zahodu v Subid (*Subit*). Ta zadnja je pravzaprav stara vojaška cesta, ki so jo tik pod razvodnim grebenom med Terom in Nadižo zgradili za potrebe italijanske vojske, ki se je v obdobju hladne vojne pripravljala na morebiten vdor jugoslovanske vojske. Zanimivo je, da ob njej še vedno lahko opazujemo vojaške oznake in številne obrambne objekte. Sicer pa asfaltna cesta povezuje okolico Čedada s kraji pod Stolovim grebenom in omogoča prekrasno kolesarjenje.

Nekaj kilometrov zahodno od Čanebole je vasica Porčinj (*Porzus*), znana po dogodkih

Nekatere »skrajnosti« širšega območja Terskih dolin.

ob koncu druge svetovne vojne, ko so italijanski partizani pobili pripadnike s fašisti povezane brigade Osoppo.

Naslednja je dolina potoka Malina (*Malina*) z občinskim središčem Ahten. Visoko nad njim sta slovenski naselji Malina (*Forame*) in Subid. Zaradi čudovite razgledne lege je obiska vreden predvsem Subid. Vas je namreč na pobočni polici 700 metrov nad morjem. Iz Subida se lahko zapeljemo tudi na drugo stran, v povirje Nadiže z vasjo Prosnid, oziroma prek državne meje v Breginj.

Sledi dolina potoka Lanja (*Lagna*) z vasjo Černjeja (*Cergneu*). Ta je za Slovence zelo pomembna, saj so tam odkrili enega najstarejših pisnih dokumentov v slovenskem jeziku, tako imenovani *černjejski rokopis*. Visoko nad dolino lahko obiščemo še vasico Krnica (*Monteprato*). Ob sotočju Lanje s Karnahto (*Cornappo*) stoji občinsko središče Neme. Od tam se lahko podamo po cesti ob Karnahti proti severovzhodu. Smo namreč na začetku Karnajske doline. Dandanes so njeni prvi kilometri že večinoma furlanski. Zaznamuje jih znano vinogradniško območje Romandol (*Ramandolo*), ki se razprostira po prisojnih pobočjih pod kraškimi hribovjem Bernadja oziroma Krnice. Zatem se dolina močno zoži. Nekoliko širša je spet v zgornjem delu, kjer ob pritoku Gorjanki (*Gorgons*) stoji Tipana, eno od dveh slovenskih

občinskih središč Terske Beneške Slovenije. V tipansko občino spadajo vasi ob zgornji Karnahiti in tudi naselja Prosnid, Plestišča in Brezje v povirju Nadiže. Zgornji del Karnajske doline je zelo slikovit. Na sončnih pobočnih policah stojita majhna vas Karnahita (*Cornappo*) in kak kilometer zahodneje precej večja Viškorša (*Monteaperta*). Nad obema kraljuje del Stolovega grebena, ki mu tu pravijo tudi Velika ali Viškorška gora. Njegovi pomembnejši vrhovi so Breški Jalovec (1613 m), Lanževica (1620 m) in Brinica (1636 m).

In že smo prišli do doline Tera (*Torrente Torre*) v ožjem smislu. Vanjo se lahko zapeljemo kar iz Viškorše, lahko pa tudi iz drugih smeri. Iz Nem proti Zavarhu (*Villanova*) in naprej v Bardo (*Lusevera*) vodita kar dve cesti, glavna cesta ob Teru pa povezuje furlansko mesto Čenta z Žago oziroma Bovcem v Sloveniji. Z vožnjo po njej lahko spoznamo glavne značilnosti doline. Podobno kot druge se tudi ta začne z ozko sotesko nad Čento, na katero se je naslonila tudi narodnostna meja med Slovenci in Furlani. V zgornjem delu se dolina razširi, tako da je v njej dovolj prostora za naselji Njivica (*Vedronza*) in Ter (*Pradielis*). Na pobočjih vzhodno od doline so še vasi Zavarh, Bardo, ki je tudi občinsko središče, in Sedlišča (*Miccottis*). Zahodno od Tera lahko najprej obiščemo Podbardo (*Cesariis*), nekaj kilometrov naprej, ob potoku Bedroši, pa še Breg (*Pers*), ki je, gledano jezikovno, najzahodnejša slovenska vas sploh. Če nadaljujemo pot ob Teru navzgor, prečkamo še eno zožitev doline. Tokrat gre za prebojno sotesko med Stolovim grebenom na vzhodu in Postovčičem (1611 m) na zahodu. Sledi nekakšen mogočen kotel ob izviru Tera. V njem je vasica Mužac (*Musi*), nad katero se dvigajo mogočni vrhovi Muzcev. Dolina se tu usmeri proti vzhodu in preimenuje v Dol po Meji, ki se zaključuje s prelazom Tam na Meji. Na drugi strani je že Učja, ki zgodovinsko in upravno spada k Reziji.

Opis poti

Postaja 1: prelaz Tam na Meji

Tam na Meji je 851 metrov visok prelaz, prek katerega poteka glavna cestna povezava med Čento v Furlaniji in Bovcem v Sloveniji. Hidrografske predstavlja razvodnico med Sočo in Terom, ki v najširšem smislu prav tako pripada porečju Soče. Neposredno izpod prelaza proti Soči odteka pritok Učje Beli potok. Gre za enega redkih vodotokov, ki iz Italije teče v Slovenijo. V določenem smislu je torej potek državne meje na tem območju nelogičen, a je zgodovinsko vendarle utemeljen. Zgornji del doline Učje namreč spada v občino Rezija. Ime prelaza zveni nenavadno, zato si zasluži podrobnejšo razlago. V teh krajih se pogosto srečamo z ledinskimi imeni, ki se začnejo s predponami *Tam na*, *Tam za*, *Tam pod* in podobno. To je narečna posebnost Terskih dolin, s katero se nekako poudari lokacija določenega območja, kraja. Imenska sestavina *Meja* pa v tem primeru ni povezana s politično mejo, ampak se navezuje na *meli*, obširna prodišča nad povirjem Tera, pod Muzci. Celotna dolina od izvirov Tera do prelaza se imenuje *Dol po Meji*.

Na širšem območju prelaza lahko opazujemo številne ostanke vojaških objektov, ki so

jih tu postavili po drugi svetovni vojni, ko je Italija vojaško utrjevala svojo severovzhodno mejo. To so bili časi hladne vojne in, gledano iz italijanske perspektive, možnega vdora jugoslovanske (ali celo sovjetske) vojske v Italijo. Takrat je italijanska vojska v dobršni meri krojila življenje prebivalcev Terskih in Nadiških dolin. Tu je bilo osredotočeno veliko vojaštva in vojaške tehnike, gradili so vojašnice, bunkerje, vojaške ceste in drugo vojaško infrastrukturo. Na mnoga območja je bil vstop prepovedan, prebivalcem so postavljali razne nerazumne omejitve. Tako je bilo na primer ponekod na njivah prepovedano saditi krompir, iz strateških razlogov pa je bilo za skrivanje oklepnih vozil zaukazano sejanje koruze ...

Slovenska državna meja sicer prav tu, v neposredni bližini prelaza Tam na Meji, doseže svojo skrajno zahodno točko. Tako pri mejnem kamnu v divji grapi pritoka Belega potoka ob jasnih dneh teoretično, neupoštevaje reliefne značilnosti, Sonce vzide in zaide približno dvanajst minut in pol pozneje kot na sotočju Mure in Krke pri Pincah v bližini Lendavi, kjer je najvzhodnejša točka Slovenije.

Zdaj prelaz Tam na Meji že nekaj časa ni več vojaško območje. Namenjen je ljubiteljem aktivnosti v naravi: pozimi so tod urejene proge za tek na smučeh, poleti pa se pohodniki z najvišje točke ceste podajajo na okoliške vrhove. Zelo lepa in toplo priporočljiva je tura na Zajavor (1815 m) severno od prelaza, z lepimi razgledi na Beneško Slovenijo, Furlanijo in morje pa nas poplačata tudi vzpona na Brinico (1636 m) in Breški Jalovec (1613 m) v Stolovem grebenu.

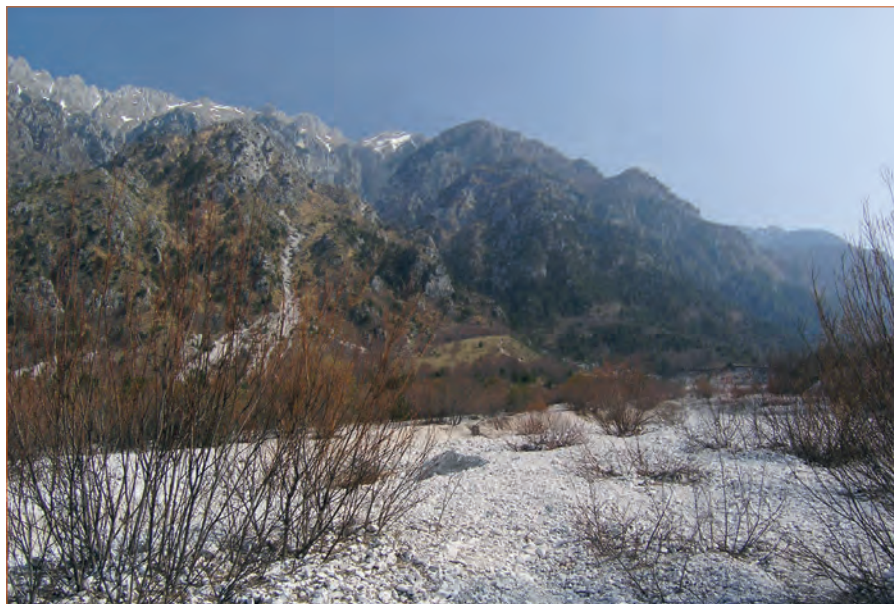
Postaja 2: Dol po Meji in vas Mužac

Dol po Meji je zgornji del Terske doline, ki se v povirju reke Ter s sicer prevladujoče smeri s severa proti jugu obrne v smer z vzhoda proti zahodu. Dolina je stisnjena med Stolov greben na jugu in pogorje Muzcev na severu. Njena značilnost so zelo obsežna prodišča, ki jih vztrajno nanašajo hudourniki. Ti se po strmih in divjih grapah spuščajo z Muzcev. Grape so sicer večino leta suhe ali pa se po njih pretakajo le nezatni potočki. Ker pa gre za kraje, znane po izjemnih količinah padavin, se po močnejših deževjih grape spremenijo v mogočna slapišča, ki z neverjetno erozijsko silo preoblikujejo pobočja in odneseno gradivo odlagajo na uravnavi Dola po Meji.

Dolina velja za območje z največ padavinami v celotni Italiji. Med letoma 1961 in 2000 je na meteorološki opazovalnici Mužac v povprečju padlo kar 3036 mm padavin letno. Absolutni italijanski rekord, 6103 mm padavin v enem letu, so sicer leta 1960 namerili v bližnji dolini Učje. Razlog je gorska pregrada Muzcev, ki prav tu zaustavlja vlažne jadranske zračne gmote na njihovi prevladujoči poti proti severovzhodu. Muzci namreč spominjajo na visok zid, ki se z dna doline strmo dviga proti vrhovom. Ti sicer ne dosežajo ekstremnih nadmorskih višin. Najvišji vrh, imenovan enostavno Vrh Muzcev (*Cime del Monte Musi*), je visok "le" 1869 m, kar pa je še vedno 1200 metrov višje kot dolinsko dno neposredno pod njim.

Muzci so razmeroma težko dostopni. Redke označene planinske poti, ki vodijo nanje, so izredno strme in, predvsem v zgornjem delu, izpostavljene. Planinskih koč ni, pod Vrhom

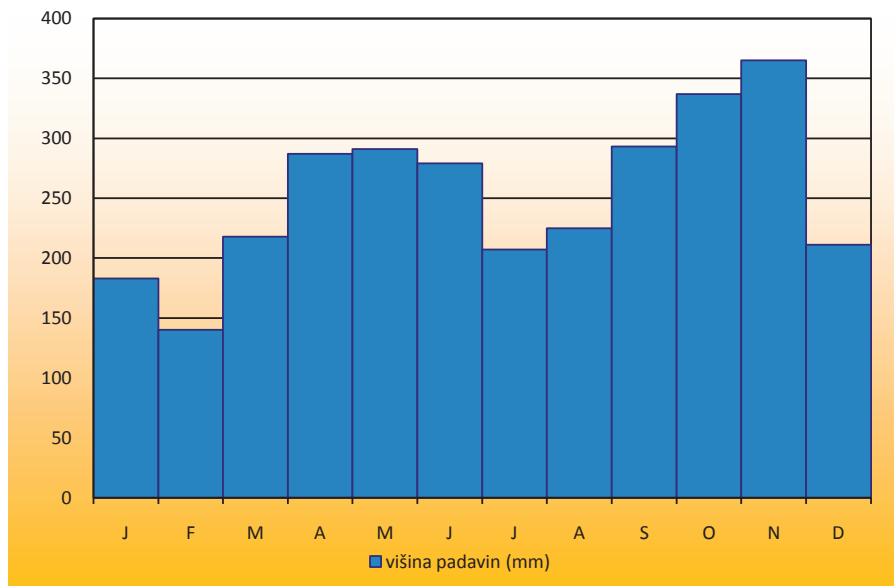

Prostrana prodišča v Dolu po Meji. Foto: Primož Pipan.

Dvojezična tabla ob na začetku vasi Mužac. Foto: Primož Pipan.

Povprečna letna višina padavin v kraju Mužac. Vir: medmrežje 3.

Muzcev je le bivak, kjer je mogoče za silo prespati. Pogorje je sicer v Naravnem parku Julijske predalpe (*Parco Naturale delle Prealpi Giulie*), ki ima sedež v sosednji Reziji.

Vas Mužac stoji na vzpetini severno od izvirov Tera. Leta 1976 so jo močno prizadeli potresi. Večina prebivalcev se je izselila v Furlansko nižavje, vas pa so delno obnovili z montažnimi hišami. Nekoliko nenavadno ime kraja je istega izvora kot oronim Muzci in se navezuje na nekdanjo pastirsko dejavnost v teh krajih. Ime *Muzci* naj bi namreč izhajalo iz glagola 'molsti'.

Postaja 3: Bardo

Osrdje Terskih dolin pripada občini Bardo. Njeno uradno središče je v Njivici (*Vedronza*), vasi na dnu doline reke Ter, največji kraj Bardo (*Lusevera*) pa stoji na vzpetini severovzhodno od tod, kar je tudi motivacija njegovega slovenskega imena. Udeleženci ekskurzije so v Bardu obiskali znamenitega zamejskega rojaka, profesorja in pesnika, gospoda Viljema Černa, ki si v teh krajih že dolga leta prizadeva ohranjati slovenstvo, za kar je bil v Sloveniji že večkrat nagradjen. V Bardu skrbi za lepo urejen etnografski muzej, urejen v nekdanji vaški mlekarni. Obiskovalcem z navdušenjem predstavi življenje ob Teru nekoč in danes. V njegovih pripovedih je zaznati vse polno trpkosti, povezane z raznarodovalnimi pritiski, uničujočimi potresi in izseljevanjem ljudi.

Udeležencem ekskurzije je domači kraj predstavil beneškoslovenski rojak, profesor in literat Viljem Černo. Foto: Primož Pipan.

Od vaške cerkve v Bardu se odpira čudovit pogled na dolino Tera in gore nad njo. Posebej lepo se vidi dolino pritoka Bedroše na zahodu, ki sega do skrajne zahodne točke sodobnega slovenskega narodnostnega ozemlja. Tam etnična meja še vedno poteka prek Malega in Velikega Karmana ter vmesnega sedla Predola. Neposredno za njimi stoji furlansko mesto Gumin, imenovano tudi Humin (*Gemona del Friuli*). Vzhodno pod Predolom je najzahodnejša slovenska vas Breg (*Pers*), ki pa je na žalost brez stalnih prebivalcev. Nekoliko boljše so demografske razmere v vaseh Njivica in Ter (*Pradielis*) ob glavni cesti ter v Podbardu (*Cesariis*) nekoliko višje na pobočjih Postovčiča. Te kraje je zelo zaznamovalo leto 1976, ko so rušilni potresi maja in septembra zahtevali človeške žrtve in povzročili ogromno gmotno škodo. Vasi so bile razdejane in ohranile so se le redke stavbe. Popotresna obnova, pri kateri je sodelovala tudi takratna Jugoslavija (in v njenem okviru predvsem Slovenija), je šla v smer novogradenj, ki so sicer zadostile stanovanjskim potrebam ljudi, niso pa upoštevale kmečke tradicije teh naselij. Predvsem dejstvo, da novim hišam niso bila dozidana gospodarska poslopja, je botrovalo dokončni opustitvi živinoreje, ki je bila pred potresi večini tamkajšnjih prebivalcev temeljni eksistenčni vir. Ponekod so tako kot na slovenski strani meje za živino celotne vasi zgradili skupne hleve.

Za te kraje že tako značilno odseljevanje se je s tem samo še okrepilo in prišlo je do izrazitega praznjenja vasi. V nekatere novogradnje so se pozneje naselili priseljenci, ki so prišli v glavnem iz Furlanije. S tem se je v Terskih dolinah začela spreminjati etnična podoba do takrat skorajda povsem slovenskih naselij. Ohranjanje slovenske identitete je že od nekdaj

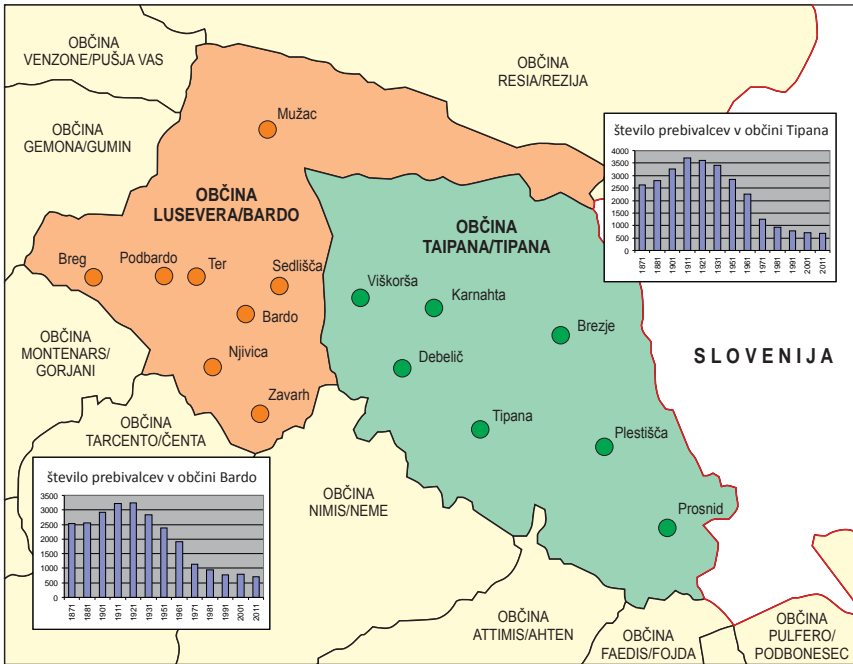
Zvonik župnijske cerkve sv. Jurija
v Bardu. Foto: Primož Pipan.

Obnovljen etnografski muzej v Bardu. Foto: Primož Pipan.

Del razstavljenih eksponatov v muzeju. Foto: Primož Pipan.

Položaj občin Bardo in Tipana, njuna naselja ter spreminjanje števila njihovih prebivalcev. Vir: medmrežje 2.

povezano z velikimi težavami, saj so ti kraji poleg rezijanskih prometno najbolj oddaljeni od matične Slovenije. Tod nikoli ni bilo dvojezičnega šolstva in do sedaj ni nikdar segel slovenski televizijski signal. Zaradi tega se slovenska beseda ohranja le v domačem terskem narečju, ki mu tukajšnji prebivalci pravijo *po našin*. To dejstvo so tudi tu, podobno kot ob Nadiži, nekateri skušali zlorabiti za izključitev območja iz zakonsko določenih norm za zaščito slovenske manjšine in uvedbo nekakšnega "tretjega" jezika, ki naj bi ga govorili tukaj. Zmerni optimizem glede ohranjanja slovenstva temelji na cerkvah, kjer se v bogoslužju še vedno vključuje slovensko narečje, v fakultativnem pouku slovenščine, ki ga v Bardu organizirajo za otroke, ter na dvojezičnih krajevnih tablah, ki so jih končno postavili v zadnjih letih.

Lepši časi se obetajo tudi Etnografskemu muzeju v Bardu, saj so po dolgoletnih prizadevanjih končno obnovili stavbo nekdanje mlekarne. Pred tem so bili eksponati izpostavljeni vlagi in postopnemu propadanju. Muzej je zelo lepo urejen in dostopen tudi invalidom. V treh prostorih so razstavljeni raznovrstno orodje in pripomočki, ki so jih ljudje nekoč uporabljali za različna kmetijska opravila na pašnikih, v gozdu, hlevih in drugod. Predstavljeni so bogati običaji, ki so oblikovali etnografsko podobo krajev ob Teru in Karnahči, številne fotografije oživijo tudi predpotresno podobo tamkajšnjih vasi in njihovih prebivalcev. Zelo hvalevredno je, da je domačinom v najtežjih časih po naravni nesreči uspelo ohraniti bogato kulturno dediščino in jo javnosti predstaviti v muzeju.

Postaja 4: Zavarh

Nekaj kilometrov jugovzhodno od Barda je vas Zavarh, ki jo sestavlja nekaj gručastih jeder, razporejenih po hrbtu med dolinama Tera na zahodu in Karnahte na vzhodu. Geološko stoji na prehodu s flišnih kamnin, ki gradijo nižje sleme med Stolovim grebenom na severu in apnenčastim masivom Bernadjo (na nekaterih zemljevidih je poimenovano Krnica) na jugu. Na tem geološkem stiku so idealne razmere za razvoj kontaktnega ali stičnega krasa. Zato Zavarh poleg matičnega Krasa in visokogorskih brezen na Kaninu slovi kot eno najpomembnejših kraških območij v Furlaniji - Julijski krajini.

Kapniško okrasje v Novi jami. Foto: Primož Pīpan.

V bližnji okolici vasi so jamarji odkrili številne jame in brezna, skozi katera se vode s hrbta pretakajo proti močnim kraškim izvirov v dolini. Najbolj znana je turistična Nova jama (*Grotta Nuova di Villanuova*), poleg nje velja omeniti še jami Dovica (*Grotta Doviza*) in Lubinica, ki ji domačini pravijo Vijanta (*Abisso di Vigant*).

Vhod v Novo jama v Zavarhu je nekaj sto metrov zahodno od parkirišča in restavracije. Do njega se spustimo po lepo urejeni pešpoti. V jama vstopimo skozi umetno izkopen predor, nato pa smo hitro v strmem naravnem rovu ob potoku, ki teče skozenj. Rov je izredno zanimiv, saj je nastal na stiku skladov apnenca in fliša. Usmerjen je proti jugozahodu, kamor odteka dobršen del kraških voda z območja Bernadje. Zaradi tega se v soteskah Tera in sosednje Karnahte, pa tudi na robu Furlanskega nižavja, denimo na območju vinogradiškega Romandola, pojavljajo številni močni kraški izviri.

V Novi jami so jamarji postavili replike jamskih medvedov, saj so tamkaj našli nekaj okostij teh veličastnih izumrlih živali.

Preglednica 3: Turistične jame v Furlaniji - Julijski krajini.

jama	naselje in pokrajina	posebnost
Briškovska jama (<i>Grotta Gigante</i>)	Briščiki - Tržaška pokrajina	največja turistom dostopna podzemna dvorana na svetu z dimenzijami 265 m x 65 m x 107 m
Nova jama (<i>Grotta Nuova di Villanuova</i>)	Zavarh - Videmska pokrajina	nastala je na stiku apnenca in fliša
Landarska jama (<i>Grotta di San Giovanni d'Antro</i>)	Landar - Videmska pokrajina	v jami je podzemna cerkev
Zelene jame (<i>Grotte verdi di Pradis</i>)	Pradis - Pordenonska pokrajina	v jami s tremi dvoranami je podzemna cerkev

Vir: medmrežje 4.

Postaja 5: Čenta

Čenta je večje naselje, ki je nastalo v izteku Terske doline na Furlansko nižavje. V njem živi približno 9000 prebivalcev, ki mestece imenujejo tudi *Tarcento* (italijansko) oziroma *Tarcint* (furlansko). Zgodovinski nastanek naselja je vezan na potek langobardskega limesa, sistema utrd, ki so ga Langobardi postavili kot zaščito pred slovanskimi prebivalci hribovitega predgorja Julijskih Alp. Z njim so želeli preprečiti, da bi se Slovenci naselili na rodovitno Furlansko nižavje, kar jim je v veliki meri tudi uspelo. Narodnostna meja je dolga stoletja ostala skorajda nespremenjena. Hribovska naselja so ostala slovenska, nižinska pa furlanska; le v zadnjem stoletju je prišlo do zanimivih sprememb. Zaradi izrazite depopulacije Beneške Slovenije so nekatera naselja, predvsem na njenem zunanem robu (denimo Flajpan in Breg nad Terom) tako rekoč opustela, ali pa so se v njih naselili Furlani. Na drugi strani se je veliko Slovencev pomešalo med Furlane in živijo na ravnini, predvsem na območju med Čento, Vidmom in Čedadom.

Vzdolž nekdanjega langobardskega limesa so še vidni ostanki utrd in drugih obrambnih zgradb. Ogledati si jih je mogoče v Ratnju (*Artegna*), Čenti, Nemah, Fojdi in Čedadu. Nad središčem Čente se dvigajo mogočni zidovi nekdanje trdnjave, ki so jo naseljevali grofje Frangipani. Ti so gospodarsko obvladovali tudi območje Terskih dolin in so zato zgodovinsko pomembni tudi za Slovence. Le streljaj od utrdbe Čento od zgoraj obvladuje privlačna vila Moretti, preurejena v razstavi prostor.

Središče Čente, ki je pobratena z našim Bovcem, je strnjeno pozidano na strmem desnem bregu Tera. Ulice so značilno ozke, razširijo se le ob glavnem trgu, ki ga obvladuje mogočna cerkev sv. Petra iz 15. stoletja. Novi deli Čente se širijo proti jugu in zahodu. Tam lahko opazujemo za Furlanijo značilne podjetniško-industrijske cone, razporejene predvsem vzdolž glavnih cest Videm–Gumin in Čedad–Gumin.

Literatura in viri:

- 2011 – Regione in cifre. Statistični podatki Furlanije - Julijske krajine, 2011.
- Avon, G. 2006: Terska dolina / Alta Val Torre / Val de Tor. Mohorjeva družba. Celje, 413 str.
- Cividale del Friuli and the Natisone Valleys, Tarcento and the Torre Valleys. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine, Videm, 2012.
- Dolhar, R. 2006: Zahodni rob. Mohorjeva družba. Celovec, 133 str.
- Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.
- Grego, M., Gruden, Ž. 1998: Beneška Slovenija. Družina. Ljubljana, 255 str.
- Mašera, A. 1998: Zahodne Julijske Alpe. Sidarta. Ljubljana, 160 str.
- Medmrežje 1: <http://www.maps.google.com/>, 10. 9. 2011.
- Medmrežje 2: <http://www.regione.fvg.it/rafvfg/cms/RAFVFG/GEN/statistica/SCHEDA2/>, 12. 9. 2011.
- Medmrežje 3: <http://www.meteo.fvg.it/IT/CLIMATOLOGIA/riassuntoPioggia/Riassunto.html>, 12. 9. 2011.
- Medmrežje 4: <http://digilander.libero.it/speleologia/html/turistiche.html>, 15. 9. 2011.
- Vodnik po planinski poti SPD Trst : vertikala s tromeje na zahodnih Karavankah do vznožja tržaškega Krasa. Založništvo tržaškega tiska. Trst, 1975, 110 str.
- Zuanello, N. 1998. Mračna leta Benečije. Cankarjeva založba. Ljubljana, 316 str.

Potek poti. Vir: NASA LANDSAT.

1

postaja

pot z avtobusom

Fagagna

Udine (Videm)

Compoformido

Rivolto

Godroipò

Vila Manin

Mortegliano

Palmanova

Gonars

Rivignano

Latisana

Jadransko morje

VIDEM Z OKOLICO

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 17. marca 2012.

Potek poti: Ljubljana – Sežana – Videm – Campoformido – Rivotto – Codroipo – Mortegliano – Gonars – Palmanova – Sežana – Ljubljana

Postaje:

1. Videm
2. Campoformido
3. Rivotto
4. Codroipo
5. Vila Manin
6. Mortegliano
7. Gonars

Uvod

Čeprav je bil za glavno mesto avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine izbran Trst, je njeno resnično srce Videm. Mesto, ki je tako rekoč v geografskem središču Furlanskega nižavja, stoji med Jadranskim morjem na jugu ter Julijskimi in Karnijskimi Alpami na severu. Je središče Videmske pokrajine, ki zajema dobršen del celotne dežele in ima etnično zelo raznoliko sestavo. Tu namreč poleg Italijanov živijo tudi Slovenci, Nemci in seveda Furlani. Prav slednji imajo Videm za svojo simbolično prestolnico. V mestu je sedež mnogih ustanov in organizacij, ki skrbijo za ohranjanje furlanskega jezika in furlanske kulture. Poleg medijev ima pri tem osrednjo vlogo Videmska univerza. Furlanski športni navdušenci kot pomemben steber potrjevanja svoje identitete izpostavljajo znani nogometni klub Udinese. Videm je tudi izredno privlačen turistični cilj. Mestno središče se ponaša z nekaj izjemnimi primerki beneške arhitekture, kar niti ne preseneča, saj je bilo tu nekoč središče celinskega dela Beneške republike. Glavni trg velja za najbolj privlačnega med beneškimi trgi, če izzamemo mesta ob morju.

V Vidmu je sedež univerze, ki se v furlanskem jeziku imenuje Furlanska univerza. Sestavlja jo deset fakultet z dobrimi 15.000 študenti. Foto: Primož Pipan.

Zelo zanimiva in obiska vredna je tudi bližnja okolica Vidma. Proti severu se razprostira venec morenskih gričev z vinogradi in pršutarnami okrog kraja San Daniele. Proti severovzhodu nas pot vodi v Čedad in Beneško Slovenijo. Proti jugu ni daleč do zgodovinskih krajev Palmanove, Ogleja in Gradeža.

Tokrat se odpravimo proti zahodu in se pobljže seznanimo z območjem v trikotniku Videm–Codroipo–Palmanova. Že po nekaj kilometrih prispemo v Campoformido, kjer so v vaški gostilni podpisali znamenito mirovno pogodbo, ki je z zemljevidov dokončno izbrisala nekoč mogočno Beneško republiko. V Rivoltu lahko obiščemo matično letališče svetovno znane letalske akrobatske skupine *Frecce Tricolori*. Posebej zanimiv je kraj Codroipo nekako na pol poti med Vidmom in Pordenonejem. Na nekdanjem križišču štirih rimskih cest in tik ob tako imenovani *črti izvirov* so se v srednjem veku naselili tudi slovenski kolonizatorji, o čemer pričča več krajevnih imen. Na robu Codroipa se je treba ustaviti še v čudovitem okolju Vile Manin, ki je dandanes nekakšno umetniško srce Furlanije.

Ob cesti proti Palmanovi nas preseneti najvišji italijanski cerkveni zvonik v kraju Mortegliano, ki je med vožnjo po prostranih ravninah Furlanskega nižavja pomembna orientacijska točka. Le nekaj kilometrov od tam je Gonars, kjer je bilo med drugo svetovno vojno fašistično taborišče za internirance iz Slovenije in Hrvaške. Na tamkajšnjem pokopališču so mnogi naši rojaki našli svoj poslednji dom ...

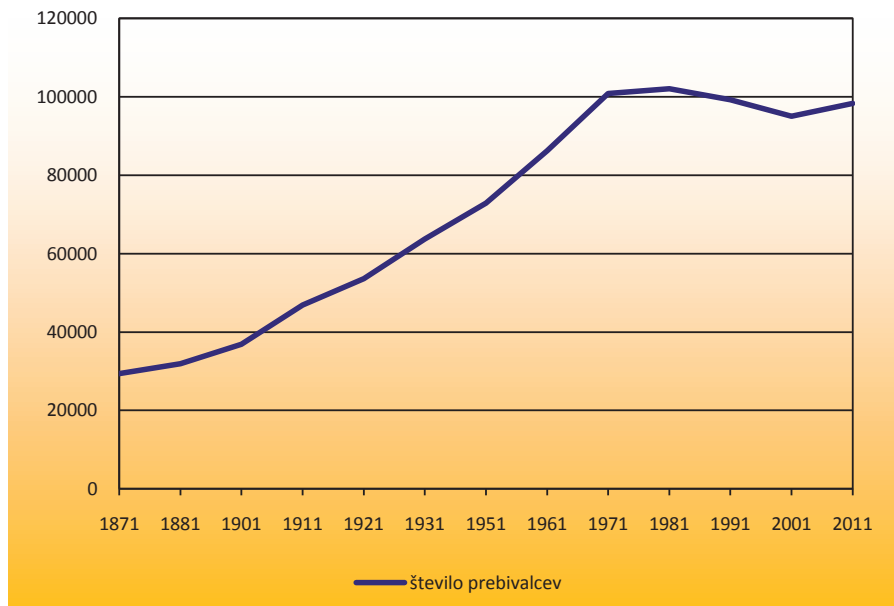
Splošne značilnosti Vidma in osrednjega dela Furlanskega nižavja

Videm je mesto s kar štirimi imeni. Za Italijane je *Udine*, za Furlane *Udin*, za Beneške in druge zamejske Slovence v Italiji *Viden* ter za Slovence iz Republike Slovenije Videm. Na takšno pestrost poimenovanj je seveda vplivala predvsem lega mesta na stičišču različnih narodov, ki poseljujejo območje enega najugodnejših prehodov iz Sredozemlja proti srednji Evropi. Le kakih trideset kilometrov proti jugu je namreč zgodovinski kraj Oglej (*Aquileia*), kjer so se v antiki križale prometnice iz osrednje Italije prek Postojnskih vrat proti Podonavju na eni strani in prek Karnijskih Alp proti Koroški na drugi. Jedro Vidma je nastalo ob rimski cesti *Via Iulia Augusta*, neposredno pod gričem, na katerem stoji Videmski grad, ki so ga v zdajšnji podobi dogradili sredi 16. stoletja.

Po propadu Rimskega imperija je Videm dolgo ostal nepomemben, v senci bližnjih večjih središč, a je po priključitvi Beneški republiki v 15. stoletju ponovno zaživel v vsem sijaju. Benečani so namreč prav tu videli možnost utrditve svojega ozemlja tudi na kopnem, kar so poimenovali *terra ferma*. Mesto je postalo pomembno tržno in kulturno središče. Njegova ugodna prometna lega je izrazito vplivala na gospodarski razvoj, ta pa je krojil bogat arhitekturni razvoj mestnega središča, ki je v naslednjih stoletjih dobilo podobo pravega bisera beneških gotskega stavbarstva in umetnosti. Benečani so že tedaj v veliki meri upoštevali prisotnost Furlanov na tem območju. V Videmskem gradu je namreč zasedal nekakšen furlanski parlament, ki je odločal o za Furlane pomembnih zadevah. Rekli bi lahko, da je bil daljni predhodnik avtonomije dežele Furlanije - Julijske krajine.

Močan izvir na tako imenovani črti izvirov. Foto: Primož Pipan.

Število prebivalcev občine Videm po popisih. Vir: Medmrežje 4.

Zaradi svoje zgodovinske vloge in umetnostnih zakladov je mesto zagotovo vredno obiska. Z zgodovino je prežeta tudi njegova okolica, ki jo s severa in vzhoda oklepa Beneška Slovenija. Naravnogeografsko se tokrat posvečamo krajem, ki jih odlikujeta uravnanost in bogastvo vodnih virov, glavni značilnosti Furlanskega nižavja. Glavnina vodnih virov je v obliki podtalnice, ki se izdaja v močnih izvirih na jugu. Območje je izrazito kmetijsko. Prevladujejo polja s koruzo, vinogradi in sadovnjaki. Uravnanost izdatno prikrivajo čudoviti pogledi na južni obrobji Karnijskih in Julijskih Alp, ki se vzpenjajo le nekaj kilometrov severno od tod.

Opis poti

Postaja 1: Videm

Staro jedro Vidma je strnjeno pozidano pod grajskim gričem. Zahodno, južno in jugovzhodno od gradu se prepletajo značilne ozke ulice, mnoge med njimi krasijo arkade. Na pomembnejših križiščih so nastali slikoviti trgi, ob katerih so tudi vsi najpomembnejši mestni sakralni objekti, vključno s katedralo. Posebna značilnost osrednjega dela Vidma so tudi vodni kanali, imenovani *rogge*, ki dovajajo svežo vodo iz bližnje reke Ter (*Torrente Torre*) in

Pogled na Videm z gradu. V ospredju je Prvomajski trg. Foto: Primož Pipan.

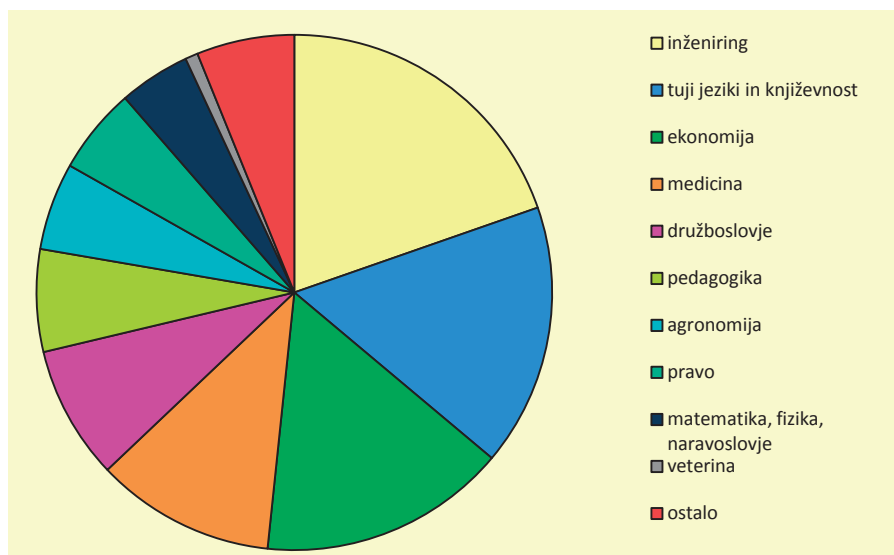

Ena od posebnosti Vidma so kanali, ki v mesto dovajajo svežo vodo. Foto: Primož Pipan.

drugih manjših vodotokov osrednje Furlanije. Pogled z grajskega griča razkriva razsežnosti širšega mestnega središča, ki ga na zunanji strani omejuje krožna cesta. Ta delno sledi poteku nekdanjega mestnega obzidja, zato ob njej lahko še vedno vidimo nekaj starih mestnih vrat, denimo blizu železniške postaje Oglejska vrata (*Porta Aquilea*) in na severozahodnem robu *Porta Valalta*. Z gradu se vidi tudi sodobni del mesta, ki se razprostira na vse strani, predvsem pa proti severu in severozahodu. Tam so zgradili velika poslovna območja, s katerimi se predmestja Vidma navezujejo na sosednje kraje. Takšna neprekinjena pozidava je posebej značilna za pas vzdolž stare državne ceste proti Trbižu.

Najprimernejši kraj za začetek sprehoda po mestnem središču je prostrani Prvomajski trg (*Piazza Primo Maggio*) na severovzhodnem vznožju grajskega griča. Tam je tudi veliko parkirišče, kjer lahko pustimo svoje vozilo (če smo bolj okoljsko ozaveščeni, bomo v Videm prišli z vlakom in začeli ogledne na železniški postaji na južnem robu mestnega jedra).

S trga se odpravimo v zahodni smeri, po ulici *Via Portanuova*, in kaj hitro se znajdemo na severnem koncu osrednje prometnice starega mesta, imenovane *Via Mercato Vecchio*. Preden se po njej odpravimo proti osrednjemu trgu na jugu, se lahko na kratko podamo proti severu do univerzitetne četrti, kamor vodi pot prek prvega slikovitega vodnega kanala. Univerzitetni prostori so v več stavbah, med katerimi je najzanimivejša in najpomembnejša Palača Florio (*Palazzo Florio*), kjer je tudi sedež Videmske univerze (*Università degli Studi di Udine*). Univerza ima za Videm izjemen pomen, saj ponuja pestro paleto študijskih programov in je tako poleg univerze v Trstu najpomembnejše izobraževalno središče celotne Furlanije - Julijske krajine. Je tudi eden od stebrov, na katerih sloni ohranjanje furlanskega jezika in furlanske kulture. Njeno raziskovalno središče redno izdaja znanstvena in strokovna dela o Furlanijah in Furlaniji.

Diplomanti Videmske univerze po smereh študija v študijskem letu 2009/2010. Vir: Medmrežje 4.

Središče Vidma krasijo ulice s slikovitimi arkadami. Foto: Primož Pipan.

Lionellova loža stoji na južnem robu Trga svobode. Foto: Primož Pipan.

Na Trgu svobode je še Loža svetega Janeza, nad katero je grič z Videmskim gradom. Foto: Primož Pipan.

Videmska katedrala z nizkim osmerkotnim zvonikom. Foto: Primož Pipan.

Ko se po glavni ulici vračamo proti glavnemu trgu, lahko občudujemo predvsem dolge nize arkad, ki so značilne tudi za druge pomembnejše furlanske kraje. Po tej prvini slovi tudi zahodnofurlansko središče Pordenone. Ulica sledi poteku nekdanje glavne tržne poti skozi mesto, katere predhodnica je bila slovita rimska cesta *Via Lulia Augusta*, ki je Oglej povezovala s Koroško. V nadaljevanju se jugovzhodno od glavnega trga najprej preimenuje v ulico *Via Vittorio Veneto*, nato pa v Oglejsko ulico (*Via Aquilea*), ki se zaključí z Oglejskimi vrati. Vzdož ulice še vedno prevladujejo trgovine in poslovni prostori, predvsem bank in zavarovalnic. V notranjosti ene od palač se skriva pravcati arhitekturni biser – baročna kapela *Monte di Pietà*.

Glavni videmski trg, imenovan Trg svobode (*Piazza Liberta*), je preprosto čudovit. Že prej je bilo omenjeno, da velja za najlepši beneški trg na celini. Na južni strani ga zapira Lionellova loža (*Loggia del Lionello*) iz 15. stoletja, na severni pa stoletje mlajša Loža svetega Janeza (*Loggia di San Giovanni*), ki velja za arhitekturni presežek. V njenem osrednjem delu je kapela, posvečena žrtvam vojn, nad njo pa se dviga stolp z uro, ki je pravzaprav pomanjšana kopija tistega na Markovem trgu v Benetkah. Na trgu je več kipov, med njimi spomenik miru, in kip, ki upodablja pravičnost.

S trga nas z arkadami obdana klančina popelje do gradu. Videmski grad je postavljen na griču, ki je nekakšen osamelec sredi Furlanskega nižavja, čeprav je dejansko zadnja vzpetina v gričevnatem nizu, ki se od tod razprostira proti severozahodu in sega do vznožja Alp. Gre za prostrano pahljačo morenskih nanosov, ki jih je tu odložil ledenik z rediščem na območju Karnijskih in Julijskih Alp. Kljub nespornemu poreklu je med Furlani še vedno priljubljena legenda o nastanku grajskega griča. Po njej sodeč so ga s čeladami skupaj nagrebli hunski vojščaki, kar naj bi jim poglavar Atila zaukazal z namenom, da bi z višje lege lažje opazoval požig bližnjega Ogleja. Grad, ki arhitekturno ni kakšna posebnost, je za Furlane poln simbolike. V njem se je namreč za časa Beneške republike sestajal furlanski parlament. Zdaj so v gradu muzejske in umetniške zbirke. Najpomembnejša razstavljena dela pripadajo slovitemu beneškemu slikarju Gianbattisti Tiepolu, ki je mesto najbolj zaznamoval v umetnostnem smislu. V zvezi z gričem je treba omeniti še, da o njem poje nekakšna neuradna furlanska himna *Oh ce biel cjsjel a Udin* ('Kako lep grad je v mestu Videm'), ki jo med drugimi prepevajo tudi Beneški fantje. Ti so njeno besedilo prepesnili v prelestno slovenščino (medmrežje 5).

Če se napotimo zahodno od Trga svobode, hitro pridemo na še en prelep trg, ki se mu uradno reče *Piazza Matteotti*, neuradno pa po tamkajšnji

VIDEMSKI GRAD

*Lep si kraj, o prelepo mesto Videm,
lep si kraj, o prelepo mesto Videm,
o prelepo mesto Videm,
lepa v tebi je mladost.*

*Lepša si kot drugod po širnem svetu,
lepša si kot drugod po širnem svetu,
kot drugod po širnem svetu,
lepša v Vidmu si mladost.*

*Saj dekle lepo, mlado smeš objeti,
saj dekle lepo, mlado smeš objeti,
dekle mlado smeš objeti,
jo poljubljati ni greh.*

*Če pa fajmošter zve, da si poljubljal,
Če pa fajmošter zve, da si poljubljal,
dekle lepo in še mlado,
nič ne kara te zato.*

*Za poljub in objem ti da pokoro,
za poljub in objem ti da pokoro,
da poljubljati boš moral,
tja do konca svojih dni.*

cerkvi, posvečeni sv. Jakobu, *Piazza San Giacomo* ('Trg svetega Jakoba'). Ker je bil na njem vselej glavni sejem v mestu, je bil ta trg še veliko živahnejši od glavnega. Posebna zanimivost je balkon na pročelju cerkve, ki so ga zgradili zato, da je duhovnik na njem maševal, maši pa so lahko prisostvovali tudi ljudje na tržnici.

Jugovzhodno od Trga svobode ne smemo mimo Stolničnega trga (*Piazza del Duomo*). Tu seveda stoji mestna katedrala, zgrajena v 13. stoletju. Zanimiva sta njena precejšnja širina in razmeroma nizek zvonik z osmerokotnim tlorisom. V notranjosti cerkve si lahko ogledamo številna dragocena umetniška dela, med katerimi izstopajo Tiepolove poslikave.

Preden se vrnemo na izhodišče našega sprehoda, se moramo ustaviti še pred nadškofjsko palačo na Patriarhalnem trgu (*Piazza Patriarcato*). V njej je uradni sedež videmske nadškofije. Ker pod njeno okrilje spadajo tudi slovensko govoreči verniki v Beneški Sloveniji, Režiji in Kanalski dolini, je na njej tudi napis v slovenskem jeziku. Slikovita je tudi okolica palače s parkom in še enim značilnim kanalom, po katerem se hitro pretaka voda, speljana iz bližnjih rek.

Postaja 2: Campoformido

Le nekaj kilometrov jugozahodno od roba Vidma je značilna furlanska obcestna vas Campoformido, povsem podobna drugim podeželskim naseljem na tem območju. Kljub temu je Campoformido nekaj posebnega, saj se je v njem zapisalo eno najpomembnejših poglavij evropske zgodovine. 17. oktobra 1797 je bila namreč podpisana znamenita pogodba v Campoformidu, imenovana Campoformijska pogodba (*Trattato di Campoformio*). Poimenovanje zgodovinskega dokumenta izhaja iz dejstva, da se za kraj podpisa velikokrat, tudi v mednarodni literaturi, uporablja ime *Campoformio*, kar pa je zgolj različica krajevnega imena Campoformido, ki jo poznajo v beneškem narečju; Furlani ga imenujejo *Cjampfuarmit*.

Konec osemnajstega stoletja je prišlo do korenitih pretresov na evropskem političnem prizorišču. Takrat je bila eden glavnih akterjev francoska vojska. General Napoleon Bonaparte se je intenzivno posvečal tako imenovani italijanski odpravi, s katero si je z obličja Zemlje prizadeval izbrisati do takrat že precej opešano nekdanjo pomorsko velesilo Beneško republiko. To mu je tudi uspelo, saj je bila večstoletna vladavina Serenissime zaključena prav s Campoformijsko pogodbo. Pred njegovim podpisom so Francozi seveda vdrli v prestolnico sredi lagune in ponižali Benečane, Napoleon pa se je, z nemalo simbolike, naselil prav v poletno rezidenco zadnjega doža Lodovica Manina, Vilo Manin (*Villa Manin*) pri Codroipu. Prav ta okoliščina je bila tudi razlog za izbiro kraja podpisa pogodbe. Druga pogodbeni stranka je imela pogajalce nastanjene v Vidmu. Ti se nikakor niso mogli sprijazniti, da bi se šli pogajati k Napoleonu v Vilo Manin. Na drugi strani so bila tudi za Francoze nepredstavljiva pogajanja v Vidmu. Zato so se kompromisno srečali na pol poti, v vaški gostilni v Campoformidu, ki še vedno stoji in se imenuje *Trattoria al Trattato* ('Gostilna pri pogodbi'). Tu so dorekli vse podrobnosti pogodbe in jo, danes bi rekli, parafirali. Tisti pravi, uradni in

Slavna gostilna v Campofornidu, kjer je bila leta 1797 parafrana pogodba, s katero je bila ukinjena Beneška republika. Foto: Primož Pipan.

dokončni podpis pa se je vendarle dogodil nekaj ur pozneje v Vili Manin. Njen podpisnik v imenu Avstrije je bil znani grof Johann Ludwig Josef von Cobenzl.

Pogodba je korenito spremenila zemljevid takratne Evrope, saj je bila z njo ukinjena Beneška republika. Glavnina njenega ozemlja, vključno z Benetkami, je bila dodeljena Avstriji, Francozi pa so dobili Jonske otoke, ki so zdaj del Grčije. V zameno za to je morala avstrijska stran priznati obstoj tako imenovane Čezalpske republike, ki so jo iz zasedenih ozemelj na severu Italije ustanovili Francozi. Do ozemeljskih sprememb je prišlo tudi na severozahodu srednje Evrope. Sveto Rimsko cesarstvo je izgubilo ozemlja na levem bregu Rena, torej pokrajini Alzacijo in Loreno, ki sta tako postali predmet "večnih" sporov med Nemci in Francozi. Napoleon si je za nekaj časa podredil tudi zdajšnjo Belgijo.

Tako je ime majhne furlanske vasi obkrožilo Evropo. Danes je Campofornido spet prepuščen svojemu miru. Na viharne zgodovinske dni spominjata le še omenjena gostilna in spomenik evropskemu miru ob glavni cesti.

Postaja 3: Rivolto

Po vsej Italiji je znano še eno majhno naselje iz osrčja Furlanije, to je Rivolto. V njem je namreč vojaško letališče, na katerem ima bazo znamenita letalska akrobatska skupina *Frecce Tricolori* ('Tribarvne puščice'). Gre za enega največjih ponosov italijanske vojske. Skupina

letalcev, ki v različnih formacijah izvajajo neverjetne akrobacije v zraku in pri tem spuščajo izpušno sled v barvah italijanske državne zastave, navdušuje obiskovalce tako rekoč vseh velikih prireditve v Italiji (obletnice, državni prazniki, športne prireditve ...), pa tudi mnogih letalskih mitingov zunaj njenih meja.

Akrobatska skupina, ki seveda uradno pripada vojski, je bila ustanovljena leta 1961 in Rivotto je bil že takrat izbran za njeno oporišče. Na predstavah običajno hkrati nastopa deset letal, od katerih jih devet oblikuje formacijo, en pilot pa nastopa kot solist.

Akrobate je velikokrat mogoče opazovati pri vajah nad Furlanijo. Po predhodni najavi ponujajo tudi ogled v letalski bazi, s katerimi obiskovalcem predstavijo zgodovino in delo Tribarvnih puščic.

Postaja 4: Codroipo

Codroipo (furlansko *Codroip*) je pomembno središčno naselje na pol poti med Vidmom in Pordenonejem. Ima okrog 16.000 prebivalcev. Nastalo je na geografsko zanimivi lokaciji, saj tu poteka znana črta izvirov (*zona delle risorgive*), vzdolž katere prihaja na plan talna voda. To napajajo vodotoki, ki ob vznožju Karnijskih Alp poniknejo v prodne nanose. Le nekaj kilometrov vstran, zahodno od Codroipa, pa teče najpomembnejša furlanska reka Tilment (italijansko *Tagliamento*, furlansko *Tiliment*).

Ugodno lego so cenili že Rimljani, ki so tu ustanovili naselje *Quadrivium*. Ime označuje

Ime predmestja Codroipa ne more prikriti slovenskega izvora. Foto: Primož Pipan.

Hidrografska mreža Furlanije - Julijske krajine.

križišče štirih poti, ki so vodile od morja proti Alpam in od zahoda proti Istri ter Postojnskim vratom. Zaradi tega je Codroipo med tistimi kraji v Furlaniji, ki se lahko pohvalijo z zelo zgodnjimi začetki.

Codroipo z bližnjo okolico je zelo zanimiv tudi z vidika slovenstva. V te kraje so namreč srednjeveški zemljiški gospodje naseljevali naše prednike, saj so potrebovali prebivalstvo za obdelavo kmetijskih zemljišč v naseljih, kjer so bolezni (predvsem kuga) in ogrski napadi zdesetkali prvotno prebivalstvo. Tako so nastala tudi povsem nova naselja s slovensko govorečimi kolonisti. Čeprav so se razmeroma hitro zlili z okoliškimi Furlani in nato tudi povsem asimilirali, so se ohranila številna krajevna in ledinska imena, ki, četudi zapisana v furlanski (ali italijanski) obliki, nedvomno kažejo na slovenski izvor. Tako se na primer severno predmestje Codroipa imenuje *Goricizza*, nekaj kilometrov jugozahodno od tod pa je še naselje *Gorizza*.

Naravnogeografsko je posebej zanimivo območje na južnem robu Codroipa. Tu namreč lahko na zavarovanem območju opazujemo izvire reke Stella na črti izvirov. Skozi parkovno območje je urejen sistem sprehajalnih poti, ob katerih se pojavljajo številni večji in manjši izviri. Ti se kmalu združijo v enotno strugo Stelle, ki proti jugu teče vzporedno s soslednjim Tilentom in se po 47 km dolgem toku izliva v Maransko laguno (*Laguna di Marano*).

Postaja 5: Vila Manin

Le nekaj kilometrov jugovzhodno od središča Codroipa je vas Passariano, ki slovi po Vili Manin, največji in arhitekturno najlepši med številnimi razkošnimi poslopji na območju Furlanije. Ime vile se navezuje na njene lastnike, bogato in politično vplivno družino Manin, ki jo je zgradila v 16. stoletju, nakar je bila večino časa njena poletna rezidenca. Zadnji v nizu vplivnih članov družine je bil Lodovico (tudi Ludovico) Manin, ki se je v zgodovino zapisal kot poslednji dož Beneške republike. Ko so njen večstoletni obstoj leta 1797 zapečatili Francozi, se je v vilo za nekaj časa vselil sam Napoleon Bonaparte. Za Benečane je bilo francosko ponižanje še toliko hujše, ker je tu prišlo do formalnega podpisa Campoformijske pogodbe.

Ogromna vila je bila zgrajena v slogu, ki ga je v tistem obdobju udeleževal znameniti arhitekt Andrea Palladio iz Vicenze. Glavno poslopje gleda na prostrano zelenico, ki jo skoraj z vseh strani obdajajo arkadni hodniki. Namen take arhitekturne zasnove naj bi bilo pomenjanje podobe Trga svetega Petra v Vatikanu. Na nasprotnem koncu se odpira glavni,

Pročelje vile Manin z arkadnima hodnikoma. Foto: Primož Pipan.

južni vhod na posestvo, za vilo pa se razprostira velik park z drevesi številnih zanimivih vrst, ki so jih v njem zasadili.

Zanimiva je tudi vpetost posesti Vile Manin v ruralno okolico. Na obeh straneh arkad, ki obdajajo osrednjo zelenico, so namreč hiše in gospodarska poslopja naselja Passariano, ki spada med značilna furlanska podeželska naselja. Velike hiše so postavljene v glavnem v obcestnih nizih. Prek osrednjega dela glavne zelenice je speljana krajevna cesta, ki povezuje sicer ločena dela Passariano.

Zdaj je Vila Manin eno osrednjih kulturnoumetniških središč Furlanije - Julijske krajine. V njej redno organizirajo različne tematske razstave. Tu se pogosto srečujejo umetniki z vsega sveta. Slikovit prostor pred vilo je pogosto prizorišče različnih prireditev, s katerimi želijo obiskovalcem predstaviti raznoliko podobo in ponudbo Furlanije. Posebno zanimiv je tamkajšnji sejem furlanskih vin in kulinaričnih dobrot.

Postaja 6: Mortegliano

Mortegliano stoji tako rekoč sredi Furlanskega nižavja, v neposredni bližini pomembnega avtocestnega križišča pri Palmanovi. Bil bi povsem običajna furlanska vas, če ne bi sredi naselja stala v zanimivem osmerokotnem tlorisu zgrajena stolna cerkev (*Duomo*), posvečena svetima Petru in Pavlu. V arhitekturno izjemno bogati Italiji tudi to še ne bi bilo dovolj za večjo slavo, če se ne bi leta 1955 odločili cerkvi dodati poseben zvonik. V štirih letih so iz armiranega betona zgradili najvišji zvonik v državi, visok kar 113,2 m. Za primerjavo, slavni zvonik sv. Marka v Benetkah je visok "samo" 98,6 m.

Čprav morteglianski zvonik ni kakšen poseben arhitekturni presežek, je s svojo višino takoj postal simbol kraja in vir lokalnega ponosa. Ob lepem vremenu je neizgledna orientacijska točka vsem, ki se prevažajo po avtocestah v osrčju Furlanije.

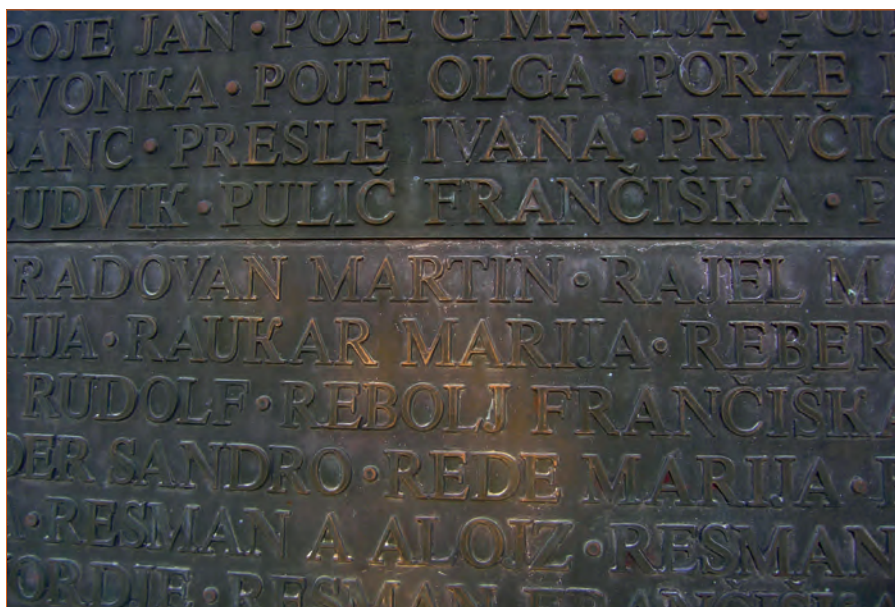
Postaja 6: Gonars

Streljaj od Palmanove in avtoceste je naselje Gonars, pri nas dobro znano po svoji zlovešči preteklosti. Med drugo svetovno vojno se je zapisalo v zgodovino zaradi tamkaj ustanovljenega koncentracijskega taborišča, enega od tistih, ki so jih italijanski fašisti postavili z namenom interniranja Slovencev in Hrvatov, pregnanih z med vojno zasedenih območij. Ime kraja domačini naglašajo na zadnjem zlogu, kar je ena od značilnosti furlanskega jezika.

Fašisti so načrt za postavitve taborišča v Gonarsu naredili že kmalu po začetku druge svetovne vojne. Sprva so vanj nameravali namestiti ruske vojne ujetnike, a so z napadom na Jugoslavijo aprila 1941 spremenili namere. Takrat je italijanska vojska okupirala dobršen del zdajšnje Slovenije in ga upravopolitično organizirala kot Ljubljansko pokrajino, formalno priključeno Kraljevini Italiji. Na zasedenem ozemlju je italijanska vojska vse bolj grobo obračunavala z lokalnim prebivalstvom in še posebej s pripadniki odporniškega gibanja ter njihovimi podporniki. Streljala je talce, požigala vasi in nelojalne ljudi pošiljala v

Spominsko obeležje v Gonarsu. Foto: Primož Pipan.

Imena nekaterih slovenskih žrtev v gonarškem taborišču. Foto: Primož Pipan.

Od zloglasnega taborišča so ostali le še skromni temelji barak. Foto: Primož Pipan.

internacijo. Najbolj znana poteza zasedbene vojske je bila, da je Ljubljano obdala z bodečo žico in jo tako pravzaprav spremenila v največji zapor v Evropi. Za zločine na zasedenem slovenskem ozemlju, za katere pa se po vojni ni nihče znašel pred sodiščem, so bili odgovorni predvsem poveljnik italijanske 2. armade, general Mario Roatta, general Mario Robotti, ki je vodil glavnino vojaških operacij, in visoki komisar Emilio Grazioli, politični "upravnik" Ljubljanske pokrajine.

Taborišče v Gonarsu je bilo zgrajeno v dveh sektorjih, medsebojno oddaljenih približno kilometer. Celoten kompleks barak je bil obdan z bodečo žico in stražnimi stolpi. Namenjen je bil namestitvi približno 3000 ljudi, a jih je bilo do poletja 1942 v njem že več kot 6000. Sprva so v Gonarsu internirali izobražence, umetnike, politike in študente, ki naj bi bili zasedbenim oblastem še posebej nevarni. Po roški ofenzivi leta 1942 so v taborišče pripeljali še veliko več ljudi, ki so jih izselili iz južnega dela zdajšnje Republike Slovenije in iz Gorskoga kotarja na Hrvaškem. Pregnance so najprej pošiljali na otok Rab, kjer so prav tako postavili koncentracijsko taborišče, v katerem je v nemogočih razmerah živelo več kot 10.000 internirancev. Nato so se odločili, da od tam umaknejo predvsem otroke, ženske in starejše, ki so jih premestili v Gonars.

Tudi v Gonarsu so bile življenjske razmere vse prej kot primerne. Zaporniki so množično umirali zaradi lakote in bolezni, ki so se razširile zaradi pomanjkanja osnovne higijene. Do zaprtja taborišča naj bi v njem umrlo več kot 500 oseb, od tega vsaj 70 otrok. Edini razmerna svetel trenutek je bil uspešen pobeg nekaterih zapornikov skozi rov, ki so ga skopali pod eno od barak. Zaradi tega dogodka so upravniki taborišča mnoge zapornike premestili drugam, predvsem v taborišča Monigo v predmestju Trevisa, Renicci v toskanski provinci Arezzo in v bližnjem kraju Visco.

Krutost življenja v Gonarsu je na lastni koži občutilo več znanih Slovencev, med njimi pesnika France Balantič in Alojz Gradnik, pisatelj Vitomil Zupan, kipar Jakob Savinšek ter politika Anton Vratuša in France Bučar.

Z italijansko kapitulacijo septembra 1943 je bilo taborišče razpuščeno. Gradbeni material so za svoje gradnje skoraj v celoti porabili domačini. Ironično, z njim so zgradili tudi otroški vrtec v Gonarsu. Zdaj si ob glavni cesti, ki iz Palmanove vodi proti Codroipu, lahko ogledamo le še skromne temelje nekaterih objektov in pojasnjevalne table. Na bližnjem pokopališču so v spomin in opomin postavili kostnico s posmrtnimi ostanki 453 Slovencev in Hrvatov. Spominu na tragično umrle se vsako leto poklonijo delegacije iz Slovenije in Italije, pa tudi italijanski predstavniki lokalne oblasti.

Literatura in viri:

- Dobrodošli v Furlaniji. Societa filologica friulana. Videm, 2003, 611 str.
 Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.
 Kersevan, A. 2007: Un campo di concentramento fascista: Gonars 1942–1943. Občina Gonars. Videm, 389 str.

Medmrežje 1: http://it.wikipedia.org/wiki/Campo_di_concentramento_di_Gonars, 25. 6. 2012.

Medmrežje 2: http://it.wikipedia.org/wiki/Trattato_di_Campofornio, 25. 6. 2012.

Medmrežje 3: http://www.aeronautica.difesa.it/PAN/PAN_ITA/Pagine/default.aspx, 25. 6. 2012.

Medmrežje 4: <http://www.tuttitalia.it/friuli-venezia-giulia/86-udine/statistiche/>, 28. 6. 2012.

Medmrežje 5: http://www.beneskifantje.com/videmski_grad.html, 22. 12. 2013.

Udine. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine. Medmrežje: <http://it.wikipedia.org/wiki/Udine>, 20. 6. 2012.

REZIJA

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 16. aprila 2011.

Potek poti: Ljubljana – Sežana – Možac – Na Bili – Ravanca – Solbica – Ta lipa pot – slap Barman – Na Bili – Sežana – Ljubljana

Postaje:

1. Možac
2. Ravanca
3. Solbica
4. Ta lipa pot
5. Barman

Uvod

V Rezijo (italijansko *Resia*, furlansko *Resie*) se lahko pripeljemo prek malo znanega prelaza Karnica (*Sella Carnizza*, 1086 m). Potem, ko na Žagi obrnemo hrbet smaragdni Soči in sledimo vratolomno speljani cesti skozi dolino Učje, se, visoko med Zajavorom (*Monte Zaiavor*, 1815 m) in Nizkim vrhom (*Monte Nischiuarch*, 1258 m), počasi začne odstirati pogled na drugo stran. Lahko pa vanjo pridemo tudi z druge strani, še veliko dlje naokrog. Tam, kjer se na stičišču Julijskih in Karnijskih Alp Bila (*Resia*) izliva v Belo (*Fella*), nas ozek prehod popelje v razpotegnjeno dolino, polno protislovij.

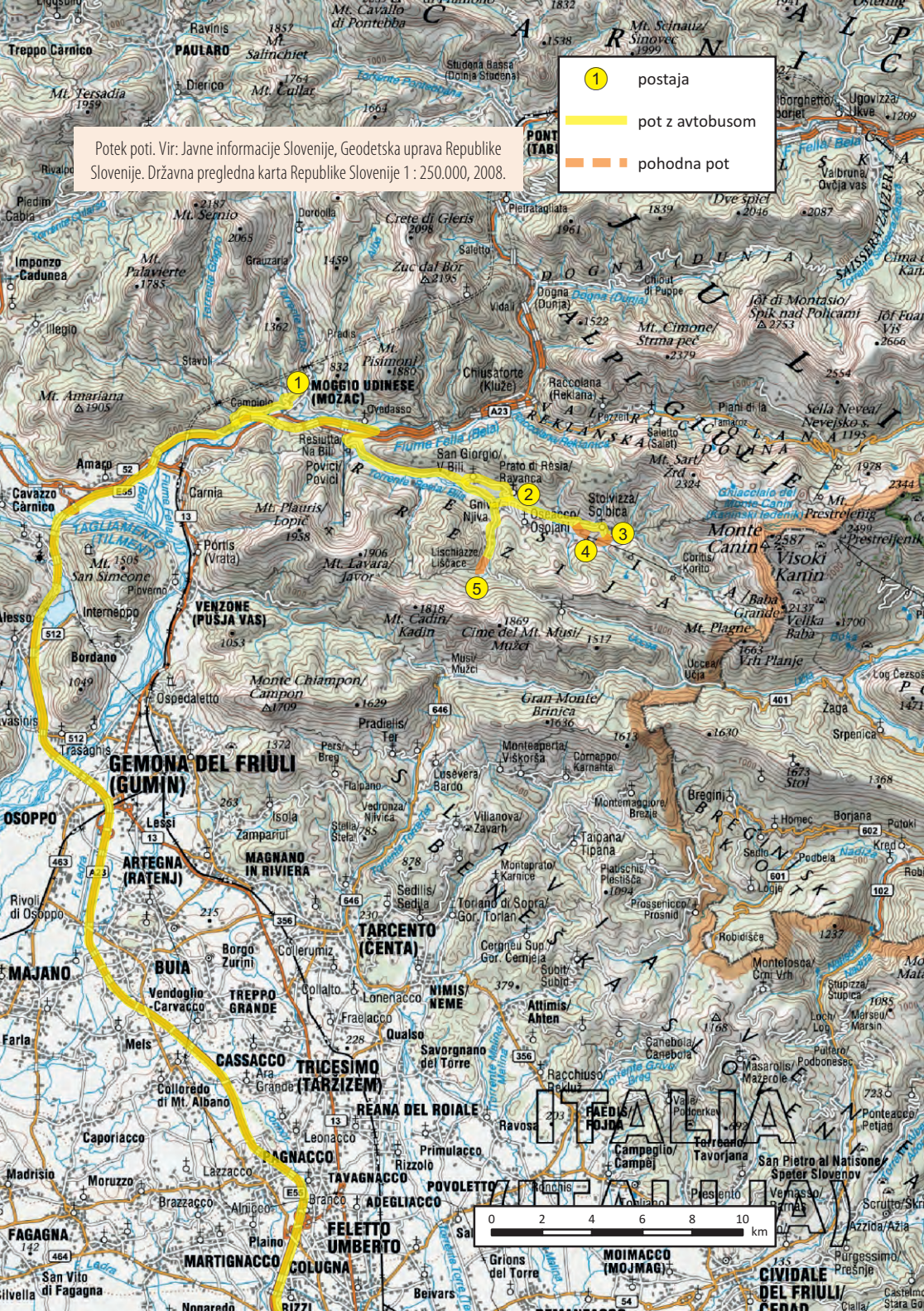
Rezija. Vsi vemo zanjo. V srcih jo hranimo kot biser slovenskega izročila na našem skrajnem zahodnem narodnostnem robu. Kar nekako poetično se pogovarjamo o njej, njenih plesih, glasbi, govorici. Pa jo tudi resnično poznamo?

Rezija je veliki večini Slovencev zagotovo precejšnja neznanka. Zaradi tega smo Slovenci presenečeni, ko jo obiščemo in spoznamo, da med *bolški* in *laški svet* vpeta dolina ne premore zgolj prepevanja in poplesavanja ob zvokih *citire* in *bunkule* ter pravljic o zverinicah. Kaj hitro lahko ugotovimo, da je mogočno pogorje Kanina, po katerem teče državna meja

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Državna pregledna karta Republike Slovenije 1 : 250.000, 2008.

1 postaja
pot z avtobusom
pohodna pot

Dvojezičnost po rezijansko. Foto: Primož Pipan.

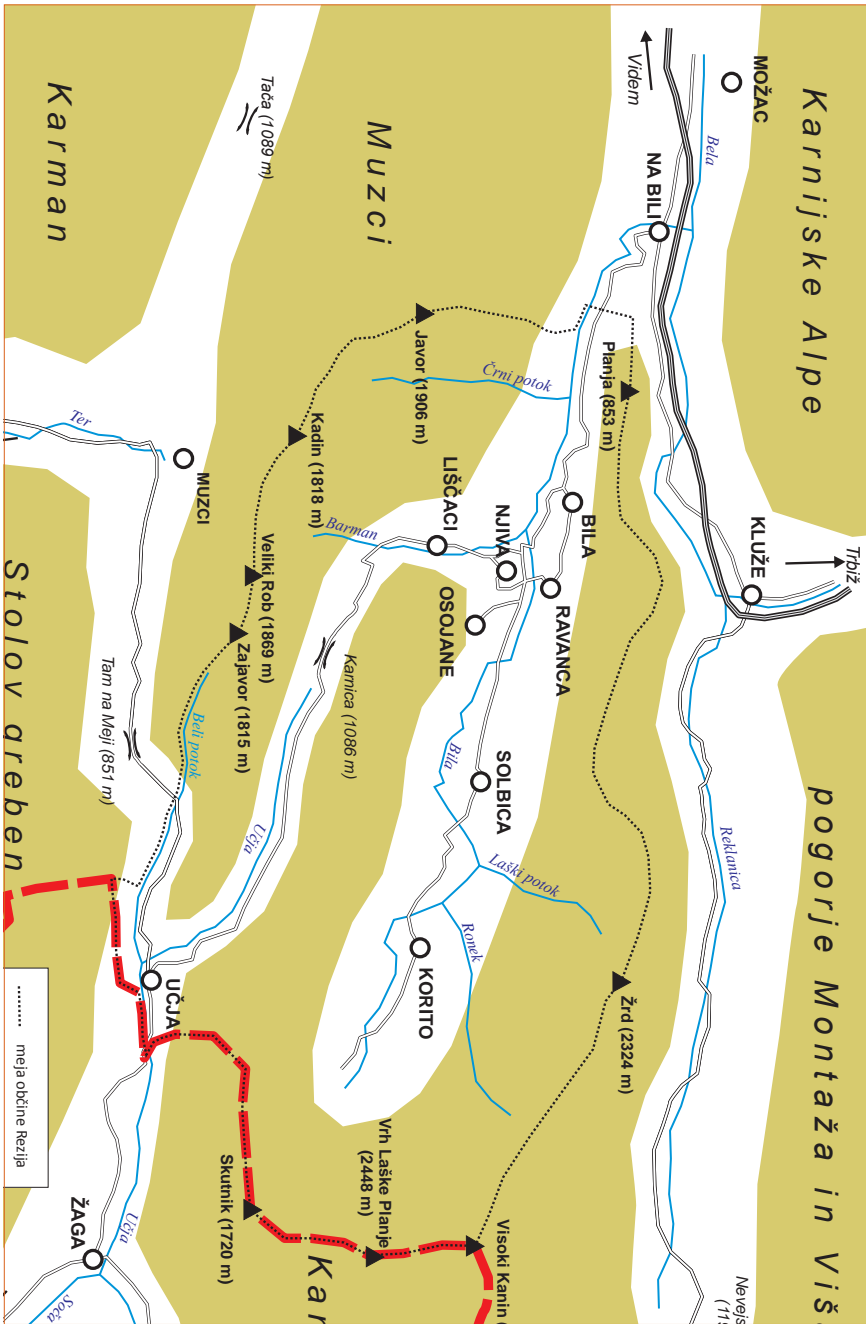
med Slovenijo in Italijo, dejansko mogočna naravna ovira. In tudi, da so pogledi prek grebenov nad Bilo in Sočo lahko zelo različni, odvisno samo, s katere strani gledamo ...

Pa vendar je Rezija upravičeno "naša". Naj jo raziskujemo s slovenskim srcem ali geografsko dušo, vselej bomo odkrili drobne bisere, ki nas bodo vedno znova očarali. Ko nas bo še več odkrilo, kako blizu so pravzaprav ti kraji, ko nam ne bo odveč iz adrenalinskega Bovca ali s smučišč Nevejskega sedla zaviti še nekaj kilometrov na zahod, si bomo zagotovo odstrli nova obzorja. In pogledi prek Kanina bodo širši in lepši ...

Ob obisku Rezije bomo spoznali, kaj vse se skriva na približno dvajsetih kilometrih med vasjo Na Bili (*Resiutta*), kjer se Rezija stika z Železno dolino (italijansko *Canal del Ferro*, furlansko *Cjanâl dal Fiêr*), in vrhom Velika Baba (2137 m) nad Žago, do koder dolina seže najdlje na vzhod. Obiskali bomo rezijanske vasi, ki se na eni strani "sončijo" na policah severno nad dolinskim dnom, na drugi pa skrivajo v senci mogočnih Muzcev. Sprehodili se bomo ob slikoviti reki Bili, osrednji žili Rezije, in pokukali v temačen zatrep, iz katerega priteče njen glavni pritok, potok Barman. Povsod se bomo srečevali z bogatim izročilom in svojsko tradicijo domačinov. Največja odlika te ekskurzije je prav srečanje z njimi, saj nam omogoča globlji vpogled v zgodovino in sodobnost teh krajev. Pa tudi upe, ki jih vse več Rezijanov polaga v prihodnost, kljub številnim oviram in polenom, ki se neredko znajdejo pod njihovimi nogami. Ta so še toliko bolj boleča, ker so nasekana v domačem gozdu ...

Prva postaja, samostan v Možacu (*Moggio Udinese*), je še v Železni dolini, ki Rezijo

Položaj Rezije in njena naselja.

povezuje s sosledstvom in osrčjem Furlanije. Tu bomo spoznavali predvsem veliko vlogo, ki so jo na območju med Julijskimi in Karnijskimi Alpami nekoč imeli benediktinci.

Geografska velikost Rezije je obratno sorazmerna s strokovno pozornostjo, ki ji jo lahko namenimo. Dolina že dolgo privlači strokovnjake in ljubiteljske raziskovalce številnih področij. V njej imajo geografi, zgodovinarji, etnologi, jezikoslovci in predstavniki številnih drugih strok ogromno dela. Zapis v nadaljevanju je zgolj zgoščen vpogled v njeno enkratnost in zapletenost. Pa vendar je tudi poziv in hkrati prijazno vabilo k nadaljnjemu raziskovanju in naslednjim obiskom Rezije, saj po dnevu, ki ga tam preživimo, zagotovo ostane občutek, da smo se je samo dotaknili in se bo tja, nad sotočje Bile in Bele, zagotovo treba vrniti.

Rezija – naravnogeografsko najbolj odmaknjen del slovenskega narodnostnega ozemlja

Med vsemi območji dolgega loka slovenskega zamejstva med Tržaškim zalivom in Porabjem je prav Rezija v navezanosti na matično državo najbolj oddaljena. K temu je nekaj prispeval zgodovinski razvoj, še veliko bolj pa naravnogeografske razmere. Čeprav se sosednje Terske doline Slovenije neposredno ne dotikajo, so prometno vendarle nekoliko bolj povezane s Posočjem. Prek prelaza Na Meji namreč vodi cesta skozi Učjo proti Žagi. Dolina Učja upravno in zgodovinsko sicer spada v okvir Rezije, vendar je glavna rezijanska dolina prometno precej bolj odmaknjena.

Najpomembnejša značilnost glavne doline je njena skoraj sklenjena obdanost z gorskimi vršaci zahodnih Julijskih Alp. Njeno ustje pri kraju Na Bili je oblikovano v krajšo sotesko, skozi katero se reka Bila prebija proti Železni dolini. Ob dvojnem zavoju Bile je tamkaj vasica Pobiči (*Povici*), ki še spada v občino Na Bili, saj je rezijanska občinska meja dober kilometer ob toku navzgor, na območju z ledinskim imenom Tam za lipico. Severni obod Rezije tvori dolg greben, ki se v alpski smeri vzhod–zahod od vrha Visokega Kanina (2587 m) postopoma spušča proti sotočju Bile in Bele. Če mu sledimo v obratni smeri, torej od zahoda proti vzhodu, so v njem najprej nižji vrhovi Stavlice (822 m), Planja (853 m) in Kurnik (1238 m). Greben se izraziteje zviša šele nad Pustim gozdom nad vasjo Solbica (*Stolvizza*), tako da vrhovi v njem dobijo visokogorski značaj in si sledijo od gore Žrd (*Monte Sart*, 2324 m) prek Vrha Krnice (*Pico di Carnizza*, 2441 m) do mejnega Visokega Kanina. Ta greben na svojem zahodnem koncu Rezijo razdvaja od Železne doline, v vzhodnih dveh tretjinah pa od Reklanske doline (*Val Raccolana*).

Po njem teče tudi narodnostna meja, saj v Reklanski dolini in sosednji Dunji (*Val Dogna*) živijo Furlani. V preteklosti, ko je bilo slovensko ozemlje v Reziji etnično sklenjeno povezano s Kanalsko dolino (*Val Canale*) in Koroško, so v obeh dolinah živeli tudi Slovenci, kar je še vedno prepoznavno v nekaterih ledinskih imenih. Tako se na primer nad Reklanico dviga vrh Jama, pod njim pa teče potok, imenovan Patoc. Na desnem bregu Bele, že v Karnijskih Alpah torej, so ostanki planin Polizza in Patok, nad katerima se dviga gora Plananizza (1554 m).

Severni rezijanski greben so domačini dolga stoletja izkoriščali za pašništvo in sečnjo

Vas z Njiva z ostenjem Muzcev v ozadju. Foto: Primož Pipan.

Največja rezijanska vas Osojane stoji na terasi in vršaju nad levim bregom Bile.

Sprehod skozi sveže olistan gozd v dolini Barmana. Foto: Primož Pipan.

lesa. Danes, ko je večina tradicionalnih dejavnosti opuščena, nam o preteklosti pričajo zemljepisna imena in številni ostanki planin.

Na južni strani glavno rezijansko dolino omejuje pogorje Muzci (italijansko *Monti Musi*, furlansko *Lis Musis*). Ti v osrednjem delu oblikujejo izrazit greben nad zatrepom stranske doline Barmana (*Barman*). Mogočna ostenja se vzpenjajo vse do vrhov, visokih malo pod 1900 metrov (Vrh Muzcev/*Cime del Monte Musi*, 1869 m), ki Rezijo razdvajajo od zgornje doline Tera na južni strani. Zahodno od tod se pogorje nekako razbije v posamezne mogočne vzpetine, ki sicer ne presegajo višine 2000 metrov, a imajo kljub temu izredno višinsko razliko, še posebej glede na Furlansko nižavje na jugu. Osrednja vrhova v tem delu sta Javor (*Monte Lavara*, 1906 m) in Lopič (*Monte Plauris*, 1958 m). Tvorita naravno pregrado med spodnjo Rezijo in dolino potoka Venzonassa, ki na njuni južni strani odteka proti Pušji vasi (*Venzone*) in Tilmentu (italijansko *Tagliamento*, furlansko *Tiliment*). Ker so njuna pobočja strma in precej težko dostopna, je gospodarska raba otežena in zato tamkaj ni bilo toliko planin kot na severni strani Rezije in na območju Muzcev. Od glavne doline proti vrhovom vodijo stranske doline vodotokov Barman, Črni potok (*Rio Nero*) in Resartico. Visoko nad slednjo so ostanki nekdanjega rudnika bitumna.

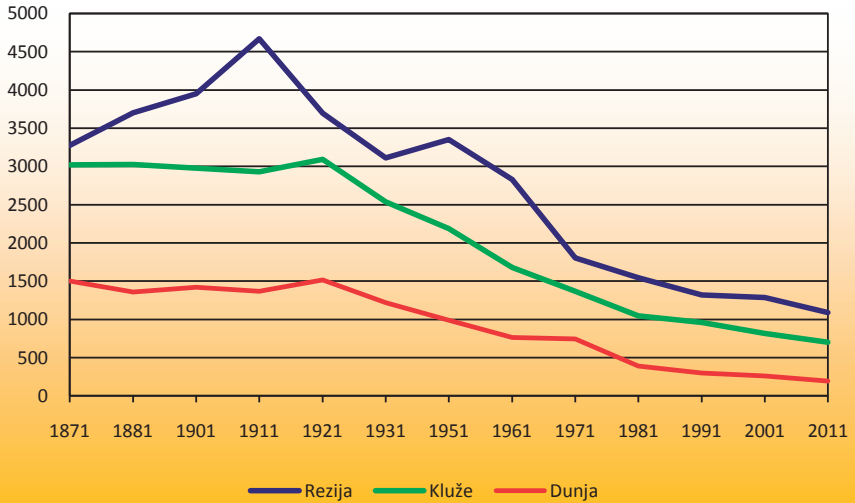
Dolina Barmana je edina prekinitev v južnem grebenu, ki omogoča skromno prometno povezavo proti Učji in Sloveniji. Tu namreč poteka krajevna cesta od Ravance (*Prato di Resia*) čez prelaz Karnica (1086 m) do Učje (*Uccea*), kjer se pridruži glavni cesti med Žago in Tersko dolino. Cesta je zelo ozka, strma in ovinkasta, tako da omogoča le promet z osebnimi vozili. Je pa zelo priporočljiva za kolesarjenje.

Vzhodno od Karnice se greben prek Nizkega vrha (1454 m) in Banere (1615 m) nadaljuje do Skutnika (1720 m), kjer se obrne proti severu in prek Velike Babe (2160 m) in Vrha Laške Planje (2448 m) doseže Visoki Kanin. Po grebenu med Skutnikom in Visokim Kaninom poteka državna meja, ki je prav na tem odseku edini neposredni stik med Rezijo in Republiko Slovenijo, če ne upoštevamo Učje, katere dolina hidrografske pripada Posočju, zgodovinsko pa Reziji.

Dolina Učje je upravno del občine Rezija. Stisnjena je v razmeroma ozko območje ob Učji in Belem potoku, med Skutnikom, Muzci in Stolovim grebenom. Prometna odmaknjenost in lega neposredno ob državni meji sta pospešila odseljevanje že sicer maloštevilnega prebivalstva. Tamkajšnji mejni prehod je imel sicer status mednarodnega mejnega prehoda, a so ga ponoči zapirali. Zdaj, ko je meja le še papirnata formalnost, je iz Slovenije v Učjo mogoče priti brez težav. Kljub temu dolina skorajda nima več stalnih prebivalcev.

S tem smo Rezijo geografsko obkrožili. Če se vrnemo k ozkemu ustju glavne doline, lažje razumemo, zakaj so prvi prebivalci prišli prav tam skozi. Priselili so se iz Koroške, zato je bila Rezija v preteklosti skrajni jugozahodni vogal slovenskega koroškega narečnega prostora, medtem ko so njeni prebivalci imeli z bližnjo Beneško Slovenijo precej manj stikov. Pozneje so se v vmesne doline naselili Furlani, ki so vplivali in še vedno vplivajo tudi na območje Rezije. Ta etnični preplet se pozna tako v govoricah kot nekaterih tradicijah Rezijanov, predvsem v kulinariki, praznovanjih in ljudski obrti. Seveda pa so se prebivalci Rezije srečevali tudi z Bovčani in Beneškimi Slovenci, ki so nanje prav tako vplivali v določeni meri. Kljub temu Rezije ne moremo vključevati v okvir Beneške Slovenije, je pa dolina nekakšen vezni

REZIJA

Primerjava spreminjanja števila prebivalcev v treh sosednjih dolinah zahodnih Julijskih Alp. Vir: medmrežje 3.

člen med Posočjem, Beneško Slovenijo, Koroško (s Kanalsko dolino) in Karnijo. Morda ji bolj kot prispodoba veznega člena pristoji oznaka slepo črevo.

V dolini je šest glavnih naselij. Bila (*San Giorgio*) in Ravanca sta na prisojni terasi njenega osrednjega dela, Njiva (*Gniva*) in Osojane (*Oseacco*) na njegovi osojni strani ter Solbica in Korito (*Coritis*) v zgornjem delu doline, že skoraj tik pod Kaninom. Korito nima več stalnih prebivalcev. Poleg samostojnih naselij je v dolini še precej majhnih zaselkov, praviloma prav tako označenih z dvojezičnimi krajevnimi tablam. Značilni tovrstni primeri so Liščaci (*Borgo Lischiazze*), Zamlin (*Zamlin*) in Poclonaz, katerega ime se nanaša na značilno lego pod klancem.

Opis poti

Postaja 1: Možac

Preden obiščemo glavno dolino Rezije, se je vredno ustaviti v Možacu (italijansko *Moggio Udinese*, furlansko *Mueç*), ki ima tudi slovensko ime Možnica, na nekaterih zemljevidih pa je zapisana imenska različica Mužac. Kraj z nekaj manj kot 2000 prebivalci stoji na stičišču Železne doline s stransko dolino Aupa, po kateri iz osrčja vzhodnih Karnijskih Alp priteka istoimenski potok. Zahodno nad Aupo se dviga mogočno pogorje, v katerem kraljujeta gori Sernio (2187 m) in Grauzaria (2065 m), vzhodneje pa se razprostira še bolj divji svet

Prometno in infrastrukturno obremenjena Železna dolina ob reki Beli. Foto: Primož Pipan.

gorske skupine okrog vrha Zuc dal Bor (2195 m). V neposredni bližini Možaca sta po levem bregu Bele (*Fella*) speljani avtocesta Palmanova–Beljak in državna cesta Videm–Trbiž. Tam je tudi trasa opuščene Tabejske železnice, ki jo postopoma preurejajo v kolesarsko pot Alpe–Jadran. Ko bo dokončana, bo Trbiž povezala z Gradežem. Nova hitra železniška proga na tem odseku poteka v glavnem po predorih v osrčju karnijskih vrhov, neposredno za Možacem pa prek mostu prečka dolino Aupe.

Možac se deli na mlajši spodnji del ob sotočju Aupe in Bele ter starejši zgornji del na vzpetini okrog starega samostana. Ta je simbol kraja in zaradi zgodovinske vloge, ki jo je imel za širše območje, zagotovo vreden obiska. Postavili so ga že v 11. stoletju in je pripadal redu benediktincev. Uradno se mu je reklo Opatija svetega Gala (*Abbazia di San Gallo*). Ime priča o njegovi tesni povezanosti s samostanom v vzhodnošvicarskem mestu Sankt Gallen, ki mu je bil neposredno podrejen. Benediktinci iz Možaca so bili vselej zelo vplivni ne le v verskem, ampak tudi v gospodarskem pogledu. Za časa Beneške republike, ko je v Vidmu zasedal že omenjeni furlanski parlament, so imeli v njem glasovalno pravico tudi predstavniki samostana. Obvladovali so trgovanje z lesom in železovo rudo iz Karnije, Železne in Kanalske doline ter Rezije. Pomembnost samostana nakazuje tudi dejstvo, da ga je v 16. stoletju upravljal sam Karel Boromejski, znan sicer predvsem po slikovitih Boromejskih otokih (*Isole Borromeo*) na jezeru Maggiore (*Lago Maggiore*), ki si jih je lastil.

Samostan so večkrat prizadele naravne nesreče. Opustošili so ga številni potresi, med drugim v letih 1348, 1511 in 1976, vendar se je z obnovitvenimi deli njegova bogata

arhitekturna dediščina ohranila. Posebej znan je po največjih orglah v Furlaniji - Julijski krajini. Leta 1985 so ga od benediktincev v upravljanje prevzele klarise.

Postaja 2: Ravanca

Ko se iz Železne doline vozimo proti osrčju Rezije, nas na desni ves čas spremlja reka Bila. Nekaj kilometrov nad vstopom v dolino se zapeljemo mimo table, ki izraža dobrodošlico v občini Rezija. Kmalu zatem prispemo do razpotja, kjer se spodnja cesta ob Bili nadaljuje proti največji rezijanski vasi Osojane oziroma prelazu Karnica in Učji, zgornja, leva pa se povzpne na prisojno teraso, na kateri sta osrednji rezijanski vasi Bila in Ravanca. Obe sta pravzaprav jedro življenja v dolini. V Bili je edina rezijanska osnovna šola, tam je tudi majhen muzej rezijanske kulture. Na Ravanci pa so poleg kulturnega doma še občinsko središče, uprava naravnega parka in osrednja Marijina cerkev, nekakšen simbol doline. V obeh krajih so tudi gostilne, kjer se je možno okrepčati s tradicionalnimi rezijanskimi kulinaricnimi dobrotami.

Osrednji kulturni dom Rezijanov je na zahodnem robu Ravance, v stavbi, ki je bila po potresih leta 1976 postavljena s finančnim prispevkom Slovenije. Pravijo mu *Ta rosajanska kulturna hiša*. V njem domuje domača folklorna skupina, ki že od druge polovice 19. stoletja ohranja znamenite rezijanske plesne in glasbo. Slikovita in prizrčna predstavitev doline, njenih ljudi, narečja in običajev, ki so jo pripravili za številne obiskovalce, je res nekaj posebnega. V dobri uri, kolikor traja program, je mogoče doživeti pravo Rezijo in občutiti dušo njenih

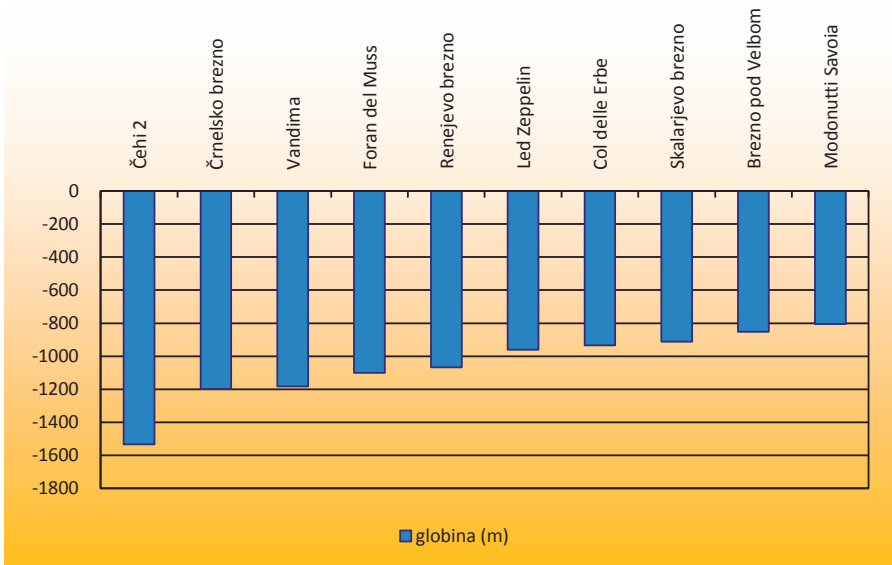
Stara in nova hiša na Ravanci. Foto: Primož Pipan.

prebivalcev, njihovo vpetost v širši slovenski prostor, pa tudi pogled, usmerjen v prihodnost. V času nastajanja tega besedila je v Reziji še enkrat več prišlo do težko razumljivih preobratov in težav, namenoma povzročeni ljudem, ki si še najbolj prizadevajo za ohranjanje tradicij doline. Po zaenkrat dostopnih informacijah predstavitev doline v kulturnem domu ni več. Upati je, da se bodo nasprotja čim prej pomirila. Predvsem pa upajmo, da nagajanje, ki je več kot očitno znak nacionalnih napetosti v dolini, ne bo pustilo dolgoročnih posledic, kar bi bilo v 21. stoletju neverjetno in nezaslišano.

Sredi Ravance je uprava Naravnega parka Julijske predalpe (*Parco Naturale delle Prealpi Giulie*), ki je bil z deželnim zakonom ustanovljen leta 1996 in obsega približno 100 km² veliko gorato območje med Reklanico na severu in dolino ob izviru Tera na jugu. Italijani temu območju sicer pravijo predalpe, česar pa ne smemo razumeti preveč dobesedno. Najvišja točka zavarovanega območja je na vrhu Kanina, na nadmorski višini 2567 m. Park zajema tako visokogorske vrhove kot tudi nižje ležeča gozdnata pobočja in pobočne police s številnimi opuščenimi planinami. Sega tudi na italijanski del kaninskih kraških podov nad Nevejskim sedlom (*Sella Nevea*, 1195 m), kjer se odpirajo vhodi v številna globoka brezna, podobno kot na slovenski strani Kaninskega pogorja.

Upravno središče parka je odprto za obiskovalce. V ta namen so uredili prenovljen sprejemni center, v katerem so na ogled številne pojasnjevalne table o geologiji, geomorfologiji, rastlinstvu in živalstvu parka. Tam je tudi velika maketa, ki prikazuje celotno zavarovano območje. S terase pred sprejemnim centrom se odpira prelep pogled na osrednji del Rezije s pogorjem Muzcev v ozadju.

Deset najglobljih doslej odkritih brez v Kaninskem pogorju. Vir: medmrežje 2.

Nad vaškim središčem stoji mogočna Cerkev Marijinega vnebovzvetja (*Chiesa di Santa Maria Assunta*), ki je postala kraj srečevanja Rezijanov. Tako tistih, ki še živijo v dolini, kot tudi mnogih, ki jih je življenje zaneslo širom po svetu. Med nedeljskimi mašami tu še molijo Očenaš v rezijanskem narečju. Glavna in najbolj obiskana prireditev pa je vsakoletna *šmarna miša* oziroma praznik Marijinega vnebovzvetja 15. avgusta. Takrat se tu zbere množica Rezijanov in obiskovalcev od drugod. Poleg maše je bogat kulturni program, kjer seveda ne manjka tradicionalne glasbe s tradicionalnima glasbiloma *citiro* in *bunkulo*, ki spremljata plesalce, napravljene v reprodukcije oblačil s konca 18. in z začetka 19. stoletja.

Postaja 3: Solbica

Solbica je med rezijanskimi vasmi nekakšna posebnost. Med vsemi so jo potresi v Furlaniji leta 1976 še najmanj prizadeli, zato se je tu v precejšnji meri ohranila avtentična arhitektura. Naselje stoji na slikoviti in razgledni terasi visoko nad Bilo. Na drugi strani se dvigajo strma pobočja grebena, ki Rezijo deli od severneje ležeče Reklanice. Velikemu delu teh pobočij domačini pravijo Pusti gozd. Solbica naj bi se tako imenovala zato, ker je na terasi postavljena kot na nekakšen stol; na nekaterih starejših slovenskih zemljevidih je še zapisana njena imenska različica Stolbica.

Vas je znana predvsem kot središče rezijanskega brusaštva. Gre za staro obrt, ki je veliki večini Rezijanov omogočala preživetje. Naučili naj bi se je od Karnijcev. Nekoč so bili namreč znani brusarji tudi v karnijskem kraju Paularo. Šlo je za moške, ki so po več mesecev odhajali od doma, najprej zgolj iz doline v bližnjo Furlanijo, nato pa tudi do zelo oddaljenih delov Evrope. Na svojih potovanjih so ljudem popravljali dežnike in brusili najrazličnejša rezila. Sprva so na pot odhajali peš, pozneje pa z domiselno opremljenimi in dodelanimi kolesi. S seboj so imeli potrebno orodje in opremo za svoje delo. Ponavadi so se postavili na sredo vasi ali mesta, kamor so prišli, prebivalci pa so jim prinašali rezila, potrebna brušenja, ter dežnike in druge predmete, potrebne popravil. Navadno so se brusarji v Rezijo vračali samo poleti, ko so imeli doma vse polno kmečkih opravil. Sicer pa je bila v ostalih delih leta dolina precej prazna; saj so doma ostajali le ženske, otroci in starejši ljudje.

O rezijanskih brusarjih bomo največ izvedeli, če se podamo do Muzeja brusarjev (*Museo dell'Arrotino*) na koncu vasi. Uredili so ga v nekdanji šoli, kjer je tudi rezijanska knjižnica. Muzejska zbirka prikazuje razvoj in različne tehnike, s katerimi so brusarji ponesli slavo obrtniške spretnosti Rezijanov v svet. Brusarške simbolike ne moremo zgrešiti tudi na vhodu v vas, kjer so postavili ličen spomenik "rosajanskemu bruserju".

Cesta, ki iz Solbice vodi naprej po dolini, postaja čedalje ožja in ovinkasta. Po nekaj kilometrih nas privede v zadnjo rezijansko vas Korito, ki je žal že brez stalnih prebivalcev. Če nadaljujemo z vožnjo, prispemo v slikovit dolinski zatrep s slikovito še aktivno planino Kot pod mejnim Skutnikom, na katerega se je v dobri uri zelo enostavno povzpeli. Od tam imamo celotno dolino kot na dlani. Na drugo stran se odpira pogled na dolino Soče z vasjo Žaga. Ja, tako zelo blizu sta si Slovenija in Rezija!

Potresi leta 1976 so med rezijanskimi naselji še najmanj prizadeli Solbico. Foto: Primož Pipan.

Spomenik brusačem na Solbici. Foto: Primož Pipan.

Eksponati v Muzeju brusačev na Solbici. Foto: Primož Pipan.

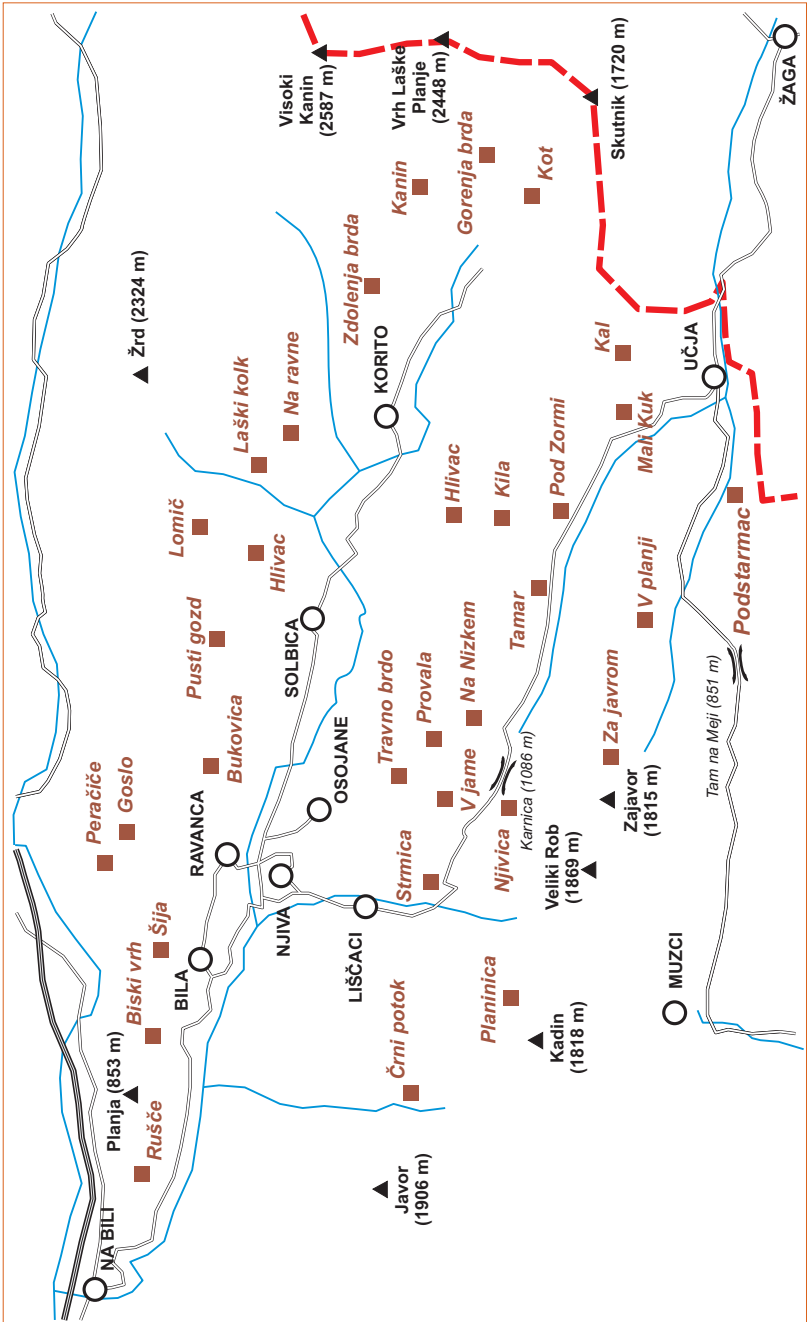

Oznaka na krožni Lepi poti v osrčju Rezije. Foto: Primož Pipan.

Njiva s strokom, znamenitim rezijanskim česnom. Foto: Primož Pipan.

Zemljevid 3: Nekdanje pašne planine na območju Rezijske. Vir: Tuma 2000b.

Postaja 4: Ta lipa pot

Če smo vsaj malo pohodniško razpoloženi in imamo lepo vreme, lahko Rezijo spoznavamo med sprehodom po označeni poti, ki so jo domačini enostavno poimenovali *Ta lipa pot* (Lepa pot). Speljana je krožno, najprej iz Solbice navzdol do Bile, nato nekaj časa ob njej do mostu z glavno cesto po dolini, potem pa po drugi strani reke, po pobočjih pod Pustim gozdom nazaj v Solbico. Za približno deset kilometrov dolg krog potrebujemo vključno z ogledovanjem zanimivosti ob poti kake tri ure. Med hojo si ogledujemo na videz skromne, a zelo pomembne solbiške njive, na katerih pridelujejo znameniti rezijanski česen, pa tudi ostanke planin, ob tem pa uživamo v izjemno slikoviti pokrajini ob bregovih mrzle Bile. Pot je nezahtevna in primerna za vsakogar, le obuti se je treba primerno, saj se na nekaterih mestih vseeno dokaj strmo spuščamo in vzpenjamo.

Kdor si želi pravega gorniškega izziva, se mora odpraviti na znamenito in prav tako krožno *Visoko rosojansko pot*. Gre za pravcati gorniški podvig, ki vključuje tudi nekaj plezanja in povprečnemu gorniku vzame dva dni. Pot je iz Solbice speljana proti vzhodu, na sedlo Med Baban (2025 m), od koder se po mejnem grebenu čez Vrh Laške Planje (2448 m) nadaljuje na Visoki Kanin (2587 m). Od tam se čez Vrh Krnice (2441 m) spusti na sedlo Peravo (*Sella di Grubia*, 2043 m) in še zadnjič vzpne na markantno goro Žrd (2324 m) med Rezijo in Reklanico. Po sestopu se vrnemo v Solbico.

Postaja 5: Barman

Večji del naše poti poteka po sončni strani Rezije, se pravi po prisojnih terasah in pobočnih policah severno nad reko Bilo. Čeprav je na levem bregu reke senca in zato hladneje, se vse-kakor spleča zaviti tudi tja. Tam so po potresih leta 1976 obnovljeni naselji Osojane in Njiva, pa tudi stranska dolina potoka Barmana s slikovitim zatrepom pod severnim ostenjem Muzcev. Tod mimo se začne proti prelazu Karnica vzpenjati cesta, ki Rezijo neposredno povezuje z Učjo in Slovenijo. Po njej se najprej rahlo povzpne do zaselka Liščaci, kjer so zadnje hiše v Reziji. Od tam lahko nadaljujemo peš po poti, ki skozi privlačen listnat gozd poteka do slapišča na Barmanu, glavnemu pritoku Bile v Reziji. Vode zbira s pobočij Muzcev, ki so eno najbolj namočenih območij v Evropi. Ker so iz apnencev in zato prepustni, se vode hitro zgubijo pod površje in privrejo na plan v močnih kraških izvirih Barmana. Tik pod izviri je nastalo slapišče, ki ga je treba obiskati, ko je veliko vode. Takrat mogočen pramen peneče se vode buči v ozko sotesko, kar je vidno tudi od daleč, na primer iz Ravance, ki je prav nasproti zatrepa.

Literatura in viri:

Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.
Grego, M., Dapit, R. 2001: Rezija. Družina. Ljubljana, 304 str.

Slapišče Barmana v obdobju z malo vode. Foto: Primož Pipan.

Medmrežje 1: <http://it.wikipedia.org/wiki/Resia>, 20. 5. 2011.

Medmrežje 2: http://it.wikipedia.org/wiki/Monte_Canin#Le_grotte, 22. 5. 2011.

Medmrežje 3: <http://www.tuttitalia.it/friuli-venezia-giulia>, 22. 5. 2011.

Strokovna ekskurzija v Beneško Slovenijo, Rezijo in Kanalsko dolino za študentke in študente 4. letnika geografije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 2001.

Tuma, H. 2000a: Imenoslovje Julijskih Alp. Založba Tuma. Ljubljana, 126 str.

Tuma, H. 2000b: Planinski spisi. Založba Tuma. Ljubljana, 414 str.

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Državna pregledna karta Republike Slovenije 1 : 250.000, 2008.

- 1 postaja
- pot z avtobusom
- pohodna pot

KANALSKA DOLINA

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekskurzija je bila izvedena 21. aprila 2012.

Potek poti: Ljubljana – Kranjska Gora – Tablja – Naborjet – Ukve – Ovčja vas – Zajzera – Žabnice – Trbiž – Belopeški jezeri – Ljubljana

Postaje:

1. Tablja
2. Naborjet
3. Ukve
4. Ovčja vas
5. Zajzera
6. Trbiž
7. soteska Ziljice
8. Belopeški jezeri

Uvod

Še ne tako dolgo nazaj je veliko Slovencev zahajalo v Trbiž po nakupih. Na znameniti tržnici sredi mesta se je preprodalo ogromno usnjenih oblačil, tam so se srečevali kupci iz bližnje in daljne okolice. Marsikdo se je s staro kabinsko žičnico ali morda celo peš podal na Svete Višarje (italijansko *Monte Santo di Lussari*, furlansko *La Mont Sante dal Lussâr*, nemško *Luschariberg*) in tamkaj prisostvoval maši v štirih jezikih, po njej pa s pogledom objel kar tri države okrog sebe. Dandanes je takih, ki se podajo skozi te kraje, še mnogo več. In beseda "skozi" je ključna. Nekateri po avtocesti zdrevijo proti Benetkam in italijanski obali, druge pot vodi proti Koroški in avstrijskim Alpam, tretji se od tod zagrižejo v strmine prelaza Mokrine, da bi tamkaj smučali po progah znamenitega smučišča Naßfeld ...

Postavlja se vprašanje, koliko popotnikov se sploh zaveda, da je kratka dolina med Trbižem in Tabljo še mnogo več kot zgolj pomemben prometni koridor. In koliko je takih, ki znajo ceniti dejstvo, da se prav tu, na stičišču Julijskih in Karnijskih Alp ter Karavank, ob

vznožju tromejne Peči (1509 m), kjer si roke podajajo Italija, Slovenija in Avstrija, srečujejo tudi tri velike evropske jezikovne skupine: slovanska, germanska in romanska. Malo je območij, ki bi na tako majhni površini skrivala toliko zanimivega. Eno takih je le streljaj za slovensko državno mejo in se imenuje Kanalska dolina, pa tudi *Val Canale* (v italijanščini), *Val Cjanâl* (v furlanščini) in *Kanaltal* (v nemščini). Tudi v preteklosti je bila skoraj vedno mejno območje, v zadnjih letih pa na srečo postaja vse bolj brezmejna in združevalna.

Preglednica 4: Imena naselij Kanalske doline v jezikih tamkajšnjih narodnih skupnosti.

slovensko	italijansko	nemško	furlansko
Kuk	Cucco	Gugg	Cuc
Lipalja vas	San Leopoldo	Leopoldskirchen	San Leopolt
Lužnica	Bagni di Lusnizza	Lusnitz	Lusnits
Naborjet	Malborghetto	Malborgeth	Malborghèt
Ovčja vas	Valbruna	Wolfsbach	Valbrune
Šenkatrija	Santa Caterina	Sankt Kathrein	Sante Catarine
Tablja	Pontebba	Pontafel	Pontebe
Trbiž	Tarvisio	Tarvis	Tarvis
Ukve	Ugovizza	Uggowitz	Ugovize
Žabnice	Camporosso	Saifnitz	Cjampros

Vir: medmrežje 3 in medmrežje 4.

V edinstveni štirijeziki dolini živijo drug ob drugem Slovenci, Nemci, Furlani in Italijani. Tudi naravnogeografsko dolina hkrati združuje in razdvaja. Razvodje pri vasi Žabnice je eden najnižjih in s tem najugodnejših prehodov iz Sredozemlja v srednjo Evropo. Na njegovih zahodni strani vode odtekajo v Jadransko morje, na vzhodni pa v Črno. Politične meje so bile tu vsiljene, zato so se spreminjale in v sodobnosti, ki jo prežema ideja nove, združene Evrope, razen na papirju, niso mogle obstati. V Kanalski dolini smo obenem v Furlaniji, na Koroškem in tudi na Kranjskem. Hkrati hodimo po vzhodnih in zahodnih Julijskih Alpah, smo na skrajnem vzhodu Karnijskih Alp in na skrajnem zahodu Karavank. Od tu se odpira pogled na le streljaj oddaljena pobočja Ziljskih Alp ...

Želje tistih, ki so v preteklosti želeli odpraviti večjezični značaj te doline, se niso uresničile. Žal se niso udeležile niti zamisli tistih, ki so tu želeli prirediti olimpijske igre brez meja. Naj se zato zdaj, ko so meje na stežaj odprte, utrdi prepričanje, da je narodnostno-jezikovna mešanica vrednota, ki močno presega ozke okvire tesne alpske doline. Prav je, da se tega zavedamo vsi. Slovenci še posebej, saj smo tradicionalno med prvimi, ki "pozabimo" svoje korenine, preteklost in dediščino ...

Kanalska dolina – mali svet na stičišču velikih

Čeprav ima Kanalska dolina v imenu občnoimensko sestavino dolina, obstajajo precejšnja neskladja z običajnim geomorfološkim pojmovanjem te reliefne oblike. Zapisali smo že, da

Pogled iz Zajzere na mogočno severno ostenje Montaža. Foto: Matija Zorn.

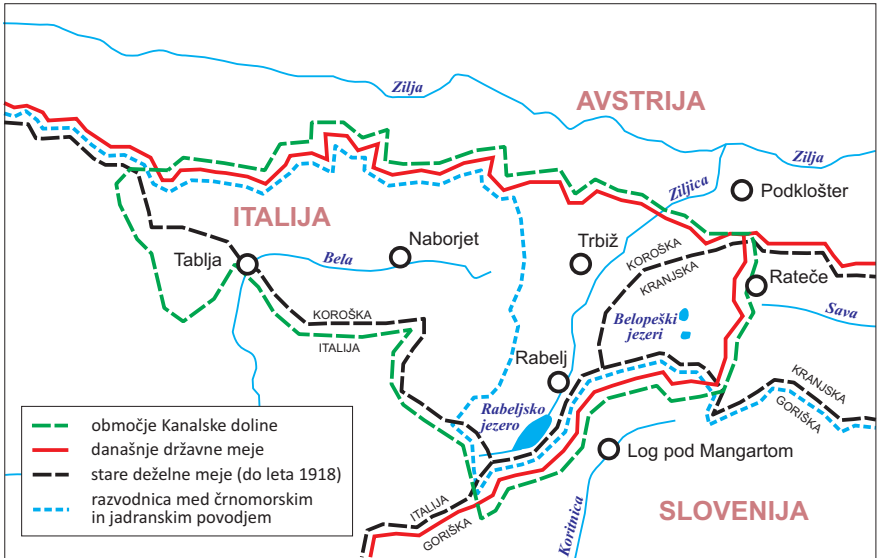

njene vode odtekajo v dve smeri in celo v dve različni povodji, jadransko in črnomorsko. Posledično Kanalska dolina nima običajnega strmca, ki bi od povirnega dela upadal proti dolinskemu ustju. Njeno ime v bistvu označuje geografsko območje, ki so ga v večji meri povezali zgodovinskimi dogodki kot pa naravnogeografske značilnosti.

Za razumevanje položaja obravnavanega območja in potek zgodovinskih dogodkov je najpomembnejša strateško zelo ugodna lega ob Žabniškem prevalu. Tri kilometre zahodno od Trbiža je namreč pri vasi Žabnice na nadmorski višini 819 m eden najnižjih prehodov iz Sredozemlja v srednjo Evropo oziroma Podonavje. Postojnska vrata so sicer nižja, vendar geografsko spadajo v Dinarsko pogorje, v alpskem loku pa je najnižji preval prav pri omejenih Žabnicah. Poleg naselja je tamkaj spodnja postaja kabinske žičnice na Svete Višarje (tudi tamkajšnja cerkev stoji na razvodnici), avtocesta pa je speljana v predoru, ki so ga Italijani poimenovali *Spartiacque*, kar bi lahko prevedli kot Razvodje.

Zahodno od tam je porečje Bele (*Fella*), ki se v Karniji izliva v Tilment (*Tagliamento*), ta pa pri Lignanu v Jadransko morje. Bela zbira vode tako iz zahodnih Julijskih Alp na jugu kot iz Karnijskih Alp na severu. Pobočja prvih so strma, v zgornjih delih tudi skalnata. Vanje vodi ena sama ledeniška dolina, izjemno slikovita Zajzera (*Saisera*), ki od Ovčje vasi najprej v južni, nato pa jugozahodni smeri poteka vse do vznožja mogočnih severnih ostenij Viša (*Jôf Fuart*, 2666 m) in Montaža, ki mu Slovenci pravimo tudi Špik nad Policami oziroma Poliški Špik (italijansko *Jôf di Montasio*, furlansko *Jôf dal Montâs*, 2753 m). To sta poleg Visokega Kanina (2587 m) najizrazitejša vrhova zahodnih Julijcev. Montaž je tudi drugi najvišji vrh celotnih Julijskih Alp in drugi najvišji vrh dežele Furlanije - Julijske krajine. Na drugi strani Kanalske doline se vzpenjajo vzhodne Karnijske Alpe, po katerih teče državna meja med Italijo in Avstrijo in so naravna pregrada proti Ziljski dolini. Vrhovi tega dela Karnijskih Alp so precej nižji, saj jih le nekaj malenkostno presega 2000 metrov. Severno nad Kanalsko dolino se najvišje vzpenjata vrhova Krniške skale (*Gartnerkofel*, 2195 m) nad Mokrinami, ki je v celoti na avstrijski strani meje, in Ojstrnik (italijansko *Monte Osternig*, nemško *Oisternig*, 2052 m) v mejnem grebenu, severno nad Ukvami. Ta del Karnijskih Alp je za razliko od njihovih zahodnejših predelov precej kopast, kar je bilo ugodno za nastanek obširnih pašnih planin, ki so jih izkoriščali, deloma pa jih še vedno izkoriščajo prebivalci tako Kanalske kot Ziljske doline. Nekoliko nižje lege so težje prehodne, saj so karnijski potoki marsikje vrezali globoke in ozke soteske, ob izteku v glavno dolino Bele pa nasuli velike vršaje. Ker je padavin precej, imajo potoki izrazito hudourniški značaj in obdobjno ogrožajo naselja ob njih. Nazadnje se je to zgodilo ob povodnji leta 2003, ko so bila nekatera kanalska naselja močno poškodovana.

Reka Bela najprej teče v zahodni smeri, potem pa se pri Tablji pod pravim kotom usmeri proti jugu. Ta točka je med geografi znana kot tabeljsko koleno, med zgodovinarji pa predvsem po nekdanjem poteku državne meje med Avstrijo in Italijo, ki se je tu z Naborjetskih gora (*Monti di Malborgheto*) v zahodnih Julijcih spustila v dolino, jo prečkala in se po potoku Studena (*Torrente Pontebbana*) nadaljevala proti severozahodu, na glavni greben Karnijskih Alp. Po njem se je usmerila proti zahodu. V Tablji se zaključujeta tako zgodovinska dežela Koroška kot tudi Kanalska dolina. V nadaljevanju teče Bela skozi Železno dolino (italijansko

Mejnost Kanalske doline.

Canal del Ferro, furlansko *Cjanâl dal Fiêr*) proti Tilmentu (italijansko *Tagliamento*, furlansko *Tiliment*).

Vzhodno od Žabniškega prevala Kanalska dolina poteka po geološko pomembnem savskem prelomu v značilni smeri vzhod–zahod. V Sloveniji se v isti smeri nadaljuje z Zgornjesavsko dolino, pri Trbižu pa to smer pod pravim kotom preseka dolina Ziljice (italijansko *Slizza*, furlansko *Slize*, nemško *Gailitz*). Ziljica je pritok Zilje (*Gail*), katere vode prek Drave in Donave odtekajo v Črno morje. Priteka z juga, po dolini, znani kot Jezerska dolina (*Val Rio del Lago*), saj je v njenem zgornjem delu, pod prelazom Predel, ledeniško Rabeljsko jezero (*Lago del Predil*). Nad jezerom se dolina nadaljuje vse do Nevejskega sedla (*Sella Nevea*, 1195 m), ki jo ločuje od Reklanske doline (*Val Raccolana*) na drugi strani. Do prve svetovne vojne je tudi tam potekala avstrijsko-italijanska meja. Ziljica, ki velja za naravno mejo med zahodnimi in vzhodnimi Julijskimi Alpami, z obeh strani prejme mnoge manjše pritoke, ki se vanjo stekajo iz slikovitih ledeniških dolin. Tako se ji z leve pridruži Mrzla voda (*Rio Freddo*), ki izvira pod Višem, z desne pa vanjo iz doline Remšendol (*Valromana*) priteče Beli potok (*Rio Bianco*) in spotoma prevzame še vode Jezerskega potoka (*Rio del Lago*) iz Belopeških jezer (*Laghi di Fusine*) pod severno steno Mangarta (2678 m). Jezeri sta pred prvo svetovno vojno spadali v deželo Kranjsko. Severovzhodno od Trbiža se Ziljica prebije skozi kratko sotesko Kokovo (*Coccau*) in zatem skozi tako imenovana Megvarska vrata na stičišču Karnijskih Alp in Karavank vstopi v Avstrijo. S tem se Kanalska dolina navezuje na Ziljsko dolino. Iz povedanega je razvidno, da je Kanalska dolina naravnogeografsko dejansko

neenotna. Predvsem na vzhodu imamo opraviti s pravcato pahljačo stranskih alpskih dolin, ki se združijo na kraju, kjer je nastalo naselje Trbiž.

Celotno območje doline je v nekakšno enotno pokrajino povezalo šele zgodovinsko dogajanje. Že Rimljani so uvideli pomen alpskega prehoda pri Žabnicah, ko so uredili povezave med Oglejem in provinco Norik, zdajšnjo Koroško. Glavno prometnico so sicer speljali čez zahodnejše ležeči prelaz Ploče (italijansko *Passo di Monte Croce Carnico*, nemško *Plöckenpass*, 1360 m), vendar so na območju Kanalske doline postavili utrjeno postojanko Bilachinium. Po njej je najverjetneje ime povzel bližnji Beljak. V srednjem veku so tem krajem glavni posvetni pečat vtisnili Bamberžani, ki so gospodovali nad tamkajšnjimi gozdovi. Cerkvenoupravno je Kanalska dolina od leta 811 pa vse do srede 18. stoletja pripadala oglejskim patriarhom. V tistem obdobju so dolino prevzeli Habsburžani in njen večji del vključili v deželo Koroško. Izjema je bilo območje Bele Peči (*Fusine in Valromana*) na vzhodu, ki je spadalo h Kranjski. Etnično, jezikovno in gospodarsko podobo doline je v največji meri izoblikovala pripadnost Koroški oziroma navezanost na kraje severno od Julijskih Alp, ki je bila značilna za čas do razpada Avstro-Ogrske. Približno polovica prebivalcev se je sporazumevala v slovenskem koroškem narečju. Slovenci so bili večinsko prebivalstvo naselij Ukve, Žabnice, Ovčja vas in Dipalja vas (*Laglesie San Leopoldo*) v bližini Tablje. Večinoma so se ukvarjali s kmetijstvom, predvsem z živinorejo in gozdarstvom. Prisotnost železove in svinčeve rude je privabila Nemce, ki so se kot delovna sila v rudnikih in železarni naselili predvsem v Naborjetu, Rablju (*Cave del Predil*) in Beli Peči. Nekateri nemški priseljenci so se ukvarjali tudi s kmetijstvom, na primer v Rutah (*Rutte*) in na Kokovi. Posebnost je bila Tablja, naselje, ki ga je delila stara državna meja, zato se je tja naselilo veliko uradnikov, nemških na avstrijski strani mejnega mostu in italijanskih na njegovi drugi strani.

Trbiž je bilo dolgo precej nepomembno naselje. Središče Kanalske doline je postal šele po prvi svetovni vojni, ko so ti kraji pripadli Italiji in se je državna meja premaknila na Megvarska vrata. Ta okoliščina je v Trbiž privabila veliko Italijanov in Furlanov, ki so bili zaposleni v obmejnih dejavnostih. V tridesetih letih prejšnjega stoletja je prišlo do sporazuma med Mussolinijem in Hitlerjem, ki je predvidel možnost izselitve nemško in slovensko govorečih prebivalcev v Avstrijo. Predvsem prvi so to možnost v dobršni meri izkoristili, kar je narodnostno podobo Kanalske doline dodobra spremenilo. Če je v avstrijskem obdobju približno polovica ljudi govorila slovensko, preostala polovica nemško, Italijanov pa razen zelo redkih izjem ni bilo, je dandanes povsem drugače. Italijani in Furlani so v večini, številčno jim sledijo Slovenci, medtem ko je Nemcev še bistveno manj. Kljub temu velja Trbiž z okoliškimi naselji za edinstveno štirijezično območje v Evropi. Ta status se postopoma udejanja tudi na formalni ravni.

Opis poti

Postaja 1: Tablja

Zahodni del Kanalske doline zaznamuje tok reke Bele, ki najprej v zahodni, nato v južni in potem znova zahodni smeri v bližini Tolmezza doseže Tilment. V naravnogeografskem pogledu torej te doline ne bi bilo treba še nadalje deliti. Kljub temu se Kanalska dolina dejansko zaključuje z izrazitim kolenom Bele pri Tablji. Razlog za takšno omejitvev tiči v zgodovini. Med letoma 1866 in 1918 je namreč tu potekala državna meja med Avstro-Ogrsko in Italijo. Železna dolina, ki je nadaljevanje doline Bele, je namreč, vključno s stranskimi dolinami Dunjo, Reklanico in Rezijo, že takrat pripadala Italiji.

Tablja je dandanes razmeroma nepomemben kraj, ki se mu avtocesta izogne v dolgem predoru skozi zadnje obronke Naborjetskih gora, železnica, ki je prav po tem kraju poimenovala Tabelaška proga (v italijanščini *Pontebbana*) pa tu pride iz dolgega sistema predorov, po katerih je speljana od Furlanije proti Avstriji, in nato ponovno izgine v predorih v smeri Trbiža. Prometna lega Tablje je sicer zelo ugodna, saj je tu izhod z avtoceste, od stare državne ceste Trbiž–Videm pa se tu odcepijo tri krajevne gorske ceste proti zahodu in severu, v Karnijske Alpe torej. Najjužnejša je cesta v ozko dolino Gleris, ki se zaključuje s slikovitimi ostenji gorske skupine Zuc dal Bora (2195 m). Prek prelaza Cereschiatis se nadaljuje v dolino Aupa in naprej do Možaca (*Moggio Udinese*) v Železni dolini, s čimer je lahko zanimiva alternativa vožnji po glavni cesti. Naravnost proti zahodu je speljana ozka gorska cesta prek prelaza Lonice (*Cason di Lanza*, 1552 m) v dolino Incarojo (*Val d'Incarojo*) v Karniji. K prepoznavnosti te ceste je zagotovo pripomogla etapa italijanske kolesarske pentlje v letu 2013. Tretja in najpomembnejša je cesta, ki iz Tablje vodi proti severu, prek prelaza Mokrine (italijansko *Passo di Pramollo*, nemško *Naßfeldpass*, 1530 m) v Ziljsko dolino v Avstriji. Mokrine so tudi izjemno pomembno in zelo obiskano smučarsko središče, eno največjih v celotni Avstriji. Dobro znano je tudi med slovenskimi ljubitelji smučanja. Proge so na avstrijskem ozemlju. Od tam je do smučišč speljana gondolska žičnica, ki se naj bi ji v bližnji prihodnosti pridružila tudi tovrstna povezava iz Italije. Načrtovana je namreč gradnja gondolske žičnice iz Tablje, ki bo smučarsko središče zelo približala furlanskim in tudi slovenskim smučarjem s Primorskega. Tablja je tudi sicer predana zimskemu športu. V kraju je pokrito drsališče, tamkajšnji hokejski klub pa je med boljšimi v Italiji.

Še veliko večjo vlogo je imela Tablja v preteklosti. Predvsem med letoma 1866 in 1918 je bila znana po celi Italiji in Avstriji. Njena mejna vloga je privabila številne uslužbence iz notranjosti obeh držav, ki so temeljito spremenili narodnostno sestavo. Pred tem je bila Tablja slovenski kraj. O slovenski preteklosti pričajo zemljepisna imena v najbližji okolici. Vasici v stranskih dolinah na zahodu se še vedno imenujeta Zgornja Studena in Spodnja Studena. Mejni prelaz Mokrine je originalno slovensko ime dobil zaradi jezera tik pod najvišjo točko. Italijansko ime *Pramollo* in nemško *Naßfeld*, ki ju na žalost uporablja tudi vse več Slovencev, sta samo njegova dobesedna prevoda.

Nekdanji avstrijski mejni kamen
v Tablji. Foto: Silvo Bizjak.

CIPPO DEL
VECCHIO CONFINE
ITALIA-AUSTRIA
(fino al 1918)

IRONLAND
KÄRNTEN
XII
MEILEN
VON
KLACENEUF

Oda meji v furlanščini na levi strani in njenem prevodu v italijanščino na desni. Foto: Silvo Bizjak.

**Il plui biel pais dal mont
l'e l'Italie, il sò zardin,
il Friûl, la sentinele
e PONTEIBE il sò confin.**

**Il più bel paese del mondo
e' l'Italia, il suo giardino
il Friuli, la sentinella
e PONTEBBA il suo confine.**

**Un confin come a Ponteibe
no si cjate in nissun puest
cà dal puint a l'e taliane
e di la dut par todesc.**

**Un confine come a Pontebba
non si trova in nessun posto
di qua dal ponte è italiana
e di là tutto alla tedesca.**

**Circondât da lis montagnis
dai siei boscs che mandin fresc
aghe bone, arie sane,
ce vole iso miôr di chest?**

**Circondato dalle montagne
dai suoi boschi che mandan fresco
acqua buona, aria sana,
che volete meglio di questo?**

**Dal pais, vecjo confin
no us puartin un cjâr salût
a di dute la zitât
è ai presinz in special mût.**

**Dal paese, vecchio confine
noi portiamo un caro saluto
a tutta la città
è ai presenti in modo particolare.**

MUSICA E PAROLE DEL MAESTRO PONTEBBANO ARTURO ZARDINI - composta nel 1920

Zanimiva, kar malce smešna pa je jezikovna zmeda glede poimenovanja stranske doline Vogel, ki se v Kanalsko dolino izteka pri avtocestnem izvozu kilometer vzhodno od Tablje. Slovensko ime Vogel so Nemci samo prepisali, Italijani pa so ga zatem iz nemščine prevedli v *Vallone degli Uccelli*, kar pomeni 'Ptičja dolina'.

Obmejni funkciji se je prilagodila tudi sama struktura kraja. Meja je bila načrtana po sredi struge potoka Studene, s čimer je bila Tablja razdeljena na dva dela. Italijanski del se je imenoval *Pontebba*, avstrijski pa *Pontafel* oziroma *Deutsch Pontafel*. Obenem je tu tekla deželna meja med Koroško in Furlanijo, ki se še vedno ohranja v zavesti domačinov. Delitev je še vedno delno opazna v arhitekturi, saj so nekatere zgradbe na koroški strani ohranile koroško alpsko arhitekturo, tiste na furlanski pa že imajo sredozemski pridih. Najvidnejša arhitekturna simbola razdeljene Tablje pa sta cerkvena zvonika, zgrajena v povsem različnih slogih, čeprav stojita le kakšnih 500 metrov narazen.

V spomin na nekdanjo mejo so ob mostu čez potok pustili star mejni kamen z oznakami obeh mejnih držav ter navedbo njegove oddaljenosti od Celovca in Vidma.

Postaja 2: Naborjet

Naborjet je včasih dokazoval jezikovno pestrost Kanalske doline, do katere je prišlo predvsem zaradi priseljevanja ljudi od drugod. Če sta bližnji Lužnica in Dipalja vas ohranili kmečki značaj in s tem slovensko prebivalstvo, se je v Naborjetu razvila obrt, ki je privabila nemško

Spomenik padlim avstrijskim vojakom pri Naborjetu. Foto: Silvo Bizjak.

govoreče ljudi iz severnejših predelov Koroške. Ko so upravno obvladovali Kanalsko dolino, so imeli Naborjet za pomemben kraj tudi Benečani. O tem priča razkošna beneška palača, ki je preurejena v etnografski muzej. Prebivalci, ki se niso ukvarjali z obrtjo, so se posvečali pašništvu na prostranih planinah vzhodnih Karnijskih Alp in planinah zahodnih Julijskih Alp. Tudi zato se grebenu, ki poteka od Zajzere na vzhodu do Tablje na zahodu, še vedno reče Naborjetske gore.

Zdaj je Naborjet skupaj z Ovčjo vasjo sedež občine, ki ima med vsemi tremi občinami Kanalske doline največji delež Slovencev. Ta gre predvsem na račun sosednje vasi Ukve, ki je v veliki meri ohranila slovenski značaj.

O velikem strateškem pomenu prehoda pri Naborjetu pričajo ostanki mogočne utrdbe, ki so jo Avstrijci postavili, da bi preprečili prodor francoskih čet proti notranjosti monarhije. Trdnjava je spadala v isti sistem utrdb kot utrdbi na Predelu in v Klužah pri Bovcu. Podoben je bil tudi potek vojnih dogodkov, ki so se končali s francosko zmago. V spomin na številne padle avstrijske vojake so tudi pri Naborjetu postavili mogočen spomenik z bronastim ravnjenim levom.

Postaja 3: Ukve

Kot smo že omenili, so Ukve najbolj slovenska vas Kanalske doline. V tem pogledu so jim sorodne Žabnice, a se tja zaradi turističnega razvoja priseljuje veliko ljudi od drugod. Ukve veljajo tudi za kanalsko naselje z največ tradicije. Vas se je razvila ob izlivu potoka Ukve (*Torrente Uqua*) v Belo. Visoko nad vasjo se začenjajo prostrane planine vzhodnega dela Karnijskih Alp, ki so jih za pašo živine skozi stoletja izkoriščali Slovenci tako iz Kanalske kot iz Ziljske doline; podobno velike planine so namreč tudi na ziljski strani pogorja. Cesta, ki vodi iz Ukev navzgor, je sprva ozka in ovinkasta, ko pa doseže višjo nadmorsko višino, se svet hitro odpre in pokažejo se travnati vrhovi Ojstrnika (2052 m), Poludnika (1999 m) in drugih okoliških gora. Mnoge planine so še vedno žive in s ponudbo mlečnih izdelkov dobro dopolnjujejo turistično ponudbo Ukev. Radi jih obiskujejo tako pohodniki kot kolesarji. Pozimi so skupaj z vrhovi pravcati turnosmučarski raj.

V Ukvah je slovenska narodna skupnost odprla kulturno in izobraževalno središče Planika, ki združuje pomembna društva, glasbeno šolo in je tudi edini steber dopolnilnega pouka slovenskega jezika med Kanalskimi Slovenci. Zaenkrat je Planika poleg dvojezičnega šolskega centra v Špetru Slovenovu v Beneški Sloveniji edino slovensko izobraževalno središče v Videmski pokrajini.

Žal so Ukve zaslevoele tudi zaradi naravnih nesreč, ki sta kraj prizadeli v bližnji preteklosti. Prva razdiralna poplava se je zgodila 13. septembra 1903, druga pa, kakšno neverjetno naključje, skoraj natanko 100 let zatem, 29. avgusta 2003. Obakrat je do katastrofe prišlo zaradi obilnih padavin, ki so se v zelo kratkem času izlile v vzhodnih Karnijskih Alpah. Ogromne količine vode so skozi ozko sotesko Ukve prihrumele neposredno v vas, ki stoji na vršaju ob izteku tega potoka v Belo. Obakrat je nastala velika gmotna škoda na poslopih. Med zadnjo poplavo je voda izpodjedla tudi zvonik vaške cerkve, ki se je porušil. Vendar

Opustošenje v Ukvah po hudourniški poplavi konec avgusta 2003. Foto: Matija Zorn.

Priprošnja pred poplavami v ukvanski župnijski cerkvi sv. Filipa in Jakoba. Foto: Matija Zorn.

Po uničujoči ujmi so Ukve zelo lepo obnovili, vključno s porušenim cerkvenim zvonikom, ki so ga na novo zgradili. Foto: Silvo Bizjak.

so Ukve lepo obnovili, strugo Ukve pa uredili tako, da v primeru novih poplav omogoča večji vodni pretok. O obeh naravnih nesrečah pričajo le še fotografije in besedilo na poja-snjevalnih tablah ob cerkvi.

Postaja 4: Ovčja vas

Ko dobimo v roke kakšen koledar z gorskimi podobami Furlanije, bomo na njem skoraj zagotovo našli izjemno slikovito naselje s severnimi ostenji Viša in Nabojša (*Monte Nabois*, 2313 m) v ozadju. To je Ovčja vas, v domačem koroškem narečju tudi Ovčja ves, ki stoji na začetku izjemno privlačne ledeniške doline Zajzere in neposredno pod znamenito romarsko goro Svete Višarje.

Podobno kot sosednji vasi Žabnice in Ukve je bila tudi Ovčja vas nekdaj izrazito slovensko naselje. Domačini so se preživljali s kmetijstvom, sečnjo lesa in gorskim vodništvo. Prav gorske vodnike iz Ovčje vasi je spoznal znameniti gornik in raziskovalec Julijskih Alp Julius Kugy (1858–1944) ter z njimi osvajal mogočne vrhove Viša in Montaža. Eden najbolj znanih vodnikov je bil Anton Ojcinger, ki je bil pravzaprav odločilen za uspeh nadvse zahtevnega vzpona prek severne stene Montaža. Ko je Kugyju na ključnem mestu ture zmanjkalo idej, kako nadaljevati vzpon, ga je Ojcinger s pomočjo vrvi zanihal prek gladke stene in oba sta uspešno priplezala na vrh. Plezalna smer se vedno imenuje Kugyjeva, znamenita točka pa Ojcingerjev prehod. Kugy je v te kraje prišel tudi med prvo svetovno vojno, ko je avstrijski vojski svetoval pri strategiji ohranjanja frontne črte, ki je tu potekala prek vrhov Viša in Montaža, čez prelaz Rudni vrh (*Sella di Sompdogna*, 1398 m) in naprej po grebenu Naborjetskih gora. Po koncu vojne se je takrat že ostareli Kugy vrnil v Ovčjo vas in užival v spominih na svoja izjemna gorniška leta v zahodnih Julijcih. Po njem se imenuje glavna vaška ulica, pred hišo, kjer je živel, pa je njegov doprsni kip. Ena od ulic je poimenovana tudi po gorskemu vodniku Ojcingerju.

Na vaškem pokopališču na vzpetini okrog cerkve je veliko priimkov, ki izdajajo slovensko preteklost vasi. Med nagrobniki lahko vidimo tudi tistega, ki je posvečen duhovniku Juriju Prešernu (1805–1968), mlajšemu bratu pesnika Franceta Prešerna.

Jugovzhodno nad Ovčjo vasio se dviga gora Svete Višarje (1790 m). Tik pod njeno najvišjo točko je eno najslikovitejših romarskih središč v Alpah. Legenda pravi, da so nekoč pastirji iz Žabnic tu gori opazili svoje ovce, ko so se zbrale okrog grma, v katerem so našli Marijin kipec. Odnegli so ga v žabniško cerkev, a se je naslednji dan vrnil na goro. Zato naj bi se v 14. stoletju odločili tamkaj postaviti svetišče, ki mu zgodovina sicer ni bila ravno naklonjena. Cerkev in okoliški objekti so bili namreč skoraj povsem porušeni v vihri prve svetovne vojne. Pozneje so Svete Višarje obnovili. Cerkev je poslikal znameniti slovenski slikar Tone Kralj.

Dandanes so Svete Višarje priljubljeno srečevališče sosednjih narodov, s čimer odražajo nekakšno simboliko Kanalske doline kot jezikovnega križišča Evrope. Maše potekajo v slovensščini, furlanščini, nemščini in italijanščini.

Večerni pogled na Svete Višarje z Mangartom v ozadju. Foto: Bojan Erhartič.

Postaja 5: Zajzera

Nekoč naj bi bilo na začetku doline, približno tam, kjer je zdaj Ovčja vas, jezero, zato so dolino za njim enostavno poimenovali Zajzera. To ime se je do današnjih dni ohranilo tudi v ostalih jezikih, ne le v slovenščini. Ko se zapeljemo od Ovčje vasi proti jugu, se nam kmalu odstrejo čudoviti pogledi. Od leve proti desni vidimo gore Kamniti lovec (*Cima del Caciatore*, 2071 m), Lastovice (*Cime delle Rondini*, 1905 m), Nabojs in Viš, malo pozneje pa zagledamo še severno steno Montaža. V dolino, ki jo je oblikoval ledenik, se z okoliških gora stekajo vode, ki so nasule obsežna prodišča; ta prekrivajo dobršen del njenega širokega in ravnega dna. Približno pet kilometrov dolga Zajzera v južnem delu iz značilne smeri sever–jug zavije proti jugozahodu. Velik del njenega dna pokrivajo iglasti gozdovi, zgornji deli obdajajočih pobočij so rušnati, vrhovi gora pa seveda skalnati in skoraj brez rastlinskega pokrova. Visoko v zatrepu pod severno steno Montaža je so ostanki majhnega ledenika, ki je skupaj s Kaninskim ledom zadnji ostanek poledenitve v zahodnem delu Julijcev.

Iz Zajzere lahko izurjeni gorniki opravijo številne prelepe vzpone na vrhove nad njo. Po zavarovanih plezalnih poteh se lahko povzpnejo na Montaž (2753 m) in Viš (2666 m), prek sedel in škrbin pa lahko sestopijo v sosednje doline. Prek prevala Rudni vrh pridejo v Dunjo, prek sedla Prašnika (*Sella Prasnig*, 1491 m) v Dolino Mrzle vode, prek Škrbine prednje Špranje (2138 m) pa na Nevejsko sedlo. Kdor ni večč zahtevnih gorskih vzponov, se lahko odpravi na Poldnašnjo špico (*Jôf di Miezegnot*, 2087 m), vrh severno od Rudnega vrha. Nagrajen

Zajzero krasijo mogočna ostenja in prostrane hudourniške nasutine. Foto: Silvo Bizjak.

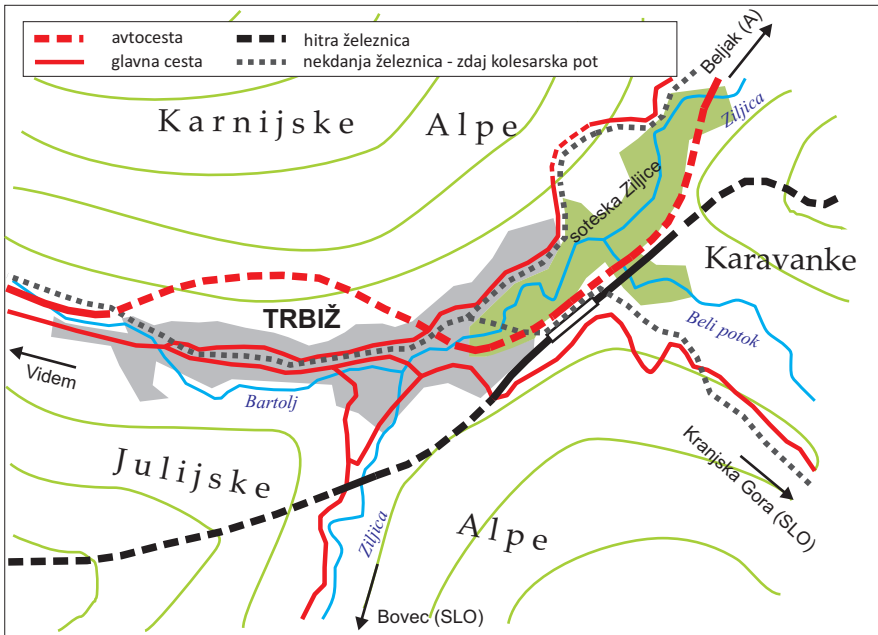
Čelna morena izginjajočega ledenika pod Montažem. Foto: Matija Zorn.

bo s čudovitim razgledom na divje vršace v okolici, pa tudi s številnimi ostanki bojevanja v prvi svetovni vojni, ki je zahtevalo številna mlada življenja. Nekateri vojaki, ki so umrli na teh grebenih, so svoj zadnji počitek našli na slikovitem pokopališču ob cesti v Zajzero.

Postaja 6: Trbiž

Trbiž je izjemen kraj. Najbrž edini v Evropi, kjer se avtohtono govorijo štirje jeziki: slovenščina, nemščina, furlanščina in italijanščina. Trbiž, Tarvis in Tarvisio so tri različna poimenovanja, ki zaenkrat sicer še niso našla mesta na občestnih tablah, a se bo nekega dne tudi to zagotovo zgodilo. Nemško govoreči prebivalci so kraj nekoč imenovali *Klein Tarvis* in ga s tem razlikovali od Trevisa v deželi Benečiji, ki so ga imenovali Tarvis.

Ujetost Trbiža med prometnice in okoliške naravnogeografske pojave.

Danes ima Trbiž manj kot 5000 prebivalcev (največ, 6845, jih je v njem živel leta 1961), njegov razvoj pa temelji izključno na turizmu. Kraj obkrožajo smučišča, predvsem tista na pobočjih Svetih Višarij. Ena od prog je vključena tudi v tekmovanja za svetovni pokal. Vzhodno od mesta je smučarska skakalnica, ki so jo pred leti obnovili za potrebe univerzijade. Sicer pa je iz Trbiža znani italijanski smučarski skakalec Roberto Cecon, tu živi tudi zdajšnji italijanski reprezentant v smučarskih skokih Sebastian Colloredo.

Ulični utrip v Trbižu. Foto: Silvo Bizjak

Po zatonu živahne obmejne trgovine je še vedno aktualen artikel ceneri kič. Foto: Silvo Bizjak.

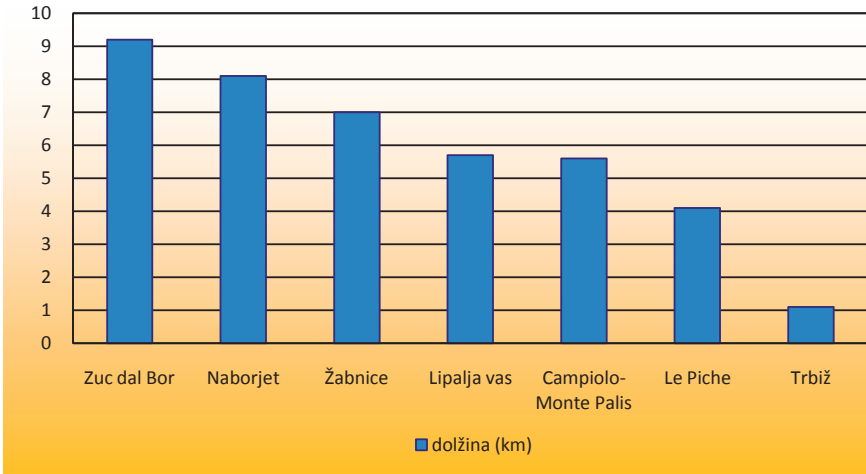
Trbiž je nastal ob izjemno pomembnem prometnem križišču na enem najugodnejših prehodov prek Alp. Tu se srečujejo ceste iz Furlanije, Celovške kotline, Gorenjske in Posočja. V sedemdesetih letih 20. stoletja se jim je pridružila avtocesta, pred nekaj leti pa še sodobna Tabeljska železnica s povsem novo železniško postajo Boscoverde vzhodno od kraja. Trase opuščeni železniški prog proti Avstriji, Sloveniji in Furlaniji so spremenjene v kolesarske poti, pozimi pa so na njih urejene proge za tek na smučeh.

Še v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja je Trbiž na veliko izkoriščal svojo ugodno lego ob meji s Slovenijo in Avstrijo. Sredi kraja se je razvilo sejmišče, na katerega so prihajali obiskovalci od blizu in daleč. Prizorišče trgovanja, ki je spominjalo na nekakšen bazar, je slovelo predvsem po usnjarskih izdelkih, ki so jih kupci bolj ali manj iznajdljivo "uvažali" čez bližnje mejne prehode.

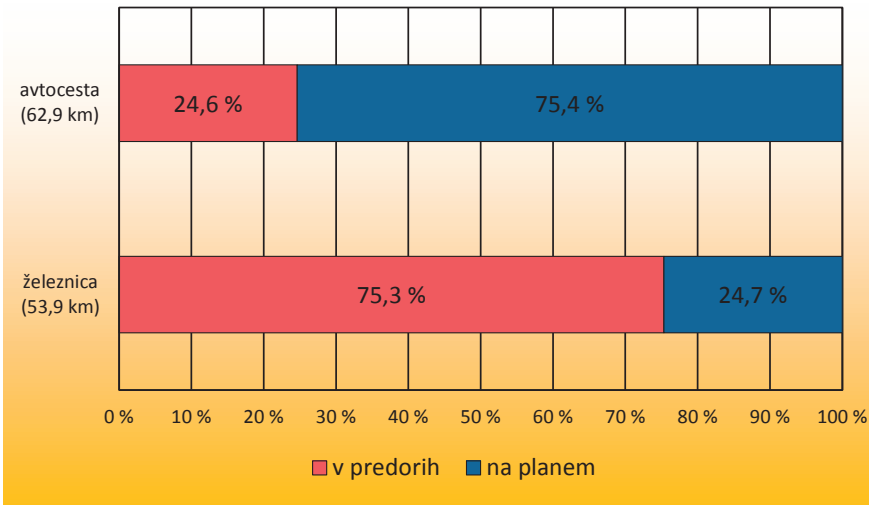
Trbiž ima tudi nekaj arhitekturnih spomenikov. Omeniti velja predvsem Cerkev sv. Petra in Pavla (*Chiesa dei Santi Pietro e Paolo*) na vzpetini nad starim mestnim jedrom. Utrjena je z obrambnimi stolpi, pred njo pa je obnovljena ploščad, ki velja za središče Trbiža in omogoča čudovit pogled na mesto in okoliške gore.

Čeprav se Trbižu ni izšlo s kandidaturo za organizacijo zimskih olimpijskih iger treh dežel leta 2006, je skokovit razvoj zimskošportnega turizma dober obet za prihodnost. Tudi sicer je mesto s privlačno lego ob tromeji z odpravo obmejnih formalnosti in prostranimi gozdovi v okolici odlično izhodišče za različne aktivnosti v naravi.

Najdaljši predori sodobne Tabeljske železniške proge. Vira: medmrežje 1 in 2.

Primerjava poteka tras nove železnice in avtoceste med Furlanskim nižavjem in Trbižem. Vira: medmrežje 1 in 2.

Postaja 7: Soteska Ziljice

Reka Ziljica je eden od redkih vodotokov, ki vode iz Italije odvajajo proti Črnemu morju. Nastane kot iztok iz Rabeljskega jezera, katerega glavni pritok se imenuje Jezernica (*Rio del*

Soteska Ziljice. Foto: Silvo Bizjak.

Lago). Pod Trbižem je izdolbena globoko sotesko, pri kraju Kokova prečka avstrijsko mejo in se blizu Podkloštra (*Arnoldstein*) izliva v Ziljo.

Soteska je ujeta v trbiško prometno vozlišče, kjer so na prostorsko zelo omejenem območju speljali avtocesto, Tabeljsko progo z novo železniško postajo, staro državno cesto proti Avstriji in zdaj že opuščene železnice, ki privabljajo številne kolesarje. Pod prepletom viaduktov in predorov se vode Ziljice pretakajo skozi sotesko, ki je vsekakor vredna ogleda. Ena glavnih turističnih atrakcij Kanalske doline je bila že v avstrijskem obdobju. Zaradi nove razmejnitve po prvi svetovni vojni se je njen pomen za nekaj časa zmanjšal, zdaj pa jo obiskovalci znova množično odkrivajo.

Najlepše jo doživimo, če se od nove železniške postaje odpravimo po ozki in strmi stezi, ki se mimo avstrijskega spomenika spušča do vode. Nedaleč stran se v Ziljico izliva Beli potok (*Rio Bianco*), ki priteka od Belopeških jezer. Sotočje je na stičišču Julijskih in Karnijskih Alp ter Karavank. Nato nekaj časa hodimo proti toku, potem pa se pod mogočnim starim mostom nekdanje železnice proti Kranjski Gori povzpemo nazaj na rob soteske.

Postaja 8: Belopeški jezeri

Belopeški jezeri sta le dva kilometra zahodno od slovenske meje, pravzaprav tik za planiškiimi skakalnicami. Krasi ju predvsem mogočna kulisa severnega ostenja Mangarta (2678 m) in sosednjega grebena Ponc (Visoka Ponca, 2274 m). Jezeri sta med sabo povezani, saj se voda iz Zgornjega (*Lago Superiore*) podzemno pretaka v Spodnje (*Lago Inferiore*). Celotno območje je zaščiten kot naravni rezervat.

Glede poimenovanja jezer je kar velika zmeda, saj zanju poznamo več slovenskih imen. Poleg imena *Belopeški jezeri* po bližnji vasi Bela Peč (*Villa Bassa*) je uveljavljeno tudi ime *Mangartski jezeri* po gori nad njima, manj znani pa sta imeni *Klanški jezeri*, ker Slovenci zaselek, kjer se krajevna cesta proti jezeroma odcepi od glavne, imenujemo Na Klancu, in *Fužinski jezeri* po vasi Fužine (*Fusine in Valromana*). Zadnje ime so povzeli Italijani, ki na svojih zemljevidih uporabljajo ime *Laghi di Fusine*, medtem ko je nemško ime *Weißenfelsee* Seen pomensko enako najbolj uporabljanemu slovenskemu imenu.

Kakorkoli že, tamkajšnji prvotni prebivalci so bili Slovenci, zato so originalna imena pač slovenska. Tudi okolico jezer so kot pašno območje vselej uporabljali Slovenci, predvsem iz Rateč. Zanimivo je, da so obsežna območja ob jezerih še vedno v lasti tako imenovanih dvolastnikov s slovenske strani meje, planina nad zgornjim jezerom pa se imenuje Tamar.

Sicer pa je celotni skrajni severovzhodni vogal dežele Furlanije - Julijske krajine do konca prve svetovne vojne pripadal avstrijski deželi Kranjski. Meja je tekla med Belo Pečjo in Trbižem. Ko so se tu na novo risale državne meje, je Slovenija Belopeški jezeri izgubila pravzaprav samo zaradi igre strateških interesov sosednjih držav. Na eni strani je Italija, ki ji je tajni londonski sporazum prisojal le ozemlje do Žabniškega prevala, želela priti vsaj do razvodja pri Ratečah. Po drugi strani lahko na preurejanje meja gledamo tudi z vidika boja za Koroško. Avstrija je v nekem trenutku trdno vztrajala, da po vojni ohrani celotno deželo Koroško, vključno z Mežiško in Kanalsko dolino, takratni Kraljevini SHS je bila pripravljena

Pogled na Belopeški jezeri z vrha Mangarta. Foto: Miha Pavšek.

prepustiti le Jezersko. Da pa pri tem ne bi bila ozemeljsko oškodovana, je v zameno za Jezersko zahtevala dotlej kranjsko občino Belo Peč. Kakorkoli že, temu delu Kranjske očitno res ni bil usojeno ostati v matični deželi ...

Literatura in viri:

Aree naturali protette del Friuli Venezia Giulia. Prospett. Direzione centrale risorse agricole, naturali e forestali. Videm.

Dapit, R. 2005: Ovčja vas in njena slovenska govorica. Slovensko kulturno središče Planika. Ukve, 230 str.

Dolhar, R. 2006: Zahodni rob. Mohorjeva. Celovec, 133 str.

Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.

Medmrežje 1: <http://www.lotsberg.net/data/italia/A23.html>, 10. 5. 2012.

Medmrežje 2: http://it.wikipedia.org/wiki/Ferrovia_Pontebbana, 10. 5. 2012.

Medmrežje 3: http://it.wikipedia.org/wiki/Val_Canale, 25. 12. 2013.

Medmrežje 4: <http://de.wikipedia.org/wiki/Kanalstal>, 25. 12. 2013.

Sienčnik, L. 1987: Koroški plebiscit. Založba Obzorja. Maribor, 426 str.

Stranj, P. 1996: Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine. Slovenski raziskovalni inštitut. Trst, 366 str.

KARNIJA

Andrej Bandelj

Vodja: Andrej Bandelj, univerzitetni diplomirani geograf, samostojni podjetnik s področja turističnega vodenja in raziskovalne dejavnosti

Ekскурzija je bila izvedena 14. maja 2011.

Potek poti: Ljubljana – Sežana – Tolmezzo – Sauris/Zahre – dolina Pesarina – dolina Valcalda – Zuglio – Tolmezzo – Sežana – Ljubljana

Postaje: 1. Tolmezzo
2. Ampezzo
3. Sauris/Zahre
4. dolina Pesarina
5. dolina Valcalda
6. Zuglio

Uvod

Severni del dežele Furlanije - Julijske krajine pripada Alpam. Zelo jasna naravnogeografska ločnica med ravnino in vzpetim površjem poteka po črti med kraji Sacile, Maniago, Gumin (*Gemona del Friuli*) in Čedad (*Cividale del Friuli*). Južno od nje je obsežno Furlansko nižavje, v nekoliko širšem smislu skrajni severovzhodni del Padskega nižavja, ki se zlagoma spušča proti Jadranskemu morju. Nadmorska višina navedenih krajev ne presega 200 m, z izjemo nekaterih starih mestnih jeder, ki so postavljena nekoliko višje, že na pobočjih. Severno od tod se površje na kratki razdalji povzpne do precejšnih nadmorskih višin. Najizrazitejši vrhovi, ki se dvigajo neposredno nad ravnino in zato slovijo kot izjemna razgledišča, so (nanizani od vzhoda proti zahodu): Veliki Karman ali Čampon (*Monte Chiampon*, 1709 m), Cuar (1478 m), Raut (2025 m) in Cimon del Cavallo (2251 m).

Ozemlje Furlanije - Julijske krajine obsega večji del Karnijskih Alp, zahodni del Julijskih Alp in majhen del Karavank med Trbižem in Pečjo (1509 m) na skrajnem severovzhodu. V Karnijskih Alpah, na državni meji med Italijo in Avstrijo, se dviga tudi najvišji vrh dežele, 2780 m visoki Coglians, ki mu Furlani pravijo Colians, Nemci pa Höhe Warte. Gorato območje

Potek poti. Vir: NASA LANDSAT.

1

postaja

pot z avtobusom

AVSTRIJA
ITALIJA

Pesaris

4

Valcalda

5

Ravinis

Sutrio

Sauris/Zahre

3

Zuglio

6

Ampezzo

2

Tolmezzo

1

Villa
Santina

l. Timauzein (Tilmen)

Tramonti
di Sotto

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 km

Karnija je pokrajina prelestne lepote. Foto: Matej Gabrovec.

Furlanijo po eni strani razdvaja, po drugi pa povezuje s sosednjimi alpskimi pokrajinami, Slovenijo na vzhodu, Koroško na severu in Benečijo (*Veneto*) na zahodu, pa tudi Tirolska je oddaljena le nekaj kilometrov.

Lega zgodovinskih pokrajin na stičišču treh velikih evropskih jezikovnih skupin, slovanške, germanske in romanske, se še vedno odraža v kulturni, etnografski, gastronomski in narečni pestrosti predvsem severnega dela Furlanije - Julijske krajine. Tudi zaradi tega je bila ta leta 1963 ustanovljena kot ena od petih italijanskih dežel s posebnim avtonomnim statusom, ki ga imajo poleg nje še Južna Tirolska, Dolina Aoste, Sicilija in Sardinija.

Na obravnavanem območju poleg Italijanov živijo pripadniki vseh treh uradno priznanih jezikovnih manjšin v deželi, Furlani, Nemci in Slovenci. Italijani so pravzaprav v manjšini, kar velja še posebej za manjša podeželska naselja. Na deželni ravni Furlani s približno 700.000 pripadniki predstavljajo večino od skupno 1.235.363 prebivalcev, kolikor jih je v Furlaniji - Julijski krajini živel leta 2011.

Tokratna ekskurzija je usmerjena v osrednji del obsežne alpske pokrajine ob reki Tilment ali Taljament (italijansko *Tagliamento*, furlansko *Tiliment*) in njenih pritokih. Dotakne se nadvse zanimivih krajev v šestih od skupno sedmih dolin Karnije. Predstavljena so tako dolinska območja s samosvojo zgodovino, ki je močno izražena tudi v sodobnih značilnostih mest in vasi, kot mogočne gore, izredno privlačni cilji vseh, ki si želijo podrobneje spoznati manj znani del alpskega loka, ujet med turistično bolj oblegana pogorja Dolomiti, Julijske Alpe in Visoke Ture.

Karnija se nam zdi precej oddaljena. Že pot iz osrednje Slovenije do Rezije ali Terskih dolin je dolga, tokrat pa pišemo o krajih, ki so še nekoliko dlje proti severozahodu. Popotnik, ki se pelje po avtocesti med Trbižem in Vidmom, se jih zgolj bežno dotakne, ko gre mimo avtocestnega izvoza "Carnia". Gornik pa, ki se povzpne denimo na razgledni vrh Visokega Kanina (2587 m), lahko ob lepem vremenu kot na dlani opazuje nazobčane vrhove pred dolomitskimi tritisočaki, nanizane na zahodu. Pa vendarle ta zanimiva pokrajina ni tako daleč. V zadnjem času je predvsem po zaslugi nove gorniške literature v njej zaznati tudi povečan obisk Slovencev. Upamo, da bo k boljšemu poznavanju Karnije pripomoglo tudi pričujoče besedilo.

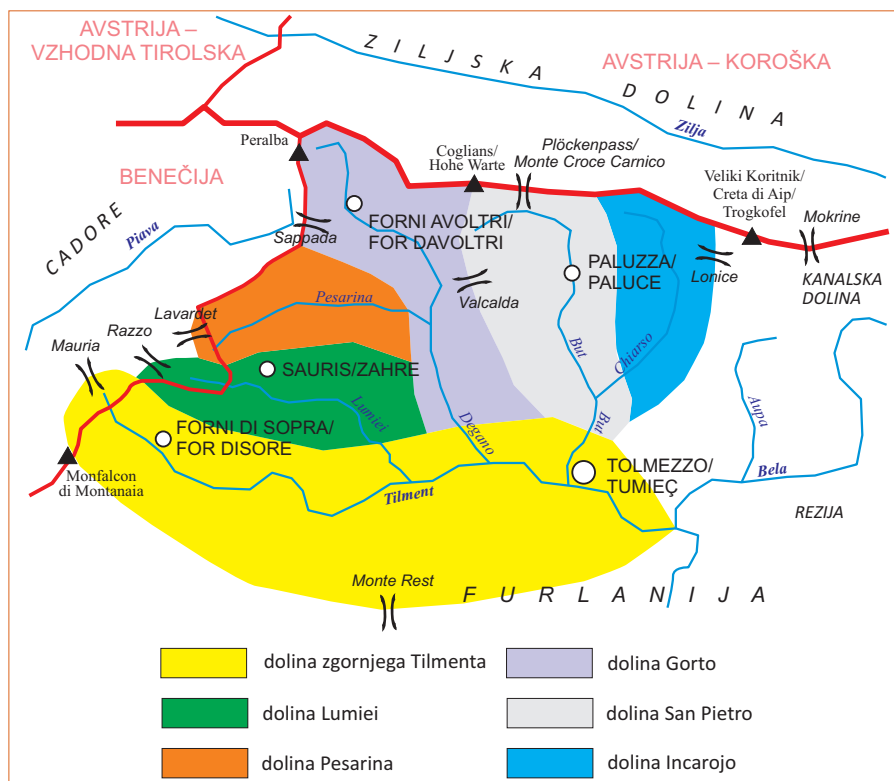
Karnija – sedem dolin in skoraj toliko različnih svetov, le streljaj od najzahodnejših slovenskih vasi

Na začetku je treba pojasniti razliko med Karnijo in Karnijskimi Alpami ter njuno prepletenost. Karnijske Alpe so precej velika gorska skupina, ki skoraj v celoti pripada Italiji, v Avstriji je le njen skrajni severni del. Pri Trbižu se na približno šest kilometrov zračne črte približa slovenski meji. Na jugu teče njihova meja po robu Beneško-Furlanskega nižavja, na zahodu po reki Piavi, na severozahodu po zgornjem toku Drave, na severu po Zilji, na vzhodu pa najprej po Ziljici in nato Beli, levem pritoku Tilmenta. Italijani jih delijo na "prave" Karnijske Alpe in nekoliko nižje Karnijske predalpe južno od Tilmenta. V zadnjem času je govora še o tako imenovanih Furlanskih Dolomitih, kar pa je dokaj sporno. O razsežnosti Karnijskih Alp veliko pove podatki, da je samo njihov glavni greben, po katerem med Dravo in Ziljico poteka italijansko-avstrijska državna meja, dolg več kot 100 km.

Ta del Alp je dobil ime po pokrajini Karniji, ki se razprostira v osrčju pogorja, ob reki Tilment s pritoki. V bistvu ozemlje Karnije povsem sovпада s porečjem Tilmenta gorvodno od sotočja z Belo (*Fella*) pri kraju Amaro. Nekaj kilometrov od tod stoji osrednji kraj, mesto Tolmezzo, ki je nastalo na stičišču več dolin. Prav te naravnogeografsko najbolj zaznamujejo celotno območje. Skupaj gre za sedem dolin. Na jugu poteka v smeri zahod–vzhod glavna dolina reke Tilment, ki izvira tik pod prelazom Mauria (1298 m), na meji med Furlanijo in Benečijo. Pri kraju Ampezzo se v Tilment izliva s severozahoda pritekajoči Lumiei, nad katerim je slikovito naselje Sauris oziroma Zahre. Ob sotočju Tilmenta in reke Degano, ki priteče s severa, izpod najvišje gore Coglians, je kraj Villa Santina. Dolina ob Deganu se imenuje Gorto (*Canale di Gorto*). V njenem osrednjem delu se z njo stika dolina Pesarina (*Val Pesarina*, tudi *Canale di San Canciano*) z istoimenskim potokom. Severno od Tolmezza je dolina San Pietro (*Canale di San Pietro*) z reko But, ob kateri je speljana glavna cesta proti Avstriji. Dolini San Pietro in Gorto med Paluzzo in Conegliansom povezuje kratka dolina Valcalda, ki jo pravzaprav sestavljajo dve dolini ob manjših pritokih in vmesni preval. Najvzhodnejše je dolina Incarojo (*Val d' Incarojo*), po kateri teče potok Chiarso, ki se pri Zugliu pridruži Butu. Lega omenjenih dolin in vodotokov je lepo razvidna na priloženem zemljevidu.

Karnijske doline so povečini globoko vrezane med okoliške gore, kar se odraža tudi v njihovih imenih, saj imajo nekatera občnoimensko sestavino *canale* v pomenu 'kanal,

Zemljepisni položaj Karnije in njene doline.

jarek'. Zaradi velike količine padavin so vodotoki zelo vodnati. V Karniji je na razmeroma majhnem območju precej zanimivih reliefnih oblik. Obiščemo lahko številne soteske, korita, slapove ter izrazite vršaje ob iztekih potokov na ravnino. Tako kot ostale Alpe je bilo tudi območje Karnije v ledeni dobi izrazito ledeniško preoblikovano. Mogočni dolinski ledeniki so ob Tilentu in Beli segali vse do zdajšnjih naselij med Guminom in Vidmom, kjer lahko opazujemo venec nizkih, a izrazitih vzpetin, ki so ostanki mogočne čelne morene. Ledeniki so za sabo pustili tudi številna manjša visokogorska jezera, kakršna so na primer Avostanis, Dimon in Bordaglia ter najbolj znano med njimi Wolayersee tik za državno mejo na avstrijski strani, ki mu Italijani pravijo Lago Volaiia. K njihovu obstoju prispeva tudi vododržna kamninska podlaga. Zelo zanimiva je tudi geologija Karnijskih Alp in Karnije. Na območju pogorja Coglians so različne vrste kamnin tako blizu ena drugi, da se ta predel uvršča med sto za geologe najpomembnejših območij na svetu.

Ker je pokrajina blizu Jadranskega morja in s svojimi visokimi gorami predstavlja prvo veliko pregrado vlažnim zračnim gnotam na njihovi poti proti severovzhodu, je količina

V dolini Pesarina je ohranjena obilica prvobitnosti. Foto: Matej Gabrovec.

padavin med največjimi v Evropi. Največ dežja pade na južnem, predalpskem robu, v povprečju do 3100 mm letno, krajevno tudi več. Nato se proti Avstriji višina padavin opazno zmanjšuje.

Karnija se imenuje po keltskem ljudstvu Karni, ki je to območje poseljevalo pred prihodom Rimljanov. Ime ljudstva enako kot pri imenu Karavanke verjetno izhaja iz predindoevropskega korenkega izraza *kar* v pomenu 'kamen, skala'. Po Karnih se imenujejo tudi Karnijske Alpe, za katere se v starejši literaturi in na starejših zemljevidih pojavlja tudi poimenovanje Karnske Alpe.

Rimljani so prek teh krajev speljali pomembno prometnico, ob kateri je zraslo naselje *Forum Iulium Carnicum*, ki ga v sodobnosti poznamo kot Zuglio. Rimska cesta proti Noriku na območju zdajšnje Koroške, ki se je imenovala *Via Iulia Augusta*, je bila speljana prek najlažjega možnega prehoda na nadmorski višini 1360 m. Italijani mu pravijo *Passo di Monte Croce Carnico*, Nemci pa *Plöckenpass*. Obstaja tudi staro slovensko Ploče, ki so ga nekoč uporabljali Slovenci v Ziljski dolini.

Z Rimljani se je v te kraje razširila latinščina, ki se je pozneje razvijala v dveh smereh. Medtem ko je večina prebivalcev na Apeninskem polotoku in v Padskem nižavju začela uporabljati različna italijanska narečja, so v alpskem prostoru obstali trije med seboj povezani jeziki, ki jim jezikoslovci pravijo neolatinški. Gre za retoromanščino v Švici, ladinščino v Dolomitih in furlanščino v Furlaniji, ki ima še največ govorcev. Vsi so se seveda razvijali pod vplivom sosednjih jezikov, furlanščina tudi slovenščine. Značilno je, da Furlani v govoru uporabljajo šumnike, ki jih tudi zapisujejo. Furlansko poimenovanje Tolmezza je *Tumieç*, kar se izgovori Tumieč.

Furlani, ki se jim po dolgih letih končno v večji meri priznavajo narodnostne pravice, so še vedno večinsko prebivalstvo Karnije. Poleg njih in priseljenih Italijanov jo poseljujejo še izvorno koroški in tirolski Nemci, ki so delno ohranili svoja narečja. Živijo v jezikovnih otokih Sauris/Zahre, Timau/Tischlbong in Sappada/Plodn (tudi Pladen). Slednji je že v Benečiji, tik onstran meje Furlanije - Julijske krajine.

Prebivalci Karnije so skozi zgodovino razvijali svoj način življenja, ki jim je omogočal preživetje v ne ravno gostoljubnem gorskem okolju. Podeželje sta tudi tu zaznamovala revščina in odseljevanje. Krajevno so se razvile posebne obrti, ki so bile pomemben vir zasluzka. Gre predvsem za sirarstvo, povezano s planinskim pašništvom, mizarstvo ter urarstvo, vezano na dolino Pesarina. V dolini Incarojo, predvsem v kraju Paularo, so, podobno kot v bližnji Reziji in pri nas na Kočevskem, poznali potujoče brusaštvo.

Sodobne razmere so precej prijaznejše. Karnija se uveljavlja kot turistom prijazno območje, ki ga obkrožajo turistično razvitejši Dolomiti, avstrijska Koroška, severnojadranska obala in slovensko Posočje. Kot naročeno je za obisk tistih, ki iščejo aktivne počitnice v umirjenih in naravno zelo ohranjenih krajih. Pozimi so dobro obiskana smučarska središča Forni di Sopra, Forni Avoltri in Zoncolan, v ostalih delih leta pa se tu ponujajo izredne možnosti za gornišтво, pohodništvo, kolesarjenje in druge športne aktivnosti, s katerimi gre čedalje bolj v korak tudi ponudba gostinskih in prenočitvenih zmogljivosti. Ugodna je tudi prometna lega, saj ni od avtoceste pri Tolmezzu noben karnijski kraj oddaljen več kot 50 kilometrov.

Opis poti

Postaja 1: Tolmezzo

Tolmezzo z dobrimi 10.000 prebivalci (10.665 konec leta 2010) ter ugodno lego na stičišču več dolin in prometnic je osrednje naselje Karnije. Furlani mu pravijo *Tumieç*, včasih zasledimo tudi staro slovensko ime Tolmeč. Razprostira se ob sotočju rek Tilment in But, nekaj kilometrov severozahodno od avtoceste, ki Furlanijo prek Kanalske in Železne doline povezuje s Koroško. Pri Tolmezzu se od glavne ceste proti Avstriji proti zahodu odcepi cesta, ki prek prelaza Mauria (1298 m) vodi v dolino Piave. S te ceste je v Villi Santini možno zaviti v turistična kraja Forni Avoltri in Sapadda, od koder se je prav tako mogoče spustiti v dolino Piave. Vzhodno nad Tolmezzom se dviga izrazit, veliki piramidi podoben vrh Amariana (1905 m), ki je viden iz mnogih krajev Karnije in je zato izvrstna orientacijska točka, ob tem pa Karnijo na nek način povezuje s sosednjo Rezijo.

Med letoma 1077 in 1420 je Tolmezzo pripadal Oglejskemu patriarhatu, ki se je dobro zavedal pomena tega območja za nadzor starih trgovskih poti proti severu. Nato je mesto prešlo pod oblast Beneške republike in bilo njen sestavni del vse do njenega propada leta 1797.

Pomembno strateško vlogo Tolmezza dokazujejo tudi ostanki obrambnih utrdb nad mestom. Stolp Picotta, ki je bil v drugi svetovni vojni porušen, je delno obnovljen in ponuja

Središče Tolmezza. Foto: Matej Gabrovec.

izjemen razgled na Tolmezzo in osrednjo Karnijo. V osrčju kraja se lahko sprehodimo po starih ulicah z značilnimi arkadami, pod katerimi so trgovine in lokali. Tam je tudi stolnica iz 18. stoletja.

Najpomembnejša znamenitost Tolmezza pa je nedvomno Karnijski muzej ljudske umetnosti Michele Gortani (*Museo Carnico delle Arti Popolari Michele Gortani*), ustanovljen leta 1921. Michele Gortani (1883–1966) je bil tolmeški geograf, geolog in politik, ki je velik del svojih strokovnih prizadevanj namenil geologiji Karnijskih Alp. Muzej je v palači Campeis na severnem robu starega mestnega jedra. Obsežna zbirka prikazuje staro pohištvo, orodje in drugo opremo, ki so jih prebivalci Karnije uporabljali v preteklosti. Ogleđamo si lahko tudi stara oblačila in izvemo veliko o različnih načinih prilagajanja ljudi neugodnim življenjskim razmeram. Velik poudarek je na tradicionalnih obrteh.

Z muzejem upravlja muzejska mreža *CarniaMusei*, ki vzdržuje tudi številne manjše zbirke na celotnem območju Karnije. Te predstavljajo tako etnografsko, stavbno in obrtno dediščino (Etnografsko središče v Saurisu, Etnografska zbirka Forni Avoltri, Muzej lesarstva in žaga v Ovaru, Muzej urarstva v Pesarini, mlin Mulin dal Flec ...) kot tudi spomin na prvo svetovno vojno v Karnijskih Alpah (Timau) in seveda tamkajšnje naravo (na primer Geološki muzej v Ampezzu).

Vzhodno od Tolmezza se pod Amariano razprostira izrazit, dobro prepoznaven vršaj manjšega pritoka Tilmenta. Ob cesti, ki vodi proti Villi Santini, je vhod v ozko in globoko sotesko Vinadia.

Postaja 2: Ampezzo

Dolina reke Tilment med sotočjem z Belo (*Fiume Fella*) na stiku Železne doline (italijansko *Canal del Ferro*, furlansko *Cjanâl dal Fiêr*) s Furlanskim nižavjem do prelaza Mauria poteka v skoraj ravni črti od vzhoda proti zahodu. 170 km dolga glavna furlanska reka izvira tik pod prelazom, prečka osrčje dežele in se pri Lignanu izliva v Jadransko morje. Slovi kot ena najbolj prodonosnih alpskih rek in skupaj s svojim največjim pritokom Belo velja za edino večjo reko v Alpah, ki še v celoti ohranja naravno strugo v obliki tako imenovanega pramenastega toka. Značilno zanj je, da se ob različnih vodostajih voda pretaka po različnih manjših strugah v precej širši glavni strugi, kar spominja na goste pramene z vmesnimi prodnimi otočki.

Italijanski geografi na zgornji tok Tilmenta postavljajo mejo med Karnijskimi Alpami na severu in Karnijskimi predalpami na jugu. Vendar nas takšna členitev ne sme zavesti, saj so tudi v predalpskem delu nekateri zelo visoki vrhovi, ki z obliko nikakor ne spominjajo na vzpetine slovenskih predalpskih hribovij. Najvišji del Karnijskih predalp je celo tako zelo visokogorski, da so mu zaradi priostrenih vrhov nadeli ime Furlanski Dolomiti (*Dolomiti Friulane*) oziroma Dolomiti onkraj Piave (*Dolomiti d'Oltre Piave*). Njihova najvišja gora Cima dei Preti je visoka kar 2706 m.

Ime Furlanski Dolomiti je sporno, vendar njegovo rabo nekritično spodbujajo nosilci trženja lokalnega turizma. V splošnem namreč velja, da se znamenito pogorje Dolomiti na vzhodu zaključuje z reko Piavo. V primeru Furlanskih Dolomitov ime opravičujejo s

podobnostmi v geološki sestavi in oblikovanosti vrhov, ki sta, to je že treba priznati, izrazito "dolomitski". Veliko je namreč ostrih stolpov in prepadnih sten, tako značilnih za "prave" Dolomite onstran Piave. Med njimi je tudi približno 200 metrov visok skalni stolp Campanile di Val Montanaia, ki je postal simbol Regijskega naravnega parka Furlanski Dolomiti (*Parco Naturale Regionale delle Dolomiti Friulane*), v osrčju katerega stoji.

Naravni park je bil ustanovljen leta 1996. Zavarovano območje obsega 370 km² in se razteza v Videmski in Pordenonski pokrajini, tik ob meji z Bellunsko pokrajino v Benečiji. Gre za razmeroma nedotaknjeno in precej težko dostopno območje, ki spada med najpomembnejša tako imenovana območja divjine (*wilderness areas*) v Alpah. Leta 2009 je bilo skupaj s še osmimi območji v Dolomitih vpisano na UNESCO-v seznam svetovne dediščine. V parku je sedem informacijskih središč, kjer lahko obiskovalci dobijo za obisk potrebne informacije. Organizirano imajo tudi vodniško službo. Dve od središč sta v Karniji, v krajih Forni di Sopra in Forni di Sotto.

Obsežno gorato območje Karnije je med drugo svetovno vojno nudilo zatočišče italijanskim partizanom, ki so med 26. septembrom in 10. oktobrom 1944 tu uspeli zavarovati približno 2500 km² prostrano osvobojeno ozemlje, na katerem je živel približno 80.000 ljudi. Za njegovo "prestolnico" so določili kraj Ampezzo na stiku doline Tilmenta s stransko dolino Lumiei. Na dogodke iz tistega časa spominjajo pojasnjevalne table ob vhodih v naselje.

Postaja 3: Sauris/Zahre

Cesta od Ampezza proti Saurisu je izjemna mojstrovina. V živo skalo izsekani predori in visoki mostovi nas popeljejo skozi globoko vrezano sotesko rečice Lumiei. Pred njeno izgradnjo v tridesetih letih 20. stoletja je skoznji vodila samo steza, kraj Sauris pa je bil nekoliko udobneje dostopen le s severozahoda, prek prevala Razzo (1760 m). Odmaknjenost, nedostopnost in izoliranost te slikovite vasi so zagotovo pomembno prispevale k njeni jezikovni drugačnosti.

Že nekoliko pred prihodom v razširjen, izjemno slikovit zgornji del doline se peljemo mimo jezu, za katerim se razprostira akumulacijsko Sauriško jezero (*Lago di Sauris*). Med drugo svetovno vojno so namreč tu po načrtih znanega projektanta Carla Semenze (1893–1961) gradili jez, ki so ga dokončali leta 1948. Takrat je z višino 136 metrov veljal za drugega najvišjega, po nekaterih podatkih pa celo najvišjega v Evropi. Sauriško jezero, ki ga uporabljajo za hidroelektrarno pri Ampezzu v dolini, zadržuje do 73 milijonov m³ vode in po svoje dopolnjuje čudovito gorsko pokrajino. Zgodba tega jezu je precej prijaznejša od zgodbe ne tako zelo oddaljenega jeza Vajont, ki ga je prav tako načrtoval Carlo Semenza, a je ob podoru z gore Toc v akumulacijsko jezero voda pljusnila prek betonske pregrade, ki je ostala nepoškodovana, in uničila več naselij v dolini Piave, vključno z Longaronejem tik pod njo. Umrlo je več kot 2000 ljudi.

Po 12 kilometrih dosežemo naselje Sauris na nadmorski višini 1212 m, ki se v jeziku nemških staroselcev imenuje Zahre. Najvišje ležeča naselbina v celotni Furlaniji - Julijski krajini je razdeljena na Spodnji Sauris (*Sauris di Sotto/Dörf*) in Zgornji Sauris (*Sauris di Sopra/Plozn*). Podobno kot kraje nad našo Baško grapo in pod Ratitovcem so tudi to območje v

Značilna arhitektura, ki so jo v Sauris zanesli nemški priseljenci. Foto: Matej Gabrovec.

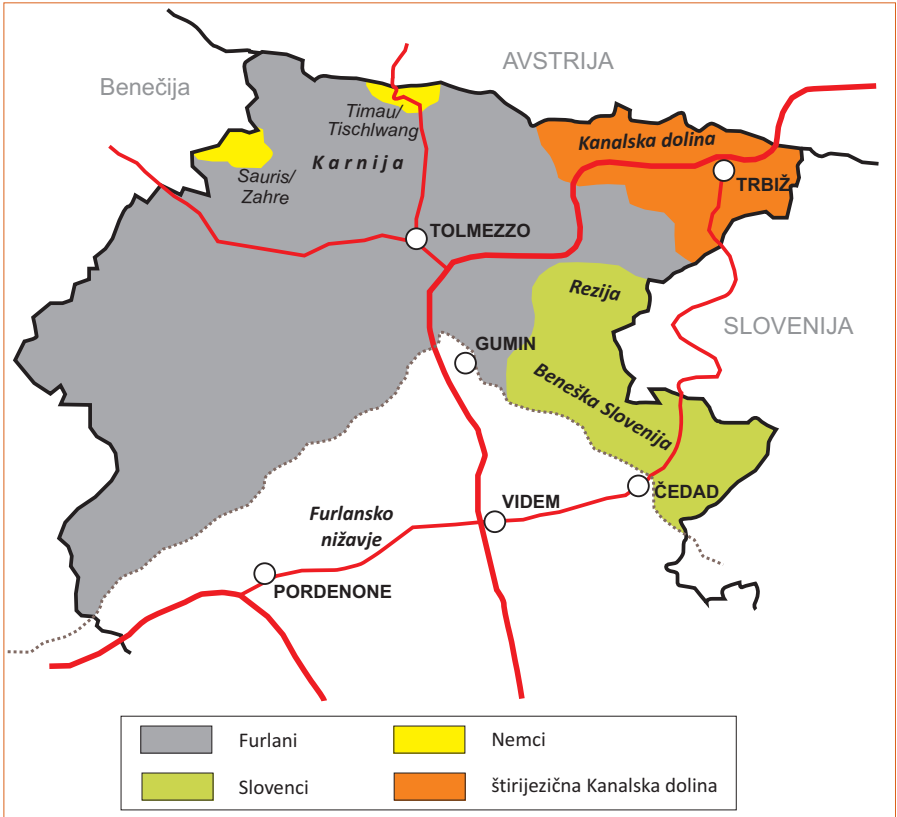
Slikovita cerkev sv. Lovrenca v Zgornjem Saurisu. Foto: Matej Gabrovec.

Sauris – ko se zlaganje drv spogleduje z umetnostjo. Foto: Matej Gabrovec.

Spodnji Sauris. Foto: Matej Gabrovec.

Območja narodnih manjšin v alpskem delu Furlanije - Julijske krajine.

13. stoletju kolonizirali nemško govoreči prišleki iz Koroške in Tirolske, natančneje iz Lesne doline (*Lesachtal*) in Pustriške doline (nemško *Pustertal*, italijansko *Val Pusteria*). Zaradi omenjene odmaknjenosti so v dolini med gorami ohranili posebno govornico, ki ne skriva nemškega izvora. Lepo se odraža tudi v ledinskih imenih. Tako se na primer vrhova severno od naselja imenujeta Oberkofel in Morgenleit. Tudi vaška arhitektura se precej razlikuje od furlanske v okoliških naseljih. Pogosteje se za gradnjo uporablja les, hiše pa imajo iz njega izdelane slikovite detajle, na primer balkone, okenske okvirje, podporne stebre in podobno.

Sauris/Zahre je prerasel v turistično pomemben kraj. Pri zgornjem delu vasi so smučišča in sankališča, okolica nudi izjemne možnosti za pohodništvo in gorsko kolesarjenje, svoje doda še bližina akumulacijskega jezera. Veliko domačinov gostom oddaja sobe ali se ukvarja z gostinstvom. Kraj slovi po kulinarčnih dobrotah, med katerimi je najbolj znan znameniti sauriški pršut, ki je značilno rahlo prekajen. Omeniti velja še za Karnijo zelo značilno jed *čjarsons*. Gre za neke vrste raviole, polnjene z najrazličnejšimi zelišči.

Sauris z dobrimi 400 prebivalci se zaradi ohranjanja dediščine ter razvoja trajnostnega in okolju prijaznega turizma uvršča zelo visoko na različnih lestvicah, ki vrednotijo podobne kraje. Tako ga najdemo denimo na seznamu avtentičnih italijanskih krajev (*Borghi autentici d'Italia*) in v družbi tako imenovanih Alpskih biserov (*Alpine Pearls*).

Razlogov za obisk je torej več kot dovolj. Vredno se je potruditi po ozki, a izjemni cesti in uživati v lepotah osrčja Karnijskih Alp. Za krajši obisk priporočamo predvsem ogled etnografske zbirke v Zgornjem Saurisu, sprehod po označeni poti do Spodnjega Saurisa in okušanje krajevnih gastronomskih specialitet. Ob daljšem postanku v vasi pa so možnosti prijetnega bivanja, raziskovanja kraja in okolice ter aktivnega sproščanja skorajda neomejene.

V Karniji je še nekaj nemških jezikovnih otokov. Tik pod znanim prelazom Ploče (*Passo di Monte Croce Carnico/Plöckenpass*) je vas Timau, po nemško Tischlbong, le malo onstran deželne meje v Benečiji (*Veneto*) pa je turistični kraj Sappada oziroma Plodn. V slednjem se v zadnjem času pojavljajo težnje po priključitvi k Furlaniji - Julijski krajini. Dežela z avtonomnim statusom se zdi vabljiva izbira, saj nekaj podobnega zahtevajo tudi ladinski prebivalci Cortine d'Ampezzo, ki bi se radi pridružili Južni Tirolski. Referendum so že uspešno izvedli in čas bo pokazal, kako bo v prihodnje ravnala krajevna politika.

Postaja 4: dolina Pesarina

Če se iz Saurisa vračamo proti Tolmezzu, lahko v kraju Villa Santina zavijemo proti severu, v dolino Gorto ob reki Degano. Ta razmeroma široka dolina se v zgornjem delu zoži in zatem pri znanem zimskošportnem središču Forni Avoltri ponovno razširi. Forni Avoltri velja za enega glavnih središč teka na smučeh v Italiji, kjer je ta šport izredno priljubljen. Je tudi izhodišče čudovitih pohodniških tur proti Cogliansu na meji z Avstrijo in jezeru Volaia tik onstran meje, prek prelaza pa ga cesta povezuje z dolino ob zgornjem toku Piave, znano pod imenom Cadore.

Približno na sredi doline Gorto stoji Comeglians, kjer je pomembno križišče. Proti vzhodu se odpira dolina Valcalda, o kateri bo govora v nadaljevanju, proti zahodu pa nas cesta privede v slikovito dolino Pesarina. Vanjo se sicer v poletnem času, ko je odprta ozka krajevna cesta, lahko z avtomobilom prek prelazov Razzo (1750 m) in Lavardet (1549 m) pripeljemo tudi neposredno iz Saurisa. Pesarino na severni strani obkroža niz vrhov, ki so jim zaradi geomorfni podobnosti z Dolomiti nadeli ime Pesarinski Dolomiti (*Dolomiti Pesarine*). Čeprav so dostopi zahtevnejši, označenih poti pa ni veliko, so med gorniki zelo priljubljeni. Najvišji vrh v gorski skupini je Creta Forata (2462 m).

Sicer pa je Pesarina, po kateri teče rečica enakega imena, znana kot dolina ur in urarstva. Njeni prebivalci so namreč v preteklosti zaslužek našli v urarski obrti. Te spretnosti naj bi se naučili od Bavarcev in Čehov, ko so kot potujoči kramarji odhajali tudi prek Alp. Izdelovalcev ur je bilo več, najnaprednejša pa je bila družina Solari. Ta je leta 1725 v kraju Pesaris odprla tovarno, ki se je pozneje specializirala v izdelavo velikih ur za cerkvene zvonike, stolpe mestnih hiš, železniške postaje in podobno. Tovarna Solari je še vedno svetovno znana. Proizvodne obrate ima v Vidmu in različnih delih sveta, tudi v Združenih državah

Urarska učna pot v vasi Pesaris. Foto: Matej Gabrovec.

Ena od velikih stenskih ur v Pesarisu s horoskopskimi znamenji. Foto: Matej Gabrovec.

Pa še ena stenska ura, ki prikazuje zodiak. Foto: Matej Gabrovec.

Nagnjen zvonik cerkve sv. Kancijana v Pratu Carnicu. Foto: Matej Gabrovec.

Amerike. Poleg velikih ur izdeluje tudi sodobne elektronske informacijske table, kakršne so denimo na letališčih.

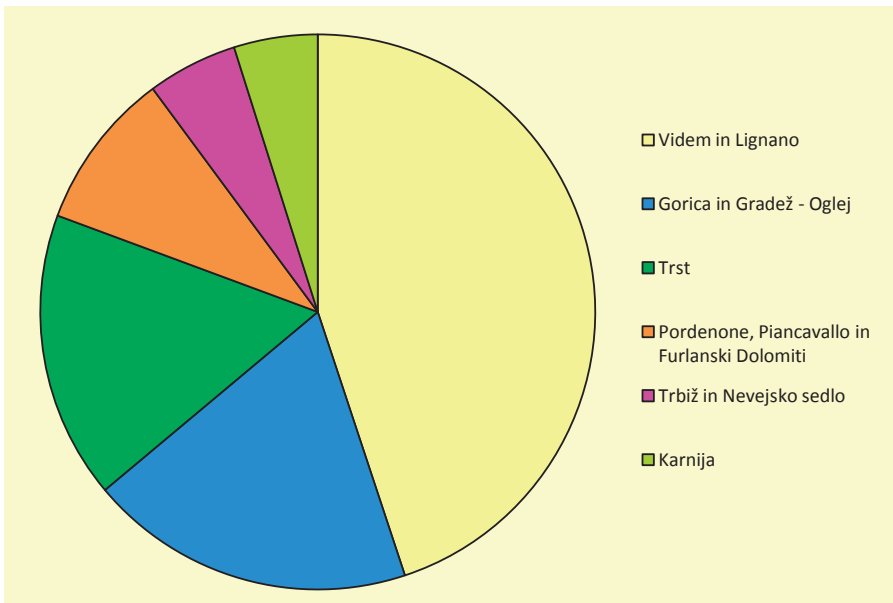
V vasi Pesaris sredi doline postopno urejajo učno pot velikih ur. Od predvidenih triindvajsetih so jih doslej postavili štirinajst. Sprehodimo se lahko mimo velike ure na vodni pogon, ure iz velikih plošč, ki se odpirajo kot listi knjige, pa mimo različnih tipov sončnih in astronomskih ur. Seveda ne manjka niti ura z zvonci. Ob poti, speljani po ozkih uličicah stare vasi, so postavljene pojasnjevalne table, tudi s slovenskim besedilom.

Ena od znamenitosti doline Pesarina je mali poševni zvonik cerkve v kraju Prato Carnico, ki si ga lahko ogledamo tik ob cesti, po kateri se peljemo proti Pesarisu.

Postaja 5: dolina Valcalda

Valcaldo prištevamo k sedmim karnijskim dolinam, čeprav se od preostalih precej razlikuje. Pravzaprav gre zgolj za prelaz, ki na nadmorski višini 958 metrov povezuje dolini Gorto in San Pietro. Pa vendarle je ob cesti na obeh straneh prevala razvrščenih precej vasic, ki se "sončijo" na prisojnih pobočjih gore Crostis (2251 m). Najbrž prav iz njihove lege izhaja ime Valcalda, kar v slovenščini pomeni 'Topla dolina'.

Osrednje naselje, ki stoji na zahodni strani prelaza, tik pod njegovo najvišjo točko, je Ravascletto. V zadnjem času se krepi njegov turistični pomen, saj s smučišči na gori Zoncolan in panoramskimi cestami po sosednjih gorah postaja eno ključnih središč karnijskega turizma.

Nočitve turistov po turističnih regijah Furlanije - Julijske krajine. Vir: medmrežje 4.

Vrh Zoncolan (1750 m) južno od Ravascleta je dal ime velikemu smučišču, ki se razprostira tudi po sosednjih vrhovih in pobočjih, vse tja do nadmorske višine 1970 m. Dolžina vseh smučarskih prog je 28 kilometrov. Najhitrejši dostop do smučišč omogoča kabinska žičnica iz Ravascleta. Na Zoncolan pripeljeta tudi cesti iz Sutria na vzhodu in Ovara na zahodu. Cesta iz Ovara slovi po vsem svetu, saj velja za enega najtežjih kolesarskih vzponov v Evropi, ki ga pogosto obiskujejo tako rekreativni kot profesionalni kolesarji. Po njej je že večkrat potekala etapa Dirke po Italiji (*Giro d'Italia*), prvič leta 2003. Cesta med Ovarom in najvišjo točko na samo 10,5 kilometra premaga 1210 metrov višinske razlike. Povprečni naklon je torej 11,5 %, največji pa presega 20 %.

Na nasprotni strani Valcalde se dviga gora Crostis. Skoraj do njenega vrha je speljana izjemno slikovita gorska cesta, imenovana *Panoramica delle Vette*, ki ponuja izjemne razglede proti jugu. Le nekoliko višje se na grebenu odpre še severna panorama, ki ji kraljuje Coglians, z 2780 m najvišji vrh Karnijskih Alp in tudi Furlanije - Julijske krajine. Furlani ga imenujejo Colians, Nemci pa Höhe Warte. Omenili smo že, da spada med geološko najzanimivejše točke na svetu, v krnici njegovih severnih ostenij pa se še ohranjajo skromni ostanki majhnega ledenika. Z južne, italijanske smeri je Coglians razmeroma lahko dostopen, s severne, avstrijske pa nanj vodita zelo zahtevni zavarovani poti.

Preglednica 5: Primerjava nekaterih bližnjih smučišč na območju Karnijskih in Julijskih Alp. Vir: medmrežje 3.

smučišče	pokrajina	dolžina prog	nadmorska višina
Forni di Sopra	Karnija (Furlanija)	17 km	880–2075 m
Kranjska Gora	Gorenjska (Slovenija)	20 km	813–1295 m
Zoncolan	Karnija (Furlanija)	28 km	950–1700 m
Kanin–Nevejsko sedlo	Furlanija–Slovenija	30 km	1100–2300 m
Svete Višarje	Kanalska dolina (Furlanija)	37 km	800–1760 m
Mokrine	Koroška (Avstrija)	110 km	610–2020 m

Postaja 6: Zuglio

Zuglio je naselje v spodnjem delu doline San Pietro, poimenovane po cerkvi na hribu visoko nad njim. Ustanovili so ga Rimljani, ki so tamkajšnjemu forumu nadeli ime *Iulium Carnicum*. Predstavljal je pomembno točko za nadzor strateške prometne povezave med Oglejem in Norikom, zdajšnjo Koroško. Poleg tega je bil v Zugliu eden najstarejših škofijskih sedežev v teh krajih. To vlogo je obdržal vse do 11. stoletja, ko so oglejski patriarhi sedež škofije prestavili v Čedad. Dediščino Rimljanov s tega območja lahko spoznavamo v arheološkem muzeju, ki upravlja tudi z ostanki foruma in rimskih hiš na robu naselja. V rimskem obdobju se je začel tudi razvoj še enega pomembnega turističnega kraja. Gre za Arta Terme, le kilometer severno od Zuglia. Tam so namreč izviri termomineralne vode, ki vsebujejo veliko žvepla, kalcija in magnezija. Tisto, v čemer so nekoč uživali Rimljani, zdaj nudijo gostom v priznanem zdravilišču.

Ostanki antičnega foruma in stavb v Zugliu. Foto: Matej Gabrovec.

Še nekaj besed o pomembnosti prometne povezave proti Avstriji. Kot že omenjeno, se je prvotna cesta, ki so jo tod zgradili v rimskem obdobju, imenovala *Via Iulia Augusta*. Podobno kot zdajšnja glavna cesta je glavni greben Karnijskih Alp prečkala na prelazu Ploče (*Passo di Monte Croce Carnico/Plöckenpass*), na nadmorski višini 1360 m. Na italijanski strani se iz vasi Timau do prelaza povzpne po številnih serpentinah, med katerimi so nekatere zaradi zelo strmega pobočja ujete v predore. Na avstrijski strani se spustimo v kraj Kötschach-Mauthen, ki ima še ohranjeno slovensko ime Koče-Muta. Cesta je tam v velikem delu speljana skozi galerije. Prelaz je pomemben tudi v energetskega smislu. Malce zaradi vetrne elektrarne, ki so jo tamkaj postavili Avstrijci, še bolj pa zaradi dejstva, da pod njim skozi 6,9 km dolg predor poteka skupno 465 km dolg Čezalpski naftovod med Trstom in Ingolstadtom na Bavarskem.

Pri Zugliu se začne še zadnja, najvzhodnejša karnijska dolina Incarojo. V njej je osrednji kraj Paularo, ki si z dolino Rezije deli dediščino potujočega brusaštva. Po nekaterih razlagah naj bi se Rezijani prav tu naučili te obrti. Na južni strani doline kraljuje mogočni vrh Sernio (2187 m), ozka krajevna cesta pa nas iz nje povede na slikoviti prelaz Lonice (*Cason di Lanza*, 1552 m). Od tam se spusti v Tabljo (*Pontebba*) v Kanalski dolini, kjer se navežemo na itinerarje predhodnih ekskurzij, ki jih seveda lahko izvedemo tudi v obratnem zaporedju.

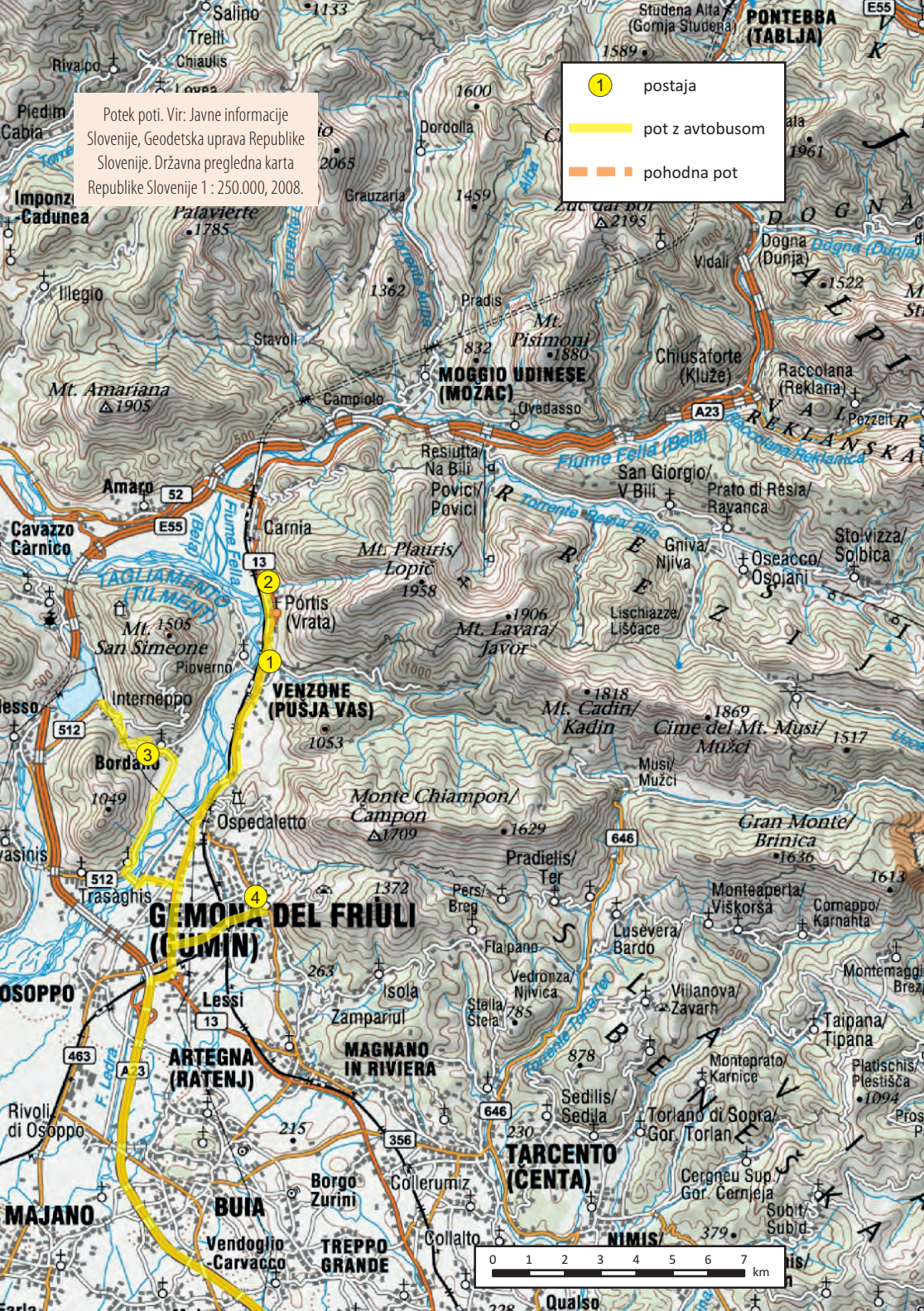
Literatura in viri:

- Aree naturali protette del Friuli Venezia Giulia. Prospett. Direzione centrale risorse agricole, naturali e forestali. Videm.
- Aree protette. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine.
- Carnia. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine.
- E tutti su per terra. Založba Ergon. Ronke, 2002.
- Friuli Venezia Giulia. Guida storico artistica naturalistica. Bruno Fachin Editore. Trst, 2004, 336 str.
- Medmrežje 1: <http://it.wikipedia.org/wiki/Sauris>, 15. 6. 2011.
- Medmrežje 2: <http://it.wikipedia.org/wiki/Tolmezzo>, 15. 6. 2011.
- Medmrežje 3: <http://www.bergfex.si/friaul/>, 15. 6. 2011.
- Medmrežje 4: <http://www.tuttitalia.it/friuli-venezia-giulia>, 15. 6. 2011.
- Stritar, A., Stritar, U. 2006: Karnijska potepanja. Kibuba. Ljubljana, 245 str.
- Trekking in Carnia. Brošura Urada za turizem Furlanije - Julijske krajine.
- Un villaggio di nome Carnia. Založba Ergon. Ronke, 2001.

Potek poti. Vir: Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije. Državna pregledna karta Republike Slovenije 1 : 250.000, 2008.

①	postaja
	pot z avtobusom
	prehodna pot

POPOTRESNA OBNOVA V FURLANJI

Primož Pipan

Vodja: dr. Primož Pipan, znanstveni sodelavec na Geografskem inštitutu Antona Melika ZRC SAZU

Ekскурzija je bila izvedena 19. maja 2012.

Potek poti: Ljubljana – Sežana – Videm – Pušja vas – Stari Portis – Novi Portis – Bordano – Gumin – Osoppo – Videm – Sežana – Ljubljana

Postaje: 1. Pušja vas
2. Portis
3. Bordano
4. Gumin

Uvod

Potresa 6. maja 1976 z magnitudo 6,4 in 15. septembra 1976 z magnitudo 6,1 po Richterjevi lestvici z epicentrom na območju Pušje vasi (*Venezzone*) sta v Furlaniji zahtevala 939 žrtev, 157.000 ljudi pa je ostalo brez strehe nad glavo. Obnova, ki jima je sledila, v sosednji Italiji še vedno velja za doslej edini uspešen tovrstni poseg.

Obdobje intervencije se je končalo spomladi leta 1977, ko so se prizadeti prebivalci iz letovišč ob severni jadranski obali, kamor so jih evakuirali pred zimskim mrazom, postopoma selili nazaj v domača naselja, kjer so še nekaj let prebivali v začasnih montažnih bivališčih. Interventni urad, ki ga je na začetku vzpostavil izredni komisar Giuseppe Zamberletti, sicer oče italijanske civilne zaščite, je po koncu intervencije prešel v pristojnost deželnih oblasti Furlanije - Julijske krajine. Preoblikovan je bil v Potresno pisarno (*Segreteria generale straordinaria per la ricostruzione del Friuli terremotato*), ki je pri obnovi nudila strokovno pomoč. Vsi v nadaljevanju predstavljeni primeri obnove spadajo v skupino v potresih uničenih občin (*comuni disastriati*).

Primer obnove zgodovinskega jedra Pušje vasi je prvi tovrstni podvig v restavratorski zgodovini. Dotlej so bile tako natančne obnove osredotočene le na fasade posameznih najbolj pomembnih kulturnih spomenikov, denimo med bombardiranj v drugi svetovni

Avtentično obnovljena mestna ulica
v Pušji vasi. Foto: Miha Pavšek.

Po končani popotresni obnovi so mnogi zasilni montažni objekti postali prazni. Foto: Primož Pipan.

vojni uničenih katedral v Nemčiji in Angliji ali manjših delov mest, na primer zgodovinskega središča Varšave, še nikdar pred tem pa na mesto kot celoto. S tem je Pušja vas postala prvi primer na svetu, da se je konservatorska teorija na takšen način prenesla v prakso.

Bližnje naselje Portis je bilo zaradi nevarnosti skalnih podorov navkljub prvotnemu nasprotovanju precejšnjega dela njegovih prebivalcev prestavljeno na novo, pred podori varnejšo lokacijo, za kar je poskrbela občinska uprava. Še vedno pa stoji tudi Stari Portis, ki je prejkone naselje duhov. Novi Portis je primer, kako so potem, ko je njegovim prebivalcem oblast zaukazala preselitev na novo lokacijo, krajanji sami prevzeli odgovornost za popotresno obnovo in jo tudi v polni meri upravičili. Leta 1981 so kot prvi med močnejše prizadetimi naselji v Furlaniji - Julijski krajini zaključili večino obnovitvenih del.

Občina Bordano na desnem bregu reke Tilment (italijansko *Tagliamento*, furlansko *Tiliment*) je zgodba o majhni in uspešni lokalni skupnosti, ki je popotresno obnovo izpeljala zelo odgovorno. Zadnji tamkajšnji prebivalci so se iz začasnih namestitvenih objektov v trajna domovanja preselili leta 1984, leta 1986 pa so bila zaključena glavna infrastrukturna obnovitvena dela v naselju. Bordano je prva občina v deželi, ki je po končani obnovi uredila zemljiško knjigo. Uspešna popotresna obnova se je nadaljevala z modelom lokalnega razvoja, temelječem na razvojno-inovacijskem vzponu in pozitivnih organizacijskih izkušnjah, ki jih je lokalna skupnost pridobila s popotresno obnovo.

Gumin je zaradi lege na vršaju in s tem manj stabilne podlage utrpel precejšno škodo.

Njegova obnova je vsekakor solidna, v primerjavi s Pušjo vasjo pa ne tako natančna. Ruševine tamkajšnjega gradu so začeli obnavljati šele leta 2011.

Opis poti

Postaja 1: Pušja vas

Pušja vas (italijansko *Venzone*, furlansko *Vençon*) je daleč naokrog edino utrjeno srednjeveško naselje, ki ima v celoti ohranjeno mestno obzidje. Zgodovinsko jedro znotraj obzidja vse do potresov v letu 1976 ni doživelo skoraj nikakršnih sodobnih arhitekturnih posegov. Kljub temu je bilo mesto s konservatorskega vidika zanemarjeno, posamezne stavbe pa vse prej kot zgledno vzdrževane. Med svetovnjima vojnama je mesto skupaj s preostalo Furlanijo delilo usodo izseljevanja v prekomorske dežele, od koder so se izseljenci le redko vračali na domača ognjišča. Zaradi zanemarjenosti so mnoge stavbe začele propadati že pred drugo svetovno vojno, med njo pa je nekaj zavezniških letalskih bomb namesto železniške proge poškodovalo mesto. Po vojni se je izseljevanje v tujino nadaljevalo. Prazne hiše izseljencev so se sčasoma začele sesedati same vase. Kako močno je bilo izseljevanje, priča podatek, da je bilo v času, ko so Pušjo vas leta 1976 prizadeli potresi, v zgodovinskem jedru naseljena le polovica stanovanj. Preostala polovica je bila prazna ali zasedena le del leta, ko so se na daljše obiske domačega kraja vračali nekateri izseljenci (Di Bernardo 2008).

Z namenom zaščite propadajoče kulturne dediščine v Pušji vasi so leta 1965 celotno zgodovinsko jedro znotraj mestnega obzidja razglasili za kulturni spomenik državnega pomena (Bellina s sodelavci 2006). Država je postala lastnik vseh zunanjih fasad, horizontalnih površin in ulic. Dvorišča so sicer ostala v lasti dotedanjih lastnikov, vendar so morala biti javno dostopna.

Zaščita je lastnike nepremičnin zavezovala, da starih delov gradbene dediščine ne nadomeščajo s sodobnimi. Vsakršno spremembo zunanosti objektov so bili dolžni prijaviti Deželnemu nadzorništvu za kulturno dediščino, ki je skladno s konservatorskimi smernicami pripravilo projekt s predlaganimi različicami obnove. V praksi je izvajanje zakona nadzoroval inšpektor, profesor Guido Clonfero; skozi njegove roke so šle vse prošnje, povezane z gradbenimi posegi.

Med letoma 1965 do 1976 je Deželno nadzorništvo za kulturno dediščino uspelo popisati, izmeriti, skicirati, fotografirati in katalogizirati vso premično in nepremično kulturno dediščino. Zadnje ažuriranje fotodokumentacije je bilo izvedeno februarja 1976, vsega dva meseca pred majskim potresom. V Pušji vasi so bili vsi podatki centralizirani v skupnem katalogu, ki je na enem mestu zaobjemal vso dediščino v vseh zasebnih stavbah, cerkvah in palačah. To je bila bistvena prednost pred drugimi mesti v Italiji, kjer je bil največji problem tovrstnih popisov in katalogizacij množica različnih javnih in zasebnih ustanov, med katerimi je običajno vsaka skrbela le za določen segment dediščine, pri njenem varovanju pa so si lahko posamezne ustanove celo konkurirale (Di Bernardo 2008). Za dvig ozaveščenosti o

V jedru Pušje vasi je ostala neobnovljena edino cerkev sv. Janeza, ki je v zasebni lasti, njeni lastniki pa se sploh niso priglasili k obnovitvenim delom. Foto: Miha Pavšek.

kulturni dediščini med prebivalci in v širši mednarodni javnosti je s številnimi strokovnimi in znanstvenimi publikacijami v znatni meri prispevalo leta 1971 ustanovljeno društvo prijateljev Pušje vasi (*Associazione amici di Venzone*).

Potres 6. maja 1976 je v Pušji vasi zahteval 47 smrtnih žrtev in povzročil veliko gmotno škodo na stavbah. Potres 15. septembra 1976 je imel na preostale zgradbe katastrofalen učinek, saj so le redke ostale neporušene (Bellina et al 2006).

V Pušji vasi je popotresna obnova potekala v dveh različnih režimih. Postopki, predvideni v popotresnih zakonih, so veljali za celotno območje Furlanije - Julijske krajine, ki so ga prizadeli potresi, v Pušji vasi pa so veljali le za območje zunaj mestnega obzidja. Obnova spomeniško zavarovanega zgodovinskega jedra znotraj njega je potekala na povsem drugačen način, s poudarkom na ohranitvi kulturne dediščine. Zato je bila zaslužna večina tamkajšnjih prebivalcev, ki so se uspešno zoperstavili različnim interesnim skupinam, delujočim na podlagi načela izvršenih dejstev. S tem so preprečili uničenje preostale kulturne dediščine in tudi poskuse hitrejšje obnove v sodobnem arhitekturnem slogu. Z namenom izboljšanja informiranja in sodelovanja zainteresirane javnosti pri postopkih, povezanih s popotresno obnovo, so prebivalci ustanovili "Odbor 19. marec". Njegovim ustanovnim članom, med katerimi je bilo največ prebivalcev zgodovinskega mestnega jedra, so se pozneje pridružili občinske javne osebnosti z županom na čelu, državni uslužbenci, furlanski poslanci v Trstu in Rimu, drugi politiki, cerkveni predstavniki, profesorji z Univerze v Milanu ... (Di Bernardo 2008). Odbor, katerega gonilna sila je bil profesor Remo Cacitti, je na ciklostilu izdajal tedensko publikacijo *Cjase nestre* ("Naša hiša"). Glasilo so brezplačno dobivali vsi prebivalci začasnih montažnih bivališč v občini.

Julija in avgusta 1976 so bili na pobudo inženirja Hansa Foramittija, direktorja Laboratorija za fotogrametrijo BDA (*Bundesdenkmalamt*, slovensko 'Zvezni spomeniški urad') na Dunaju s sodelovanjem ICCROM-a iz Rima in pod okriljem Unesca za dokumentacijo stanja stavb izdelani fotogrametrični posnetki vseh stavb v zgodovinskem jedru Pušje vasi. Po jesenskem potresu se je izkazalo, da so bili ti posnetki v kombinaciji z ostalim fotografskim in dokumentarnim gradivom odločilni za uspešno obnovo (Bellina s sodelavci 2006). Sprejeta je bila teza, da so potresi osnovne gradnike zgradb med seboj le ločili, niso pa jih tudi uničili. Potresi naj bi uničili le vezivo, ki je stavbe držalo skupaj. Vse pomembne "razstavljene" gradnike stavb, ki jih potresi niso uničili, so spravili z namenom, da jih pri obnovi ponovno vgradijo.

Javno peticijo z dne 20. 8. 1977, da se zgodovinsko mestno jedro na isti lokaciji obnovi tako, da bo takšno, kot je bilo pred potresi (*dov'era e com'era*), so podpisali skoraj vsi prebivalci, ki so pred njimi prebivali v njem (Bellina s sodelavci 2006).

Občinski svet občine Pušja vas je ureditveni načrt potresne obnove potrdil leta 1980. Leto zatem je začela delovati restavratorska kamnoseška delavnica, namenjena restavriranju kamnov iz potresnih ruševin. V njej so se izobrazili in za določene tehnike specializirali številni strokovnjaki, ki so jih pozneje dodelili posameznim gradbenim podjetjem. Potresna pisarna (*Segreteria generale straordinaria per la ricostruzione del Friuli*) je gradbena dela za obnovo zgodovinskega jedra Pušje vasi dodelila konzorciju gradbenih podjetij, ki so prevzela posamezna mestna območja. Vsako podjetje, ki je izvajalo gradbena in obnovitvena

Prva zgradba znotraj zgodovinskega jedra, ki so jo obnovili po potresih, je bila Stara mestna hiša, kar se je zgodilo že leta 1984. Foto: Miha Pavšek.

Številni klesani kamni še nosijo šifrirne oznake, s katerimi so jih identificirali in med obnovo ponovno vzdali na njihova prvotna mesta. Foto: Primož Pipan.

836
E4

836
E3

836
E2

836
E1

836
P7

17

dela v zgodovinskem mestnem jedru, je moralo nujno zaposliti vsaj enega strokovnjaka s specializacijo iz te delavnice (Bellina s sodelavci 2006).

Za zagotavljanje učinkovitega nadzora nad izvajanjem gradbenih del je bil ustanovljen neodvisen organ, imenovan Krovna delovna pisarna (*Ufficio Unico di Direzione lavori*). V njem so bili poleg strokovnjaka s področja kamnoseštva zaposleni številni gradbeni tehniki, zadolženi za spremljanje posameznih gradbišč (Bellina s sodelavci 2006).

Potem, ko je bila leta 1984 končana obnova mestne palače, je poleg ostalih kulturnih spomenikov prišla na vrsto tudi obnova stanovanjskih objektov znotraj mestnega obzidja. Vanje so se zadnji razseljeni prebivalci vselili leta 1990, dobrih 13 let po potresih. Zaradi dolgotrajnih priprav in zahtevne izvedbe so bila obnovitvena dela končana povprečno od pet do šest let pozneje kot zunaj mestnega obzidja (Di Bernardo 2008).

Pred potresi je znotraj zgodovinskega jedra živelo skoraj 700 prebivalcev, konec leta 2008 pa le še približno 400. Ob tem je treba upoštevati, da so mnoge družine, ki so imele v lasti hiše znotraj obzidja, ob tem, ko so te hiše obnovile, zgradile še nove hiše zunaj obzidja, v katere so se preselili mlajši družinski člani (Di Bernardo 2008).

V obnovljeni palači Orgnani Martina ima prostore Dokumentacijski center o prostoru in kulturnih dobrinah. Dokumentacijski oddelek hrani številne pisne ter dokumentirane ustne vire, članke in fotografije, pomembne za preučevanje furlanskega potresa. Didaktični oddelek, namenjen šolajoči mladini, nazorno prikaže potres in njegove posledice, bodisi kot naravni pojav bodisi kot naravno nesrečo. Letno ga obišče vsaj 6000 učencev (Di Bernardo 2008).

19. septembra 2009, 33 let po potresih, so v prostorih palače pripravili novo stalno razstavo *Tiere Motus* ('Potres'). Med številnimi interaktivnimi avdiovizualnimi prikazi potresa in njegovih posledic izstopata potresni simulator in virtualni model porušitve stolnice v Pušji vasi ponoči 6. maja 1976 (Medeossi 2009).

Obnovljeno zgodovinsko jedro Pušje vasi ima pomembno turistično vlogo, saj ga letno obišče do 130.000 ljudi. Organizacija *Pro Loco Venzone* od leta 1991 vsak zadnji konec tedna v oktobru organizira srednjeveški praznik buč. Dvodnevno osrednjo turistično prireditev si ogleda 70.000 ljudi. Vsako leto obišče Pušjo vas kar 200.000 turistov, ki v 200 turističnih ležiščih ustvarijo 27.000 nočitev. V povprečju se tjakaj vsak dan odpravita tudi dva avtobusa s slovenskimi izletniki, tako da turistični delavci letno razdelijo kar 15.000 turističnih letakov v slovenskem jeziku. Po vstopu Slovenije v Evropsko zvezo se krepi tudi institucionalno čezmejno sodelovanje, saj se je občina Pušja vas pobratila s slovensko občino Starše (Di Bernardo 2008).

Postaja 2: Portis

Portis (furlansko *Puartis*), Slovenci mu pravimo Vrata, je naselje na ravnici na levem bregu Tilmenta, na pol poti med tri kilometre oddaljenim občinskim središčem Pušja vas na jugu in Carnio na severu. Glede na dogodke po potresih v letu 1976 prebivalci razlikujejo med Starim Portisom (*Portis Vecchio*) in Novim Portisom (*Nuova Portis*). Stari Portis je tik ob Tilmentu, od katerega ga na njegovem zahodnem robu loči nasip z železnico, na vzhodu

Grožeče razrahljano ostenje nad Starim Portisom. Foto: Miha Pavšek.

pa je omejen z državno cesto št. 13, imenovano *Pontebbana*. Po potresih leta 1976 zgrajeni Novi Portis je kilometer in pol severneje, med Pontebbano na zahodu in vznožjem 1958 metrov visoke gore Plauris na vzhodu.

Majski potres leta 1976 je v Portisu zahteval štiri žrtve. Ob močno poškodovanih stavbah je povzročil še skalni podor iz ostenja nad naseljem, ki ga gradi sprijeto, vendar nestabilno ledeniško gradivo (Mainardis 2009). Skale so padle na novi, leta 1947 zgrajeni del pokopališča ob župnijski cerkvi sv. Jerneja in razdejale številne grobnice. Nekaj se jih je zvalilo proti državni cesti in naselju, vendar so se na srečo zaustavile na bregu nad cesto. Glavni problem Portisa niso bile potresne poškodbe, temveč dilema, ali naj naselje obnovijo na isti lokaciji. Grozilo mu je namreč, da se bi lahko z močno razrahljanega ostenja utrgali novi skalni podori, ki bi poleg gostega prometa na državni cesti ogrozili tudi življenje krajanov (Valent 2006).

Poleti 1976 je potekala burna razprava o preselitvi Portisa na novo lokacijo. V razgretim ozračju je domačin Giuseppe Bulfon iz protesta proti takšnemu razmišljanju na betonsko škarko cestnega useka ob Pontebbani, nasproti svoje hiše, napisal grafit: "*Portis deve rinascere*" ("*Portis je treba obnoviti*"). Pozneje je sosed Gino Pascolo dodal še besedico "*qui*" ("*tukaj*") (Bulfon 2008). Septembrski potres 1976 je žarišče majskega skalnega podora dodatno destabiliziral. Proti vasi se je odkotalila kot avtobus velika skala, odkrutila ravno tisti del cestne škarpe, kjer je bila napisana beseda "*qui*", pristala sredi Pontebbane, tik pred hišo, v kateri je prebival avtor grafita "Beppe" Bulfon, in blokirala cesto. Nadaljnjo razpravo o morebitni spremembi lokacije naselja je prekinila zimska evakuacija prebivalcev v obmorski Lignano.

Obdobje intervencije je bilo za Portolane, kot se imenujejo prebivalci Portisa, končano februarja 1977, ko so se vselili nazaj v začasna montažna bivališča, locirana dva kilometra severno od Starega Portisa, na ozkem območju med železnico na zahodu in Pontebbano na vzhodu.

S finančno pomočjo dežele Južne Tirolske so letih 1977–1978 med Pontebbano in zaselkom Gnocs rezervisti ter upokojenci iz vrst italijanskih vojakov Alpincev s prostovoljnimi delom zgradili pet trajnih dvonadstropnih štiristanovanjskih hiš. "Hiše A.N.A." Nacionalne zveze Alpincev so bile prva po potresih zgrajena trajna bivališča v Portisu. Zaradi udobnejših bivalnih razmer je občina Pušja vas kot njihova lastnica vanje že leta 1978 iz začasnih barak čez cesto preselila družine z majhnimi otroki in številčnejše družine (Gollino 2008; Valent 2008).

Nadaljnja razprava na relaciji prebivalci–občinska oblast–deželna oblast in razprava med prebivalci samimi glede lokacije novega dela Portisa je potekala pod vtisom skalnega podora septembra 1976. Ta je spremenil občutek varnosti mnogih Portolanov, ki so bili dotlej odločeni, da mora biti Portis obnovljen na isti lokaciji. Pripravljenost prebivalcev na morebitno preselitev naselja na novo lokacijo je raziskoval Michael Steuer. V Portisu, kjer je leta 1977 v 99 gospodinjstvih živelo 288 ljudi (Geipel 1982), je pridobil mnenja 51 krajanov iz različnih gospodinjstev. 9 jih je želelo ostati na istem mestu, 15 je bilo neodločenih, 27 pa bi jih raje videlo, da se naselje preseli na novo lokacijo (Geipel 1982; Steuer 1979).

Nadaljnja razglabljanja o lokaciji naselja je presekala deželna oblast Furlanije - Julijske krajine, ki glede na tragedijo v dolini Vaiont, kjer je leta 1963 vodni val z obličja zemlje izbrisal naselje Longarone, pri čemer je življenje izgubilo skoraj 2000 ljudi (Semenza 2001), ni

Območja gradenj v naselju Portis. Neoštevilčena območja nakazujejo stanje pred potresi leta 1976, oštevilčena pa območja popotresne gradnje glede na njihovo časovno zaporedje. Vir: Digital Globe 2009.

želela prevzeti odgovornosti, če bi se z ostenja nad Portisom utrgal še kakšen skalni podor. Odločeno je bilo, da prvotna lokacija Portisa ni več varna za bivanje, zato je treba med Pontebbanno in zaselkom Gnocs, južno od Vasi Alpincev, poiskati drugo, varnejšo lokacijo (Storia di un paese ricostruito 1992). Občina je za Novi Portis pripravila ureditveni načrt.

Deželni zakon o obnovi št. 63 z dne 23. 12. 1977 je v okviru popotresne obnove predvideval tudi ustanavljanje zadrug s strani zainteresiranih družbenikov. Prebivalci Portisa so ustanovili zadrugo Novi Portis. 27 ustanovnih družbenikov je kot gonilno jedro zadruge organiziralo mnoga srečanja, diskusije in javne razprave z vsemi prizadetimi prebivalci. Sčasoma so se jim pridružila še druga gospodinjstva. Projektno koordinacijo so zaupali studiu, v katerem je delo koordiniral arhitekt Roberto Pirzio-Biroli (Valent 2008).

Prvi gradbeni žerjav na gradbišču Novega Portisa je začel delovati 15. julija 1979. Do takrat je število družbenikov v zadrugi naraslo že na 50. Temeljni kamen novega naselja je bil položen avgusta 1979 (Storia di un paese ricostruito 1992), prve hiše pa so bile dokončane novembra 1981. Uradna slovesnost ob vselitvi v nova domovanja, zgrajena v prvi gradbeni fazi, je bila 28. novembra 1981, ko je bilo za vselitev pripravljenih 54 stanovanjskih enot.

Decembra 1981 so se zadrugi priključili še zadnji, najbolj "previdni" Portolani, tako da je ta naposled štela kar 88 družbenikov. Gradbena dela na zadnjih šestih stanovanjskih objektih so se začela 1. decembra 1983, zaključena pa so bila 15. julija 1985. S tem je bilo izpolnjeno glavno poslanstvo zadruge, zato so jo družbeniki konec leta 1991 ukinili, preostanek finančnih sredstev pa nakazali v dobrodelne namene (Storia di un paese ricostruito 1992).

V nasprotju s prakso večine primerov popotresne obnove v Furlaniji, ko so praviloma najprej zgradili nova bivališča, vanje nastanili prebivalce, dokumentacijo v zvezi z vpisom dejanskih lastnikov v zemljiško knjigo pa urejali pozneje, je bilo v Portisu vse to opravljeno sproti. Občina je uredila prepise zemljišč s prejšnjih lastnikov na zadrugo in njene posamezne člane. Tako so bili vsi stanovalci Novega Portisa že pred gradnjo novih bivališč vpisani v zemljiško knjigo kot lastniki zemljišč.

Vsi krajani, ki so se iz Starega Portisa preselili v Novega, pa se v zadrugo niso včlanili. Tisti, ki so imeli ob prejetih nepovratnih sredstvih za obnovo na razpolago dovolj lastnih sredstev, ali pa so že bili lastniki zemljišč na območju Novega Portisa, so si nove domove zgradili v lastni režiji.

Številni Portolani, ki so kot izseljenci ali delavci na začasnem delu živeli v tujini, se z obnovo niso imeli časa ukvarjati. Ostareli prebivalci se z njo niso zmogli ukvarjati, nekateri pa si tega niti niso želeli, saj bi raje videli, da zanje poskrbi občina. Vsi ti so gradnjo novih bivališč prepustili občini v okviru sheme javne popotresne obnove. V tem okviru sta med Vasjo Alpincev in Novim Portisom nastala dva stanovanjska niza s skupno štirimi trajnimi montažnimi hišami.

Novi Portis je sodobno naselje z značilno suburbano arhitekturo. Novogradnje ne upoštevajo krajevne arhitekturne tipike. Zgrajena je bila tudi nova cerkev, ki je umeščena med Pontebbano in Vasjo Alpincev. Čeprav je bilo Portisu dodeljeno novo pokopališče v Carnii, kjer pokopavajo umrle po potresih, so vaščani ob ruševinah cerkve sv. Jerneja obnovili staro pokopališče. Na lastno odgovornost ga še vedno vzdržujejo in obiskujejo ob obletnicah ali spominskih dnevih (Bertossi 2008).

Ulica Stringari v novem delu Portisa, ki je nastal v okviru zadruga Novi Portis. Ustanovili so jo prebivalci Portisa, ki so od občine Pušja vas prevzeli odgovornost za popotresno obnovo domačega kraja. Foto: Miha Pavšek.

Leta 2008 je v Portisu živel 200 prebivalcev (Valent 2008), a je bila med njimi manj kot polovica avtohtonih Portolanov. Več kot 100 je bilo priseljencev iz drugih krajev Furlanije in Italije. Poleg njih je tu stalno prijavljenih nekaj izseljencev, katerih hiše so čez leto prazne, saj večino časa preživijo v Belgiji ali Franciji in pridejo domov le enkrat ali dvakrat letno (Gollino 2008).

Pred potresi je v Starem Portisu živel 230 oseb. Od septembrskega potresa 1976 je ta del naselja zapuščen (Valent 2008). Po odločitvi o preselitvi naselja na novo lokacijo so mnogo v potresih poškodovanih hiš porušili, njihove ruševine pa odstranili. Ta zemljišča so zdaj ozelenjena, ponekod celo ogozdna. Kljub temu številne hiše, na katerih so vidne poškodbe potresov v letu 1976, še vedno stojijo, saj jih lastniki niso dovolili porušiti. Nekatere med njimi so popolnoma nepoškodovane in bi bile celo primerne za bivanje, a je njihove lokacije občina Stari Portis razglasila za območje, kjer je bivanje prepovedano. Kljub temu so lastniki takšnih hiš še mnogo let po potresih, še posebno pa do leta 1990, vsakodnevno prihajali v staro vas, saj so tam imeli vrtove in domače živali, za katere so skrbeli čez dan, v Novem Portisu pa so le prenočevali. Sčasoma so starejši pomrli, mlajši pa so v Stari Portis zahajali vse redkeje. Zdaj ima Stari Portis podobo zapuščenega naselja, vanj pa vsaj enkrat tedensko redno zahajajo le še štiri družine.

Od septembra 1976 stena nad Starim Portisom velja za stabilno, saj se od takrat dalje ni z nje sprožil noben skalni podor več. To seveda pomeni, da z vidika današnjega vedenja Portisa ne bi bilo treba prestavljati na drugo lokacijo.

Postaja 3: Bordano

Naselje Bordano (furlansko *Bordan*) je na desnem bregu Tilmenta, 30 kilometrov severno od Vidma, na stiku Furlanskega nižavja z Julijskimi predalpami. Je sedež istoimenske občine, ki jo sestavlja še naselje Interneppo. Za obe naselji je bilo od začetka 20. stoletja značilno izseljevanje prebivalstva. Leta 1911 je v Nemčiji, Avstriji, Franciji in Švici živela četrtnina njihovih prebivalcev, leta 1931 pa 23 %, kar je bilo znatno več kot v celotni Videmski pokrajini (9 %) in ostalih gorskih območjih Furlanije (12 %). Med drugo svetovno vojno je območje Bordana nekajkrat bombardiralo nemško letalstvo, nemška vojska pa je v obeh vaseh požgala kar dve tretjini hiš (Tomat 2006).

Majski potres 1976 v občini Bordano ni zahteval smrtnih žrtev; našteli so le tri ranjene krajanje. Razlog za to "srečo v nesreči" je bil v tem, da so vaščani za obnovo svojih v vojni uničenih hiš že uporabljali cement, za katerega so jim denar pošiljali izseljenci iz tujine. Upravičenost manjših poletnih popravil na poškodovanih zgradbah je na realna tla postavil septembrski potres istega leta. Večina hiš in javnih stavb, kot so občinska palača, šola in cerkve, je utrpela tako hude poškodbe nosilnih konstrukcij, da se jih ni splačalo obnavljati. Med vsemi 457-timi poškodovanimi stavbami v občini so jih obnovili le 63, preostalih 394 pa so morali porušiti. Prebivalci so zimo preživel pri sorodnikih v raznih furlanskih mestih ali pa so jih nastanili v izpraznjene turistične komplekse v Lignanu. Medtem so na mestih šotorskih naselij zgradiličasne lesene montažne namestitvene objekte, ki so

Popotresna stanovanjska obnova središča Bordana, ki je potekala v okviru sheme javne občinske popotresne obnove, je podeželskemu naselju nadela urbani videz. Foto: Primož Pipan.

Tloris objektov v Bordanu pred potresi (A) in po njih (B). Vira: Costantini 1987; Tomat 2006, 61.

za nekaj let nudili zavetje 341-tim družinam; 271-tim v Bordanu in 70-tim v Interneppu (Tomat 2006).

Za razliko od Pušje vasi je bil Bordano z vidika spomeniškega varstva nepomembna občina, brez omembe vredne kulturne dediščine. Še tiste malo, kar je je bilo, je bilo uničene v drugi svetovni vojni. Skoraj vsa obnovitvena dela so potekala v okviru sheme javne popotresne obnove pod okriljem občine (Picco 2008).

Ureditvena načrta za Bordano in Interneppo nista upoštevala značilnih lokalnih arhitekturnih prvin iz časa pred drugo svetovno vojno. Vasi sta bili po potresih obnovljeni na istem mestu, drugače kot zgodovinsko mestno jedro Pušje vasi pa nista bili obnovljeni na enak način. Čeprav sta ohranili videz obcestnega naselja, njune grajene strukture ponujajo sodoben videz, ki ima s tistim iz predpotresnega časa bolj malo skupnega. Čeprav je novi Bordano razmeroma kompakten, je v primerjavi s starim neprimerno bolj razčlenjen. Osrednja zgradba ni več cerkev, ampak novo občinsko poslopje. Po potresih načrtovana linearna obcestna zasnova se je v zadnjih dvajsetih letih razlezla proti vzhodu, v smeri Tilmonta, kjer prevladujejo sodobne vrstne hiše. Namesto tradicionalnih stavb, grajenih iz klesanega kamna, so zaradi manjših stroškov uporabili sodoben način zidave iz modularnih gradbenih elementov. Ti so naselje namesto s predalpskim podeželskim videzom zaznamovali s pečatom urbanosti (Cigalotto in Santoro 1997; Tomat 2006).

Večina prebivalcev se je iz začasnih montažnih objektov v trajna domovanja preselila do konca leta 1984 (Picco 2008), glavna infrastrukturna dela pa so bila zaključena do konca leta 1986 (Tomat 2006).

Po podrobnih pripravah je nova občinska uprava, ki jo je od leta 1985 vodil župan Enore Picco, začela urejati zemljiško knjigo. Projekt je bil v večji meri zaključen do leta 1996. Bordano je prva občina v Furlaniji - Julijski krajini, kjer so po končani popotresni obnovi zemljiško knjigo uredili skladno z dejanskim stanjem na terenu (Picco 2008).

Potresi oziroma popotresna obnova so prerodili celotno občino Bordano, za katero je naravna nesreča pomenila novo razvojna priložnost. Občina je zgradila obrtno cono, ki je zagotovila 120 novih delovnih mest. Kot temelj krajevnega dopolnilnega razvoja so kot naravno dediščino identificirali metulje, iz česar so ustvarili zgodbo o Bordanu kot o vasi metuljev, saj so na območju bližnje gore San Simeone dokumentirali okrog 100 vrst dnevnih in 450 vrst nočnih metuljev. Na temo metuljev so bili razpisani številni mednarodni natečaji za najboljše fotografije, ilustracije za otroške pravljice in od 1996 dalje za *murale*, kot pravijo poslikavam hišnih fasad. Leta 2006 je Bordano krasilo že več kot 300 muralov, ki so jih naslikali priznani umetniki iz Italije in tujine (Tomat 2006). Območje celotne občine je kot nekakšna galerija na prostem, kjer številni obiskovalci skoraj na vsaki hiši lahko občudujejo umetniške murale. Končno prepoznavnost v evropskem smislu je projektu *Pavees* vtisnila Hiša metuljev (*La casa delle farfalle*), ki je vrata odprla 5. aprila 2003. V njej si je mogoče ogledati 500 vrst živih metuljev s celega sveta. Leta 2004 je Bordano zaradi različnih prireditev, povezanih z metulji, obiskalo okrog 130.000 izletnikov (Tomat 2006). Vstopnino v Hišo metuljev letno plača več kot 50.000 obiskovalcev (Picco 2008).

Ena od 300 zidnih fresk v Bordanu, na kateri so upodobljeni metulji, ki so v le nekaj letih postali simbol naselja. Foto: Miha Pavšek.

Postaja 4: Gumin

Tako kot v primeru zgodovinskega jedra Pušje vasi je tudi za Gumin dunajski inženir Hans Foramitti v sodelovanju z ICCROM-om iz Rima izdelal fotogrametrične posnetke zgodovinskega jedra naselja. Kljub solidni obnovi je zgodovinsko jedro Gumina, z izjemo stolnice, v primerjavi s Pušjo vasjo obnovljeno na nižji kakovostni ravni. Razlog za to je pomanjkanje ustreznih podpornih podatkov izpred potresov, kot so na primer elaborati popisov kulturne dediščine s fotografijami, arhitekturni načrti pročelij glavnih zgradb, študije tipologij malih gradbenih dekorativnih elementov, obsežne fotografske dokumentacije poklicnih fotografov, arhitektov, restavradorjev ...

Obstoječi podatki o raznovrstni kulturni dediščini niso bili zbrani na enoten način, prav tako pa niso bili centralizirani v skupnem katalogu, ki bi na enem mestu vseboval celotno dediščino v vseh zasebnih stavbah, cerkvah in palačah. Zato v Guminu številnih zaradi potresov "razstavljenih" gradnikov med odstranjevanjem ruševin niso spravili in pripravili za ponovno vgradnjo med obnovitvenimi deli.

Če je bilo v Pušji vasi zaradi potresov izgubljeno zgolj vezivo med posameznimi gradniki stavb, so bili v Guminu izgubljeni tudi mnogi gradniki. To je tudi glavni razlog, da guminske stavbe niso bile obnovljene v prvotni podobi, ampak le na istih lokacijah. Čeprav

Lično obnovljeno staro jedro Gumina. Foto: Miha Pavšek.

Z reklamnim napisom na grajskih ruševinah v središču Gumina župan Paolo Urbani sporoča, da se je obnova gradu končno začela. Temeljni kamen za njegovo obnovo je bil položen 3. decembra 2011, šele 34 let po potresih. Foto: Miha Pavšek.

Na parkirišču pod grajskim hribom v Guminu so zloženi kamni, namenjeni ponovni vzidavi v grajsko poslopje. Foto: Miha Pavšek.

so med obnovo skušali v kar največji meri upoštevati in posnemati predpotresno stanje, se jim to ni vselej posrečilo.

Oko pozornega opazovalca bo opazilo, da so bili pri obnovi uporabljeni sodobnejši materiali in mnoge podrobnosti niso bile najbolj domišljene. Ob tem se je treba zavedati, da je Gumin v nasprotju s Pušjo vasjo že pred potresi doživel veliko popravkov v mestnem tkivu in so zato imele tamkajšnje stavbe pred obnovo drugačen izhodiščni položaj. Vse to je lepo vidno na osrednji ulici Giuseppe Bini, ki od stolnice vodi proti mestu. V eni od tamkajšnjih stavb je tudi manjša muzejska zbirka, posvečena potresom in popotresni obnovi.

Literatura in viri:

- Aldo Di Bernardo, Pro Loco Venzone, Pušja vas. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Pušja vas, 2008.
- Bellina, A., De Colle, A., Moretti, A., Quendolo, A. 2006: Venzone – La ricostruzione di un centro storico. Bollettino dell'associazione »Amici di Venzone« 35. Pušja vas, 104 str.
- Cigalotto, P., Santoro, M. 1997: Bordano e Interneppo tra continuita e variazione. Bordan e Tarnepe, Storie e vite ator dal Làc, str. 39–53.
- Costantini, E. 1987: Bordan e Tarnepe – Nons di lùc, i nomi di luogo di Bordan e Tarnepe. Toponomastica e territorio tra San Simeone e Naruvint. Amministrazione Comunale di Bordano. Bordano, 226 str.
- Enore Picco, župan občine Bordano v letih 1985–2006. Ustni vir, 26. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Bordano, 2008.
- Ezio Gollino, Portis. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Portis, 2008.
- Geipel, R. 1982: Disaster and Reconstruction. George Allen & Unwin. London, 202 str.
- Giuliano Mainardis, tehnični zastopnik občine Pušja vas. Ustni vir, 22. 9. 2009. Zvočni zapis pri avtorju. Bordano, 2009.
- Giuseppe Bulfon, Portis. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Portis, 2008.
- Medeossi, P. 2009: Venzone, sabato 19 si inaugura l'interessante museo laboratorio 'Tiere Motus'. Messagero Veneto, str. 20 (14. 9. 2009). Medmrežje: http://www.infondazione.it/stampa/articoli/8429895/mostra_articolo, 15. 6. 2012.
- Pipan, P. 2011a: Primerjava popotresne obnove v Italiji in Sloveniji po potresih v Zgornjem Posočju in Furlaniji. Doktorska disertacija. Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem. Koper, 327 str.
- Pipan, P. 2011b: Sodelovanje javnosti v obnovi po naravnih nesrečah na primeru potresov v Furlaniji in Zgornjem Posočju v letih 1976, 1998 in 2004. Neodgovorna odgovornost, Naravne nesreče 2. Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU. Ljubljana, str. 21–29.
- Roberto Bertossi, župnik v Pušji vasi. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Pušja vas, 2008.
- Semenza, E. 2001: La storia del Vaiont raccontata dal geologo che ha scoperto la frana. San Bartolomeo in Bosco, Ferrara, 280 str.

- Silvana Valent, nekdanja poslovna sekretarka zadruga »Novi Portis«, Portis. Ustni vir, 15. 10. 2008. Zvočni zapis pri avtorju. Portis, 2008.
- Steuer, M. 1979: Wahrnehmung und Bewertung von Naturrisiken am Beispiel zweier ausgewählter Gemeindefraktionen im Friaul. Münchener Geographische Hefte 43. München, 234 str.
- Storia di un paese ricostruito. Cooperativa edilizia Nuova Portis 1978–1991, 1992: Società Cooperativa a responsabilità limitata »Cooperativa Edilizia Nuova Portis« con sede in Venzone – Frazione Portis. Venzone, 20 str.
- Tomat, L. 2006: Bordan e Tarnep, un modello di sviluppo autosostenibile. Comune di Bordano. Bordano, 200 str.
- Valent, M. 2006: Ricordi di Portis - Un paese che ha cambiato volto. Pro Loco Portis. Portis, 80 str.

KAZALO

Drago Kladnik	
Predgovor	3
Andrej Bandelj	
Vzhodne Nadiške doline	5
Andrej Bandelj	
Čedad in dolina Nadiže	23
Andrej Bandelj	
Južna pobočja Matajurja	41
Primož Pipan, Andrej Bandelj	
Pradol in Robidišče	59
Andrej Bandelj	
Terske doline	83
Andrej Bandelj	
Videm z okolico	101
Andrej Bandelj	
Rezija	121
Andrej Bandelj	
Kanalska dolina	141
Andrej Bandelj	
Karnija	165
Primož Pipan	
Popotresna obnova v Furlaniji	187

O AVTORJIH

Andrej Bandelj se je rodil leta 1980 v Postojni. Leta 2005 je diplomiral na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Po končanem študiju se je podal na pot samostojnega podjetnika na področju turizma. Kot licenčni turistični, planinski in turnokolesarski vodnik se ukvarja z organizacijo in vodenjem izletov ter potovanj po Sloveniji, zamejstvu in širšem prostoru južne ter srednje Evrope, s poudarkom na območju Alp. Zadnja leta redno sodeluje pri izvedbi ekskurzij Ljubljanskega geografskega društva, namenjenih spoznavanju slovenskega zamejstva v Italiji in Avstriji.

Primož Pipan se je rodil leta 1977 v Ljubljani, kjer je leta 1996 maturiral na gimnaziji Ledina. Leta 2004 je diplomiral na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, leta 2011 pa doktoriral na Oddelku za geografijo Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem. Od leta 2004 dela na Geografskem inštitutu Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ukvarja se predvsem s politično geografijo, geografijo naravnih nesreč, regionalno geografijo in zemljepisnimi imeni. Njegova bibliografija v domačih in tujih publikacijah obsega več kot 170 enot. Od leta 2005 je član Ljubljanskega geografskega društva, kjer je kot član Izvršnega odbora zadolžen za ekskurzije po Sloveniji in zamejstvu, od leta 2014 pa je tudi njegov predsednik. Leta 2001 je prejel Pohvalo Zveze geografskih društev Slovenije, leta 2013 pa Bronasto plaketo Zveze geografov Slovenije.

vodenje ekskurzij in izletov po Sloveniji in zamejstvu
pomoč pri pripravi programov ekskurzij
vodenje kolesarskih in pohodniških tur

ANDREJ BANDELJ S.P.
ULICA MIRKA PIRCA 7; SI 6210 SEŽANA
00386 (0)31 234 613; VANDREJ.ZMANO@GMAIL.COM

Kmečki turizem Brez meja najdete v vasi Prosnid, ki je v neokrnjeni naravi ujeta med hribe in doline občine Tipana (*Taipana*). Vasica je del naravnega parka reke Legrade, pred njenim izlivom v Nadižo, ob meji s Slovenijo.

Nudimo vam tipične jedi, ki so jih včasih pripravljale naše babice: domače salame, razne sire z okoliških planin, domače meso, zelenjavo, sadje in še mnoge druge domače dobrote. Poskusite lahko domača vina, vina iz okoliša Fojda (*Faedis*) in vina priznane znamke Romandolo (*Ramandolo*). V bližnjem hostlu je za zdaj na voljo 10 ležišč, kmalu pa bodo urejene še 3 sobe z 11 ležišči in savno.

Okolica ponuja veliko slikovitih poti, primernih za sprehode in kolesarjenje. Poleti se lahko osvežite v hladni Legradi, zaplavate v prijetno topli Nadiži in sprehodite do bližnjega slapa ali bližnjega izvira reke Nadiže.

Kmečki turizem Brez meja / Agriturismo senza confini

Naslov: Prossenicc/Prosnid 3, 33040 Tipana/Taipana, Italija

Telefon: + 39 3397 190406, +386 51 215 539; E-pošta: alan.cecutti@libero.it

ISK INŠTITUT
ZA SLOVENSKO
KULTURO
ISTITUTO
PER LA CULTURA
SLOVENA

MI SMO TU

... tuka, ... izdē, ... kle, ... tle

Pridi v Furlanijo, v

Nadiške doline pod Matajurjem,
Terske doline pod Muzci,
Rezijo pod Kaninom,
Kanalnsko dolino pod Svetimi Višarji in Mangartom,
kjer ohranjamo slovenske korenine in besedo.

Inštitut za slovensko kulturo - Istituto per la cultura slovena

Slovenski kulturni center - Centro culturale Sloveno
Naslov: Via Alpe Adria 69, 33049 Špietar/San Pietro al Natisone, Italija

Telefon: +39 0432 727490

E-pošta: isk.benecija@yahoo.it

Spletna stran: www.mismotu.it

Slovensko Kulturno Središče

PLANIKA

Centro Culturale Sloveno Stella Alpina

www.planika.it   info@planika.it

Slovensko kulturno središče Planika (SKS Planika) v Kanalski dolini je nepridobitna kulturna ustanova, ki skrbi za ohranjanje in spodbujanje rabe slovenskega jezika ter ozaveščanje o navzočnosti slovenske kulture in slovenstva v Kanalski dolini. S svojim delovanjem skuša doseči pozitivno naravnost do slovenščine, slovenske kulture ter vsega slovenskega nasploh kot pomembne identifikacijske prvine in sestavnega dela vsakdana Kanalske doline.

SKS Planika se lahko pohvali z raziskovalnimi tabori, na katerih so sodelovali tako domačini kot raziskovalci iz uglednih raziskovalnih ustanov, ter z založniško dejavnostjo. Doslej je izpeljalo šest poletnih raziskovalnih taborov, skupaj z drugimi ustanovami s slovenskega etničnega ozemlja v Italiji in iz Slovenije je doslej izdalo več kot 15 publikacij, tudi pomembnih znanstvenih monografij. Trenutno v prostorih SKS Planika v Ukvah (Ugovizza) urejajo lastno knjižnico s približno 9000 knjižnimi enotami. Obstoječa knjižnica Salvatoreja Venosija je odslej bogatejša za zapuščino slovenskega jezikoslovca in etnologa prof. Janeza Dolenca, ki mu bo posvečena posebna sekcija.

Predstavniki SKS Planika lahko po dogovoru svetujejo in spremljajo vodene izlete po Kanalski dolini.

Telefon: +39 334 6168867
E-pošta: sksplanika@gmail.com

ČLOVEK, GOZDOVI IN GOSPODARSTVO FURLANIJE-JULIJSKE KRAJINE

STALNA RAZSTAVA NARAVNEGA PARKA JULIJSKE PREDALPE

V treh dvoranh palače Orgnani Martina v Pušji vasi (Venzone) so na več kot 200 kvadratnih metrih predstavljeni naravoslovno-ekološki in družbeno-zgodovinski vidiki gozdov v Furlaniji - Julijski krajini. Vsebina je predstavljena z nazornimi rekonstrukcijami naravnega okolja, fotografijami, vzorci in najdbami.

Ohranjanje naravnih vrednot in zmernost uporabe naravnih virov velja tudi za gozdove in les. Ti imajo nezamenljivo vlogo pri ohranjanju ekološkega ravnovesja, kar prepoveduje njihovo neomejeno izkoriščanje in zahteva odgovoren odnos človeka tako do gozdov kot drugih naravnih virov.

Furlanija - Julijska krajina je zaradi svojih naravnogeografskih značilnosti in zgodovine idealna za spoznavanje vezi med človekom in gozdom, ekosistemskih funkcij gozdov ter poglobljanje spoznanj o problemih v gozdovih in njihovem reševanju.

Naslov: Palazzo Orgnani Martina, Via Mistruzzi 4, 33010 Pušja vas / Venzone, Italija

Telefon: +39 0432 985266, +39 0432 985034

Faks: +39 0432 985404, +39 0432 985034

E-pošta: provenzone@libero.it

Spletna stran: www.parcoprealpigiulie.it

Delovni čas: sobota in nedelja od 15.00 do 19.00 ali po dogovoru

Vstopnina: vstop je prost

Storitve: knjigarna, voden ogled po predhodnem dogovoru

Trajanje ogleda: 1,5 ure. Dostop je omogočen tudi gibalno oviranim osebam.

TIERE MOTUS

ZGODOVINA POTRESA IN NJEGOVIH PREBIVALCEV

Palača Orgnani Martina v Pušji vasi (Venzone) gosti stalno razstavo z naslovom *Tiere Motus* – zgodba o potresu in njegovih prebivalcih.

Naslov razstave sestavljata izraza dveh plemenitih in starodavnih jezikov, ki sta del furlanske zgodovine; furlanskega *tiere* v pomenu 'zemlja' in latinskega *motus* v pomenu 'gibanje'. *Tiere* se nanaša na identiteto, globoka čustva ter močan občutek pripadnosti furlanski kulturi in prostoru, *motus* pa na intenziven klic h koreninam in antični zgodovini v pomenu moči prebivalcev pri premagovanju naravnih in drugih nesreč.

Dvorana v pritličju s pomočjo 3D simulacije omogoča obiskovalcem ogled realističnega posnetka potresnega sunka ponoči 6. maja 1976 in porušitev stolnice v Pušji vasi.

V prvem nadstropju so razstavne dvorane, kjer si v kronološkem in tematskem zaporedju sledijo ključni dogodki potresa in popotresne obnove. Razstavljeni so dokumentarne fotografije, video posnetki ter dokumenti o tehničnih, znanstvenih, kulturnih, pravnih in socialnih vidikih potresa in obnove. Na ogled so tudi študije in projekti grafičnih izrisov stavb in metodologija za obnovo v potresu poškodovanih stavb, ki so jo sprejeli po potrehi v Furlaniji leta 1976.

Obiskovalci lahko na "zid spomina" napišejo svoja pričevanja.

- Naslov:* Palazzo Orgnani Martina, Via Mistruzzi 4, 33010 Pušja vas/Venzone, Italija
Telefon: +39 0432 985266, +39 0432 985034 Info točka
Faks: +39 0432 98504, +39 0432 985034
E-pošta: info@tieremotus.it / provenzone@libero.it
Spletna stran: www.tieremotus.it
Delovni čas: petek od 15.00 do 19.00, sobota in nedelja od 9.00 do 13.00 in od 15.00 do 19.00 ali po dogovoru
Vstopnina: individualno 5 €, za skupine 4 €, za šole 3 €
Sorlitve: knjigarna, voden ogled po predhodnem dogovoru
Trajanje ogleda: 1,5 ure. Dostop je omogočen tudi gibalno oviranim osebam.

Pr' Krajncu

Prenočišče in gostišče v Ovčji vasi (Valbruna) s pogledom na Julijske Alpe je pozimi primerno za smučanje na Svetih Višarjah in tek v dolini Zajzera, poleti pa za pohode med in na okoliške gore. Je pomembna počitniška točka ob kolesarski stezi. Dobrodošle so skupine do 50 oseb. Goste sprejemamo izključno s predhodno rezervacijo.

Telefon: +39 333 5069959 • E-pošta: info@krajnc.info • Spletna stran: www.krajnc.info

O LJUBLJANSKEM GEOGRAFSKEM DRUŠTVU

Ljubljansko geografsko društvo je stanovska organizacija, ki združuje geografe in geografinke ter vse ljubitelje geografske stroke, zlasti iz osrednjega dela Slovenije. Pod tem imenom in v obstoječi organizacijski obliki deluje od leta 1984, njegovi začetki pa segajo v daljno leto 1922, ko je bil ustanovljen njegov predhodnik, *Geografsko društvo Slovenije*. Omenjena organizacija se je večkrat preoblikovala, Ljubljansko društvo pa je prevzelo povezovalno vlogo za geografe s širšega ljubljanskega območja in kot Ljubljansko geografsko društvo (LGD) postalo najmočnejši člen pozneje ustanovljene krovne slovenske geografske organizacije *Zveze geografov Slovenije*. LGD ima približno 300 članov in je največje geografsko stanovsko združenje v Sloveniji.

LGD je nosilec številnih dejavnosti, kot so na primer strokovna predavanja, geografski večeri, strokovne ekskurzije po Sloveniji in sosednjih pokrajinah, daljše prvomajske ekskurzije v tujino in krajši ogledi geografskih zanimivosti v osrednji Sloveniji. Geografsko znanje o obiskanih pokrajinah skrbno zapisujemo, urejamo in objavljamo v knjižni zbirki ***Vodniki Ljubljanskega geografskega društva***, kjer se lahko bralec seznanil z geografskimi opisi pokrajin in dobi dobrodošle popotne informacije z vseh ekskurzij, ki jih je društvo organiziralo po letu 2002.

Knjige so dobrodošel sopotnik na potovanjih po Sloveniji in drugod po svetu. Vodniki enodnevnih ekskurzij, ki so bile organizirane na območju Slovenije in sosednjih dežel, vsebujejo orise posameznih strokovnih izletov. Za vsakega so opisane glavne pokrajinske značilnosti in zanimivosti, predlagana pa je tudi priporočena pot s poudarkom na ogleda vrednih točkah. Vodniki večdnevnih potovanj v izbrano tujo državo so zasnovani malce drugače. V prvem delu so obravnavane njene temeljne naravno- in družbenogeografske značilnosti z zgodovinskim orisom, v nadaljevanju pa je predstavljena priporočena pot po posameznih dnevih s podrobnejšim prikazom vseh ogleda vrednih zanimivosti.

Podrobnejše informacije o društvu in njegovih dejavnostih lahko najdete na spletnih straneh <http://www.lgd-geografi.si/>. Veseli bomo vašega obiska.

